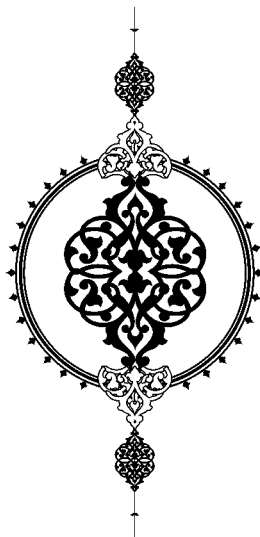

Кайковус

Қобуснома

ЯНГИ АСР АВЛОДИ
ТОШКЕНТ
2016

УЎК: 821.512.133-3

КБК: 74.9

К – 17

Кайковус

Қобуснома/Кайковус. Нашрга тайёрловчилар: Субутой Долимов, Улуғбек Долимов. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2016. – 224 б.

ISBN 978-9943-27-699-4

«Қобуснома» Шарқ халқлари орасида маълум ва машҳур. Шулар боис, бу дурдона асар кўп маротаба нашр этилган. Олдинги нашрларда парвардигори оламни танимоқ, Ҳақ Таолонинг шукргузарлиги, неъматларга шукр қилмоқ ҳамда пайғамбарлар хилқатига бағишланган боблар тушириб қолдирилган эди.

Азиз китобхон! «Қобуснома» (XI) асари таржимаси табдилининг тўлдирилган мазкур нашри ўзбек тилида эълон қилинган ва биз китобхонларимизнинг талаб-истакларини инобатга олиб, уни қайтадан нашрга тайёрладик. Китоб сизу бизни ўз тақдиримиз устида жиддий ўйлашга ундайди.

УЎК: 821.512.133-3

КБК: 74.9

Нашрга тайёрловчилар:
Ўзбекистонда хизмат кўрсатган
фан арбоби **Субутой Долимов** ва
филология фанлари номзоди, доцент
Улуғбек Долимов

Нашр учун масъул: **Х. Назиров**

ISBN 978-9943-27-699-4

© Кайковус, «Қобуснома». «Янги аср авлоди», 2016 йил.

МУҚАДДИМА

Буюк мутафаккирлар фарзанд тарбиясига алоҳида эътибор бериб келганлар. Шарқда «Калила ва Димна» номи ила машҳур бўлган ҳиндларнинг «Панчатантра» («Беш ҳикмат»), «Тўтинома» номи ила шуҳрат қозонган «Шукасаптата» («Тўтининг етмиш беш ҳикояси»), Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» («Бахт-саодатга йўловчи билим»), Муслиҳиддин Саъдийнинг «Гулистон» ва «Бўстон», Носириддин Рабғузийнинг «Қиссаи Рабғузий», Алишер Навоийнинг «Маҳбуб ул-қулуб» («Кўнгилларнинг севгани») ва ўнлаб дурдона асарлар асрлар мобайнида фарзандлар тарбиясида дастур вазифасини ўтаб келмоқда. Бу ганжина китоблар неча-неча авлодга поклик, ростгўйлик, жувонмардлик фазилатларини сингдириб боргани сир эмас. Кайковус қаламига мансуб «Қобуснома» асари Шарқ халқлари орасида маълум ва машҳур. Мўъжаз ривоятлар, ихчам латифалар, кичик-кичик ҳикоятлар китобнинг янада жозибали, ўқишли бўлишини таъминлаган.

Шарқ алломалари ахлоқий-тарбиявий асарларининг асосини Қуръони шариф суралари, Муҳаммад пайғамбар фаолияти ва кўрсатмаларини ифодаловчи ҳадислар, ҳикматли ҳикоялар ташкил қилади. «Қобуснома» ҳам бундан мустасно эмас: китоб «Парвардигори оламни танимоқ зикрида», «Пайғамбарларнинг хилқати зикрида» боблари билан бошланади.

XI асрнинг 82-83 йилларида Фарбий Эрон подшоҳининг набираси Кайковус ибн Искандар ўз ўғли Гилоншоҳга бағишлаб «Насиҳатнома»сини яратади ва ўша давр анъанасига кўра уни бобоси подшоҳ Шамсулмаолий Қобус шарафига «Қобуснома» деб атайди.

«Қобуснома» асрлар мобайнида Фарб ва Шарқ мутафаккирларининг эътиборларини ўзига жалб этиб келган: 1702–1705 йилларда турк тилига, 1786–1787 йилларда Муҳаммад Сиддиқ Рашидий томонидан уйғур тилига, 1881 йилда Қаюм Носирий томонидан татар тилига ҳамда XIX асрдаёқ инглиз, фаранг, олмон, рус тилларига таржима қилинди. 1935 йилда Техрон дорилфунунининг профессори, атоқли адиб Саид Нафисий «Қобуснома»ни Техронда босмадан чиқарди.

1860 йилда «Қобуснома» ўзбек тилига биринчи марта буюк шоир ва мутафаккир Муҳаммад Ризо Огаҳий томонидан таржима қилинди. Огаҳий таржимасининг қўлёзма нусхаси Ўзбекистон Фанлар Академияси Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондида ва Санкт-Петербургдаги Салтиков-Шчедрин номли кутубхонада ўзбек тилига таржима қилинганда ўша даврда ҳали 16 ёшли шаҳзода бўлган Муҳаммад Раҳмон Феруз (1844–1910)нинг хизматларини ҳам алоҳида таъкидлаб ўтиш мақсадга мувофиқдир. Огаҳийнинг ўзи ёш йигитча Муҳаммад Раҳим ҳақида гапириб, ҳар қандай ўйин-кулгини йиғиштириб қўйиб, «китобхонлиққа, маънидонлиққа, машғул бўлганини ушбу «Насиҳатнома»ни шаҳзоданинг топшириғи билан таржима қилганини мамнуният билан изҳор қилади: «...ул шаҳзодаи озоданинг назари анвори мутолаасига етишди ва мусаффо хотирига уни Туркий тил била таржима қилдирмоқ

таманноси тушди. Бу бандаи фақир Муҳаммад Ризо Огаҳий бир куни ул жаноб мажлисиға бориб, дуо шароитин тақдимига еткурдим ва ул жанобнинг лозимул башорати била ҳам ул мажлиснинг бир гўшасида ўтирдим. Дарҳол менга неча турлик меҳрибонликлар кўргузиб, мазкур «Насиҳатнома»ни илкимга бериб дедик: «Бул нусхани туркий тил била таржима қил, токи турк тавойифининг авоми ҳам бу паннлардан баҳра олғай ва бизнинг отимиз, сенинг сўзинг олам инқирозига-ча замон авроқида боқий ва ёдгор қолғай».

Буюк мутафаккир Муслиҳиддин Саъдий Носириддин Рабғузий, Абдураҳмон Жомий, Алишер Навоийлар жамият тараққиетида, мамлакат ободончилигию халқ фаровонлигида айрим шахслар, айниқса, подшоҳлар фаолиятига катта баҳо берадилар. Жомий ўзининг «Баҳористон» асарида подшоҳ адолатини порлаб турган қуёшга ўхшатади:

*Агар чиқса адолатнинг қуёши,
Таралгай ҳар томон нури зиёси.
Агар зулм этса золим, бу ситамдин
Жаҳон бўлгай қаро, йўқ интиҳоси.*

Кайковус ҳам подшоҳ адолатини қуёшга тенглаштиради: қуёш ҳаммага, ҳамма ерга тенг, барбар нур сочгани каби, подшоҳ ҳам ҳаммага барбар адолат нуруни сочмоғи лозим дейди: «Эй фарзанд, раиятга ҳам шундоғ меҳрибонлик кўргузғил, токи мамлакат обод бўлғай, нединким, подшоҳ офтобдекдур, офтоб бировга соя солиб, яна бировдин юз ўтурмас... Асло зулмни қўнглиннга келтурмағилки, одил подшоҳнинг хонадони кўп йиллар боқий қолур ва золимнинг хонумони тезда барбод ва нобуд бўлур, нединким адл ободон-

лик нишонасидур ва зулм вайроналик аломатидур. Ҳукамолар дебдурларки, одил подшоҳ олам хуррамлигининг сарчашмасидур, золим подшоҳ жаҳон харобалигининг тўфонидур».

Абдураҳмон Жомийнинг ахлоқий қарашлари кўп ўринларда «Қобуснома»даги пандларга ҳамоҳангдир. Жомий ўз фарзанди Зиёвуддин Юсуфга насиҳат қилар экан, отаси фақат машҳур киши бўлгани учун унинг номи, обрўси билан мақтанмасликни, балки унинг номига муносиб фарзанд бўлиб етишишни талаб қилади. Шунинг учун ҳам Жомий ўз ўғлига шундай ибратомуз шеър билан мурожаат қилади:

*Нодонлардек отангинг кимлигини пеш қилма,
Ўзингга сен ҳунардан ўзгани ота билма.
Тутун гарчи оташнинг фарзанди бўлса ҳам, бас
Не фойдаки тутунга, оташ зиёси юқмас!?*

Жомийнинг бу мисраси «Қобуснома»нинг ушбу сўзларини эслатади: «Агар киши ҳар қанча олий насаб ва асл бўлса-ю, аммо ҳунари бўлмаса, у ҳалойиқнинг иззат ва ҳурматидин ноумид бўлур. Улуғлик ақл ва билим биладур; насл-насаб била эмас. Отни сенга ота ва онанг қўймишлар, сен унга гарра бўлмағил... Бу от фақат бир нишондин бошқа нарса эмасдур. Аммо сен ҳунар била бир номга эга бўлғил».

Булардан ташқари, Огаҳий форс тилидан ўндан ортиқ илмий-тарихий, маърифий ҳамда бадий асарларни ўзбекчалаштирган.

Огаҳий таржималари ичида «Қобуснома» алоҳида ўринлардан бирини эгаллайди. Бу нодир асар 1965, 1973 ва 1986 йилларда адабиётшунос олим Субутой Долимовнинг катга саъй-ҳаракат-

лари билан уч марта нашрдан чиқарилган эди. «Қобуснома» Муҳаммад Ризо Огаҳий таржимаси асосида ҳозирги замон ўзбек адабий тилига табдил қилиниб, катта сўз боши, тарихий ва филологик шарҳ ҳамда изоҳли луғат билан ўқувчиларга тақдим қилинган эди.

Шу ўринда ўзбек китобхонларини «Қобуснома» билан таништирган марҳум олим Субутой Долимов ҳақида маълумот беришни лозим топдик.

Субутой Долимов (Усмонбек Долимов) ўзбек адабиётшунослиги ва педагогикаси тараққиётига салмоқли ҳисса қўшган заҳматкаш олимдир. У 1907 милодий йилининг савр ойида Тошкент шаҳрида зиёли оилада таваллуд топди: унинг тоғалари Мирмулла, Мирмуҳсин, Мирмуслим Шермуҳамедовлар аср бошларида маърифатимиз дарғалари сифатида ўлка сиёсий-маданий ва адабий ҳаётида муҳим роль ўйнадилар. Усмонбек илк маълумотни Сағбон маҳалласидаги Кабир домланинг мактабида олди. 20 йилларнинг бошида Хадрадаги «Намуна» мактабида ўқишни давом эттирди. Бу мактабда унинг дастлабки шеърлари, ҳикоялари мактаб деворий газетаси «Тонг юлдузи»да чиқиб турди. Деворий газетанинг муҳаррири буюк ёзувчи Ойбек эди. Мазкур «Намуна» мактаби Ойбек, Искандар Икромов, Миркарим Осим, Ҳомил Ёқубов, Аъзам Аюб, Мурод Шамс, Имомхон Ҳусанхўжаев каби ўнлаб илм-фан, адабиёт ва санъат, маданият арбобларини тарбиялаб етиштирди.

Субутой Долимов мустақил иш фаолиятини 1926 йилда «Шамсул-ирфон» мактабида она тили ва адабиёти ўқитувчиси сифатида бошлади. Адабиётга бўлган муҳаббат 1934 йилда С. Долимовни Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика

университетининг тил ва адабиёт факультетига етаклади, 1939 йилда у институтни имтиёзли диплом билан тамомлади.

Олим 1943–1957 йилларда Ўзбекистон республикаси Педагогика фанлари илмий-текшириш институтида ўзбек тили ва адабиёти ўқитиш методикаси сектори мудир лавозимида ишлади, айти пайтда Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университетида адабиёт ўқитиш методикаси фанидан талабаларга дарс берди. Олим 1957 йилдан то умрининг охиригача Тошкент давлат дорилфунуни (ҳозирги ЎзМУ)нинг ўзбек филологияси факультетида ўзбек адабиёти тарихи ва адабиёт ўқитиш методикаси фанларидан талабаларга сабоқ берди.

Биз Субутой Долимов ижодий фаолиятига разм солар эканмиз, унинг икки соҳада: адабиёт ўқитиш методикаси ҳамда ўзбек адабиёти тарихи соҳасида мукамал, бетакрор асарлар яратганлигининг гувоҳи бўламиз. Олим бу икки соҳанинг бирини иккинчисидан кам ёки ортиқ кўрмади. Методист олим сифатида ўзбек адабиёти бўйича мактаблар, педагогика билим юртлари ҳамда олий ўқув юртлари талабалари учун қатор дастурлар тузди, ўқув қўлланмалари, дарсликлар яратди.

Субутой Долимов Ўрта Осиёда маориф тараққиёти тарихи, мадрасаларнинг ташкил топиши ва уларда ўқитиш усулларини алоҳида ўрганди. У Абдулла Авлоний, Саидрасул Саидазизов, Мунаввар Қори Абдурашидхонов, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Садриддин Айний каби маърифатпарвар ижодкорлар фаолияти, ўқитиш усуллари ҳақидаги қарашларни тадқиқ қилувчи кўплаб илмий асарлар яратди.

Ўрта мактабларда адабиёт ўқитиш методикасига доир дастлабки илмий-методик асар-

лар ҳам Субутой Долимов қаламига мансубдир. Олим 1952 йилда «Адабиёт ўқитиш методикаси», 1955 йилда «5-синф «Ватан адабиёти» учун методик қўлланма», 1960 йилда «Таълимий баён ва иншо», 1967 йилда институт ва университетлар филология факультетлари талабалари учун «Адабиёт ўқитиш методикаси» дарслиги», 1968 йилда «8-синф «Ўзбек адабиёти тарихи» дарслиги учун методик қўлланма» асарларини яратди.

Субутой Долимовнинг ўзбек адабиёти тарихини ўрганиш ва тадқиқ қилиш соҳасидаги фаолияти ҳам анча мароқли. Олим Лутфийнинг «Гул ва Наврўз» достонини, Огаҳийнинг «Танланган асарлар»ини, Гулханийнинг «Зарбулмасал» асарини, Мулла Фазлуллоҳ Алмаийнинг «Танланган асарлар»ини, «Калила ва Димна» асарларини нашрга тайёрлади. Халқ оғзаки ижодининг катта билимдони ва тарғиботчиси сифатида Шотурсун Шомақсудов билан ҳамкорликда халқ ибораларини тўплади, уларнинг этимологиясини шарҳлади ва «Кенг уйнинг келинчаги» номи остида икки марта босмадан чиқарди.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Субутой Долимов Хоразм шоирлари Мунис Хоразмий, Муҳаммад Раҳимхон Соний (Феруз), Муҳаммад Юсуф Рожий, Комил Хоразмий, хусусан, Муҳаммад Ризо Огаҳий ҳаёти ва ижодини ўрганиш, уларнинг асарларини нашр қилиш ишига 40 йиллик ҳаётини бағишлади. 1962 йилда «Огаҳийнинг ҳаёти ва ижодий фаолияти» мавзуида номзодлик диссертациясини ҳимоя қилди ва ижодининг маҳсулдорлиги ҳамда асарларининг бадиий гўзаллиги нуқтаи назаридан Огаҳий ўзбек адабиётининг буюк Алишер Навоийдан кейинги энг забардаст вакили деган илмий хулосага келди.

Маълумки, ўзбек мумтоз адабиётини ўрганиш ва нашрга тайёрлашда энг масъулиятли иш асар матни устида ишлашдир. Бу иш тадқиқотчидан кенг кўламдаги билимни, эски ўзбек тилини чуқур билишни, араб форс тилларидан катта билимга эга бўлишликни талаб қилади. Шунинг учун бўлса керак, ҳозирда ҳам ўзбек мумтоз адабиёти тадқиқотчилари орасида матншунослар йўқ даражада. 1970 йилда С. Долимов филология фанлари доктори, профессор Фулом Каримов билан ҳамкорликда Муҳаммад Ризо Огаҳийнинг 6 жилдлик асарлар мажмуасини нашрга тайёрлашга киришди. Мажмуанинг 1, 2-жилдлари Огаҳийнинг лирик девони «Таъвизул-ошиқин»ни, 3, 4-жилдлари шоирнинг таржима асарларини, 5, 6-жилдлари Огаҳийнинг муаррих-олим сифатида яратган илмий-тарихий асарларини ўз ичига олади. Бу машаққатли ва масъулиятли ишни Субутой Долимов ҳамда Фулом Каримовлар ўн йил (1970–1980) ичида муваффақиятли ҳал этдилар.

Субутой Долимов бутун умрини ўзбек адабиётшунослиги ва педагогикаси фанини ривожлантиришга, малакали филологлар тарбиялаш ишига бағишлади. Ўзбекистон республикасида хизмат кўрсатган фан арбоби, республикада хизмат кўрсатган ўқитувчи Субутой Долимов 1991 йил 24 майда вафот этди.

Азиз китобхон! Сиз адабиётшунос олим Субутой Долимов томонидан нашрга тайёрланган Кайковуснинг «Қобуснома» асари таржимаси содда табдили билан танишасиз. Шунини афсус билан таъкидлаш керакки, давр тақозоси туфайли олдинги нашрларда айрим боблар каттагина қисқартиришга учраган, айрим боблар умуман

киритилмаган эди. Бу, албатта, китобнинг қим-
матини анча тушириб юборган.

Сўнги йилларда «Қобуснома»га бўлган эҳтиёж сезиларли кучайди. Газета ва журналлар саҳифаларида «Қобуснома»нинг тўлдирилган нашрини тайёрлашга даъват этувчи кўплаб мақолалар эълон қилинди.

Асарнинг ушбу нашри «Қобуснома»нинг муқаддима ва ҳамма қирқ тўрт бобини ўз ичига олган. Нашрга Ўзбекистон Фанлар Академияси Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондида сақланувчи (инв. № 1274/11) Огаҳий таржимаси қўлёзмаси асос қилиб олинди, шу билан бирга, профессор Е.Э.Бертельснинг русча таржимаси ва Эрон профессори Саид Нафисий томонидан тайёрланган Техрон нашридан фойдаланилди.

«Қобуснома»нинг ушбу нашри Сизнинг севимли китобингизга айланишини чин кўнгиладан тилаб қоламиз.

Улугбек ДОЛИМОВ,
филология фанлари номзоди.

МАВЪИЗАТНОМАИ КАЙКОВУС

(Кайковуснинг насиҳатномаси)

Ҳамду беҳад жавоҳирининг туҳфалари ул ҳакими ала ал-итлоқнинг¹ даргоҳи олийсиға лойиқдурким, инсон вужудининг таркибин ақлу дониш зевари² била тузди ва дуруд³ беадад завоҳирининг⁴ ҳадиялари ул расули аҳли офоқнинг⁵ равзаси мутаолийсига мувофиқдурким, куфру исён бадияси ваҳшийларин мўъжизнишон пандлар била ром қилиб, дини ислом тариқига киргузди.

Аммо баъд бу мажмуаи мавъизангиз⁶ ва бу марқумаи⁷ насиҳатомузни мутолаа қилғувчи дониш ва аҳли тамизни замири байзойи⁸ назийрлариға маълум ва жойкир бўлсин. У салтанат буржининг муаллаҳ ахтари⁹ ул хилофат¹⁰ буржининг мусаффо гавҳари ва ул жоҳи жалол¹¹ осмонининг хуршид дурухшандаси¹² ва ул фазлу камол шабстонининг ферузандаси ва ул ақлу беш

¹ Ҳакими ала ал-итлоқ – мутлақ ҳаким.

² Зевар – безак, зийнат.

³ Дуруд – дуо, олқиш, таҳсин.

⁴ Завоҳир – гуллар, чечаклар.

⁵ Офоқ – олам, уфқлар.

⁶ Мавъизангиз – насиҳатомуз.

⁷ Марқум – ёзилган.

⁸ Замири байзо – оқ кўнги.

⁹ Ахтар – юлдуз, юз, байроқ.

¹⁰ Хилофат – халифлик, ўринбосарлик.

¹¹ Жоҳи жалол – улўф обрў.

¹² Дурухшанда – порлоқ, нури, равшан.

асҳобининг¹ меҳрибони, зиллу субҳон² халифат алраҳмон боъис ал-амн вал-амон³ хазрат Саййид Муҳаммад Раҳим Баҳодирхон ибн хоқони кишваристони Саййид Муҳаммад Баҳодирхон фирдавсмакон⁴ зийда умруҳу ва иқболуҳу ва давлатуҳу⁵ ким бовужуд йигитлик айёми ва айшу тараб ҳангомида ҳеч бир лавҳу луъбга⁶ мойил бўлмай, аксар авқот беш вақт намоз лавозимининг адоси фаройизу сунан⁷ шуғулининг интиҳосидин сўнг китобхонлиққа, маънидонлик ишига машғул бўлиб, ҳар турлук китобни мутолаа қилур эрди ва ўзга машғулотдин ани аъло ва афзал билур эрди. Байт:

*Шабоб айёмида бу улуг одат,
Валилик рутбасиндур⁸ аломат.*

Хусусан, ҳар китоб мазмуниким, мавоиза⁹ насойиҳа¹⁰ муштамил¹¹ бўлса, они бағоят севар эрди ва они ўзга китоблардин илгари тутар эрди. Андоқким, бу муборақ овонда¹² амир Унсурулмаолий Кайковус бинни Искандар бинни Вушмагирнинг ўз ўғли Гилоншоҳ учун жам қилгон насиҳат-

¹ Асҳоб – дўст, суҳбатдош, улфат.

² Зиллу субҳон – субҳоннинг сояси.

³ Халифат ал-раҳмон боъис ал-амн вал-амон – тинчлик ва хотиржамлик таратувчи.

⁴ Фирдавсмакон – жаннатмакон.

⁵ Зийда умруҳу ва иқболуҳу ва давлатуҳу – умри, иқболи ва давлати узун бўлсин.

⁶ Лавҳу луъб – ўйин-қулги, тарала бедодлик.

⁷ Фаройизу сунан – Аллоҳ томонидан юборилган ибодатлар.

⁸ Рутба – мартаба, унвон, даража.

⁹ Мавоиз – пандлар, насиҳатлар, ваъзлар.

¹⁰ Насойиҳ – насиҳатлар, пандлар.

¹¹ Муштамил – қопловчи, ўз ичига олган.

¹² Овон – вақтлар.

номаси ул шаҳзодаи озоданинг назари анвари мутолаасиға етишди ва мусаффо хотириға уни («Қобуснома»ни) туркий тил била таржима қилдирмоқ таманноси¹ тушди. Бу бандаи фақир Муҳаммад Ризо мироб Оғаҳий, бир куни ул жаноб(нинг) (Саййид Муҳаммад Раҳим Баҳодирхон) мажлисиға бориб, дуо шароитин тақдимиға еткурдим ва ул жанобнинг лозимул башорати била ҳам ул мажлиснинг бир гўшасида ўтирдим. Дарҳол менга неча турлик меҳрибонликлар кўргузиб, мазкур «Насиҳатномаи»ни илкимға бериб дедики: «Бу нусхани туркий тили била таржима қил, токи турк тавойифи (гуруҳлари)нинг авоми² ҳам бу пандлардин баҳра олғай ва бизнинг оптимиз, сенинг сўзинг олам инқирозигача замон авроқида³ боқий ва ёдгор қолғай».

Фақирким, ул жанобдин бундоғ марҳаматларни кўрдим. Қуллуқ қилиб, таъзим русумин бажо келтурдим. Хушҳоллик била ул беҳиштнишон мажлисдан чиқиб, ўзимнинг вайрона кулбамға келиб, бир гўшада ўлтурдим ва ихлос қаламин эътиқод авроқиға сурдим ва қудратим борича саъю кўшиш⁴ умурын⁵ зуҳурға⁶ еткурдим. Энди ҳазрат каримға умидим шулки, бу хизмат ибтидоси⁷ ихтитором⁸ сарҳадига⁹ етушғай ва шаҳзодаи озоданинг ҳумоюн¹⁰ хотириға мақбул ва марғуб¹¹ тушғай, токим фақир ул жанобнинг лутф ва

¹ Таманно – орзу.

² Авом – халойиқ.

³ Авроқ – саҳифалар.

⁴ Кўшиш – ҳаракат.

⁵ Умур – ишлар, воқеалар.

⁶ Зуҳур – пайдо бўлмоқ.

⁷ Ибтидо – бошлаш.

⁸ Ихтимом – тамом бўлиш.

⁹ Сарҳад – чегара.

¹⁰ Ҳумоюн – муборак.

¹¹ Марғуб – севимли.

марҳамати бодасидан¹ сархуш ва сероб бўлғаймен ва ул сархушлик воситаси била бу ранжи гамнинг оғир юкидинким неча йилдин бери бўй-нумға тушубдур, тезроқ қутулғаймен. Ёрдам ҳам ундандур ва суяниш ҳам унгадур.

Энди бу «Насиҳатнома» жомеининг сўзи булдурким, туркий иборати била мастур² бўлур.

Бу пандни жам этгувчи амир Унсурулмаолий Кайковус бинни Искандар бинни Қобус бинни Вушмагир ўзини(нг) фарзанди Гилоншоҳга дедики: «Эй фарзанд, мен қарибман ва ожизлик менга ғолиб бўлубдур, ўлим вақти яқин келибдур, азлининг³ ёрлиғи бир китобдурки, уни ҳеч чора кўрувчининг қўли ҳийлагарлик била йўқ қила олмағусидур.

Бас, эй фарзанд, мен ўзимни ўлумға бағоят ёвуқ топдим ва шундоқ маслаҳат кўрдимки, менга тиркликдан жудо бўлмоқлик ёрлиғи етушмасидин бурун ҳар мушкул ишнинг тузилиши ва яхши от қолдирмоқ кўшиши бобида бир неча сўз баён қилғайман, токи сен ундан баҳра олғайсан ва мен оталик меҳри шартини бажо келтурғайман.

Эй фарзанд, сенга замона ситамининг қўли етмасдан бурун ҳушинг қулоқи била менинг сўзимни эшитғил ва пандлар била икки жаҳонда ном чиқарғил. Менинг сўзимни эшитмоқдин ибo қилмағил. Агар менинг сўзимни қабул қилиб, ундан баҳра олсанг, ўзгалар доғим (янада) қабул қилурлар ва унга яраша иш шундоқдурки, ҳеч фарзанд отасининг пандин қабул этмағусидир, нединким йигитлар ғафлат юзидин ўз ботинида⁴ ўзларини бирдан-бир дониш фаҳм қилурлар ва ўз донишларини қариларнинг донишидин афзал билурлар. Гарчи бу сўз менга маълумдур, лекин

¹ Бода – май, шароб.

² Мастур – ёзилган, кўчирилган.

³ Аза – узоқлаштириш.

⁴ Ботин – ички дунё, кўнгил.

оталик меҳри мени хомуш бўлурга қўймади. Шула
вожиб бир қанча пандларни ўзим яратдим ва
уни қирқ тўрт бобга жам қилдим, ҳар бобида бир
неча сўз зикр этдим.

Эй фарзанд, умид шулки, сен бу пандларни қа-
бул қилгайсан ва мен оталик шартин бажо қилмиш
бўлгаймен. Билғилки, жаҳон халқининг расми
шудурки, тақупўй¹ ва жустужўй қилиб дунёда би-
рор нарса ҳосил этарлар ва уни ўзларининг яхши
кўрғон кишисига қўйиб кетарлар. Мен дунёда
ушбу сўзларни ҳосил қилмишман ва менинг яхши
кўрғон кишим сендурсан. Менга риҳлат² вақти
ёвуқ³ етди, дунёдин ҳар нимаки ҳосил қилдим, се-
нинг олдинга қўйдим, токим худоком⁴ бўлмагай-
сан ва бироҳлик⁵ йўлига қадам қўймагайсан.

Эй фарзанд, икки тарафдин ҳам сенинг ас-
линг ва насабинг покдур ва улуғдур. Бобонг
Малик Шамсулмаолий Қобус бинни Вушма-
гир Аъшақ Фарҳодоннинг набирасидур, Аъшақ
Фарҳодон Кайхусравнинг замонида Гилон мул-
кининг подшоҳи бўлғон ва Гилон мамлакати се-
нинг авлод-аждодинга ундин ёдгор бўлиб қолди.
Менинг онаминг момоси «Марзбоннома» отлиқ
китобнинг мусаннифи маликзодаи Алмарзбон
бинни Рустам бинни Шарвининг қизидур. Унинг
ўн учинчи отаси Ануширавон Одилнинг бирода-
ри Қубоднинг ўғли Кайковусдур. Сенинг онанг
султон Маҳмуд Ғозий бинни Насриддин Сабук-
тагинни(нг) фарзанди ва менинг момом Дайли-
мийлар подшоҳи Ҳасан Ферузоннинг қизидур.

Бас, эй фарзанд, аслингнинг қадру қимматин
бил ва асли кам одамлардин бўлмағил. Ҳар не-

¹ Тақупўй – югуриш, елиш.

² Риҳлат – жўнаш.

³ Ёвуқ – яқин.

⁴ Худоком – қайсар.

⁵ Бироҳ – йўлсиз, адашган.

чаким мен сенда яхшилик нишонасин фаҳм қилурман ва лекин сўз такрорин ўзимга вожиб билурман. Эй фарзанд, огоҳ бўлки, менинг охират сари кетмоғим ёвуқдур, сен ҳам менинг изимдан тез етгунгдур. Нединким, бу дунё орият жойидур ва охират асли саройдур ва ул саройнинг йўли оз ва қийин. Бу жойда жамъ қилмоқ керакдур.

Бу жаҳон бир зироатгоҳдур, ҳар нима эксанг, шуни ўрасан ва ҳар на сўз десанг, шунинг жавобин эшитурсан. Деғилким, дунё жойи фоний ва охират саройи боқийдур. Бу жойда ифбатли, парҳезкорларнинг ҳиммати шерларнинг ҳимматидекдур, бадкирдорларнинг ҳиммати итларнинг ҳимматидекдур. Ит ҳар сайдниким олса, ўша жойда ер, шер сайдники олса, бошқа жойда ер. Бу орият саройи сенинг сайдгоҳингдур ва Тангри таолонинг ибодати сенинг сайдингдур. Агар дунё саройида тоат сайдини инкор қилсанг оқибатининг мужиби бўлур.

Эй фарзанд, худони таниғил, ҳамиша они ибодатин пеша қилғил. Жалла жалалуҳу ва аммо навануҳу¹. Бобларнинг феҳристи будурким, марқум бўлур. Аввалги боб – Худо таолони танимоқ зикридадур. Иккинчи боб – пайғамбарларнинг хилқати зикридадур. Учинчи боб – Ҳақ таолонинг шукргузарлиги зикрида. Тўртинчи боб – неъматлар сипасдорлиги зикрида. Бешинчи боб – ота ва она ҳақини билмак зикрида. Олтинчи боб – ҳунар фузунлиқ била баланд қадр бўлмоқ зикрида. Еттинчи боб – суҳандонлик билан баланд мартабали бўлмоқ зикрида. Саккизинчи боб – Ануширавоннинг пандин ёд олмақ зикрида. Тўққизинчи боб – йигитлик ва қарилик сифати зикрида. Ўнинчи боб – тамкин ва таом тартиби зикрида. Ўн биринчи боб – шароб ичмак зикрида.

¹ Жалла жалалуҳу ва аммо навануҳу – улуғлиги улуғ бўлди, эҳсони умум бўлди.

Ўн иккинчи боб – меҳмон олмоқ ва меҳмон бўлмоқ зикрида. Ўн учинчи боб – нард ва шатранж ўйнамоқ зикрида. Ўн тўртинчи боб – ишқ варзиш қилмоқ зикрида. Ўн бешинчи боб – нафъ олмоқ зикрида. Ўн олтинчи боб – ҳаммомга бормоқ зикрида. Ўн еттинчи боб – ухламоқ ва осуда бўлмоқ зикрида. Ўн саккизинчи боб – сайд этмак зикрида. Ўн тўққизинчи боб – гўй чавгон ўйнамоқ зикрида. Йигирманчи боб – уруш қилмоқ зикрида. Йигирма биринчи боб – мол жамъ этмоқ зикрида. Йигирма иккинчи боб – омонат сақламоқ зикрида. Йигирма учинчи боб – асир сотгун олмоқ зикрида. Йигирма тўртинчи боб – уй ва ер сотиб олмоқ зикрида. Йигирма бешинчи боб – чаҳорпой улоғ сотиб олмоқ зикрида. Йигирма олтинчи боб – хотун олмоқ зикрида. Йигирма еттинчи боб – фарзанд парвариш қилмоқ зикрида. Йигирма саккизинчи боб – дўст тутмоқ зикрида. Йигирма тўққизинчи боб – душмандан андиша қилмоқ зикрида. Ўттизинчи боб – афв ва уқубат этмак зикрида. Ўттиз биринчи боб – илм талаби ва қозигарлик зикрида. Ўттиз иккинчи боб – тижорат ва бозоргонлик расми зикрида. Ўттиз учинчи боб – тиб илми расми зикрида. Ўттиз тўртинчи боб – нужум ва ҳандаса илми зикрида. Ўттиз бешинчи боб – шоирлик расми зикрида. Ўттиз олтинчи боб – ханягарлик, яъни созандалик зикрида. Ўттиз еттинчи боб – подшоҳ хизматининг шарт ва қоидаси зикрида. Ўттиз саккизинчи боб – подшоҳ надимлигининг зикрида. Ўттиз тўққизинчи боб – дабирлик ва котиблик зикрида. Қирқинчи боб – вазирликнинг шарт ва расмлари зикрида. Қирқ биринчи боб – сипоҳсоларлик шартлари ва одатлари зикрида. Қирқ иккинчи боб – подшоҳлик шарти ва расми зикрида. Қирқ учинчи боб – деҳқончилик ва бозор пешалари баёни зикрида. Қирқ тўртинчи боб – саховат ва жувонмардлик зикрида.

БИРИНЧИ БОБ

ПАРВАРДИГОРИ ОЛАМНИ ТАНИМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, билғилким, жаҳонда одамнинг билмаган ва танимаган ҳеч нимарсаси йўқдур. Магар Худойи таолоким онинг тарафига танимоқ била асло йўл топмағусидур. Чунки ондин ўзга барча нимарсани танидинг, аммо ҳар вақтким ўзингни танисанг, они танурсан. Танимоқ нақшдекдур, танилган нимарса манқуш¹декдур ва таниғучи наққошдекдур. Манқуш нақшни қабул қилмаса, ҳеч наққош онга нақш қилмағусидир. Кўрмасмусанким, чун мум нақшни тошдин яхшироқ қабул қилур. Бу жиҳатдин мумдин муҳр тузатурлар ва тошдин тузатмаслар. Бас, барча танилган нимарсада танимоқ қабули бордур ва сен ўзингга боққил, яратувчига боқмағил ва созга қараб созандани таниғил. Ҳақ таолонинг ҳамиша неъматларига андиша қилғил. Аммо унинг зотиға андиша қилмағил. Чунки жаҳонда йўлдан адашадурғон ул кишидирким, йўлсиз жойдин йўл талаб қилгай. Андоқким пайғамбар алайҳиссалом дебдурлар, Аллоҳнинг нозу неъматлари ҳақида фикр қил, ўзи ҳақида фикр қилма.

Агар Худойи таоло шариат соҳибининг тили бирла бандаларга ўзин танимоқ густоҳлиғига йўл бермаса эрди, ҳеч ким Худони танимоқда бир сўз айтурға ҳаргиз далирлик² қила олмас эрди. Чун ҳар тил, ҳар сифат билаким Худойи таолони айтурсан, ўзингни ажзу бечоралиғингдан бил. Йўқ эрса, Худони(нг) зотиға лойиқ ситойиш³ қилолмас-

¹ Манқуш – безалган, нақшланган.

² Далир – ботир, довьорак.

³ Ситойиш – мақтов.

сан. Вақтиким, анинг зотин ситойиш қила олмасанг, они таний олмасан. Ва чун ҳар киши бизни ҳақиқат била билди, ширк¹ чуркидин қутилди.

Бир ҳақиқатда Худодур. Андин ўзга ҳамма иккидур. Ҳар нарасагим, сифатда икки бўлса, то таркибда ҳам икки бўлур. Андоқким, жисм ё тафриқада² икки бўлур. Андоқким, адад ё жамъда икки бўлур. Андоқким, сифат ё суратда икки бўлур. Андоқким, мабсутотда³ икки бўлур, жа-воҳир ё тавалудда икки бўлур. Андоқким, асл фаръ ё маконда икки бўлур, арз ё ваҳмда икки бўлур. Андоқким, ақл ва нафса ё эътидолда⁴ икки бўлур. Андоқким, таъб ва сурат ё адад учун икки бўлур. Андоқким, ҳар нимарсанинг муқобаласида⁵ икки бўлур. Андоқким, мисл ва шабиҳ⁶ ё бир нимарсанинг сурати учун икки бўлур. Андоқким, унсур⁷ ё ҳаюло⁸, ё мадад юзасидан икки бўлур. Андоқким, мол ё худо учун икки бўлур. Андоқким, нишони⁹ камол¹⁰ ё бир нимарсанинг қабули учун икки бўлур. Андоқким, хосият ё бешким учун икки бўлур. Андоқким, борлиқ ва йўқлиқнинг тенглари учун Худойи таоло нишонининг қиёслари мундоқдур. Ушбу нимарсаларким, буларнинг нишони икки бўлур – Худодин бошқа бўлур ва тавҳид¹¹ ва ҳақиқати улдурким, билғил, ҳарна ким сенинг қўнғунгға келса, Худо

¹ Ширк – кофирлик, кўп худолик.

² Тафриқа – бўлиш, ажралиш.

³ Мабсутот – муфассаллик, батафсиллик.

⁴ Эътидол – мўътадиллик, ўрта даража.

⁵ Муқобала – рўпара бўлиш.

⁶ Шабиҳ – ўхшаш, монанд.

⁷ Унсур – асосий модда.

⁸ Ҳаюло – ҳар бир нарсанинг асли, моҳияти.

⁹ Нишон – белги, аломат.

¹⁰ Камол – тўлалик, етуклик.

¹¹ Тавҳид – ягоналик, худонинг бирлиги.

эрмасдур, балки Худо онинг холиқидурким¹, мисли ва шибҳи² мубарродур³. Унинг қудрати улуг бўлди, эҳсони ом бўлди.

ИККИНЧИ БОБ

ПАЙҒАМБАРЛАРНИНГ ХИЛҚАТИ⁴ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, билғилким, Худойи таоло жаҳонни беҳуда ва бекор яратмади. Адл мужиби⁵ била яратди ва ҳикмат мужиби била оройиш берди. Чун билғилким, вужуд адамдин⁶ яхши ва кун фасоддин яхши ва хуб зийнатдин яхши. Бу икковиға ҳам тавоно ва доно эрди. Барча нимарсаларни билиб яратди, керак жойида яратди ва улчаким адл мужиби била мавжуд қилди. Ҳикмат мужиби била мувофиқ қилди ва чун қодир эрдиким, қуёшсиз оламни ёрутқай ва булутсиз ёмғур ёғдургай ва ёмғур тарбиятисиз сабза кўкартургай ва юлдуз таъсирисиз оламда яхши ва ёмонни зухурга⁷ еткургай. Чунки иш ҳикмат мужиби била эрди. Ҳеч нимарсани воситасиз пайдо қилмади. Кун ва фасодга воситани сабаб қилди. Чун восита бўлмаса, ҳеч нимарсада шараф манзилат⁸ ва тарбият бўлмағусидур ва чун феъл низомсиз бўлмағусидур, воситасиз ҳам бўлмағусидур. Воситани ул жиҳатдин пайдо қилдиким, биров қоҳир⁹, биров

¹ Холиқ – яратувчи, оллоҳ.

² Шубҳи – монанд, ўхшашлик.

³ Мубарро – озод, холи.

⁴ Хилқат – яратилиш, пайдо бўлиш.

⁵ Мужиб – сабаб, тарз.

⁶ Адам – йўқлик.

⁷ Зухур – пайдо бўлиш, кўриниш.

⁸ Манзилат – мартаба, даража, мақом.

⁹ Қоҳир – қаҳрли, газабнок.

мақхур¹, биров зўрхор ва биров зўри учун зор бўлғай ва бу иккови ҳам Худонинг бирлигига гувоҳдур. Бас, агар сен ҳар воситаниким кўрсанг, Худодин билғил. Агар ер ҳосил бермаса, гуноҳни ерга қўймағил ва агар юлдуз нафъ еткурмаса, юлдузга товон² қилмағил. Недин юлдуз нафъ еткурмак ва еткурмасликда ер янглиғдурким, чун ерга шакар тухумин эксанг, ер заҳар ҳосил берса-да, гуноҳ йўқдир. Юлдуз ҳам бу тариқадурким, яхшини ёмон ва ёмонни яхши қила олмағусидур. Чун Ҳақ таоло жаҳонни ҳикмат бирла ораста қилди, анга зийнат ва оро бермак лозим эрди. Бас, бу жаҳонни томоша қил. То набот³ ва ҳайвон ва хуруш ва пўшишлардин неча турлик зийнат ва хўблиқлар кўрасанким, Ҳақ таоло ҳикмат мужиб пайдо қилди. Андоқким, ўз каломида айтур: «Самоларни ва ерни ва улар орасидағиларни ўйнаб яратмадик». Ва чун билдингим, Ҳақ таоло икки жаҳонда ҳеч неъматни беҳуда қилмади ва беҳуда ул вақтда бўлғайким, рўзи⁴ ва неъматинг доди⁵ берилмай қолса. Рўзи ва неъматнинг доди улдурким, рўзини рўзихорга берилғай, то ул тановул қилғай ва неъматни(нг) доди учун барча улусни⁶ яратди ва жамаи неъматларни улар учун. Чунки улусга адл ва сиёсат ва тарбият қилмоқ лозим эрди. Аммо раҳнамосиз сиёсат қилмоқ хом эрди. Нединким, ҳар рўзихор адл ва тарбиятсиз, рўзи эса рўзи бергувчининг шукру сипосин билмаса, рўзи бергувчининг айби бўлғайким, они бедониш қўйди. Ондинким, ўз китобида айтур-

¹ Макхур – қаҳрга лойиқ.

² Товон – жарима.

³ Набот – гиёҳ.

⁴ Рўзи – ризқ, насиба.

⁵ Дод – адолат.

⁶ Улус – халқ, эл, омма.

ким: «Мен инс ва жинсни менга фақат ибодат қилишлари учун яратдим». Шунинг учун пайғамбарларни халойиқ орасига юборди. То аларга йўл кўргузгайлар ва рўзи емакнинг қоидаси ва рўзи бергувчига шукр қилмоқ расмин ўргатгайлар. То жаҳонни яратмоқ адл била тамом бўлғай ва рўзихор раҳнамо пайғамбарлар била тамом бўлғай, камолга етгай ва ҳақиқата рўзихорнинг неъмат ва рўзлига фазилати нечоғлиғ бўлса, раҳнамо пайғамбарларнинг рўзихорига фазилати ул чоғлиқдур ва рўзихорнинг неъмат ва рўзига ҳурмат ва орзуси на миқдор бўлса, ўз раҳнамосин ҳаққин билмакни ўзига ул миқдор вожиб айлантургай ва рўзи бергувчидан миннатдор бўлғай ва онинг юборган пайғамбарларин Одам алайҳиссаломдин то пайғамбарларимизгача барҳақ билиб, барчасин ростгўй ва раҳнамо эътиқод қилгай ва неъмат бергувчининг неъматини шукрида тақсир қилмагай. Ва дин фарзлари ҳаққин бажо келтургай, то неқном¹ ва ҳўб фаржом² бўлғай.

УЧИНЧИ БОБ

ҲАҚ ТАОЛОНИНГ ШУКРГУЗАРЛИҒИ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, билғил ва огоҳ бўлғилким, Ҳақ таоло неъматининг шукри барча халқга фармон андозасича вожибдур³ ва истиҳқоқ⁴ андозасигача вожиб эмасдур. Нединким, агар киши барча вақтин шукрга сарф қилса, ҳануз мингдин бир неъмат ҳаққин бажо келтира олмағусидур.

¹ Неқном – яхши ном чиқарган.

² Фаржом – оқибат, бахт.

³ Вожиб – бажарилиши мажбурий.

⁴ Истиҳқоқ – ҳақ, ҳақли бўлиш.

Агар фармон андозасича бўлса, шукур ҳаққин бажо қила олғусидур. Ва гар оз неъматнинг эгаси бўлгон киши кўп шукур тиласа, раво бўлур. Билғилким, тоат андозаси ислом динида бешдур. Икки хос мунъим¹лардин, учиси ом² халойиқдин ва бу учнинг бири тил била иқрор қилмоқ ва кўнгил бирла инонмоқдур. Яна бири беш вақт намоз ва рамазон ойининг рўзасидур. Намоз ва рўза Ҳақ таолонинг ҳақлиғига иқрор этмакни рост ва маҳкам этмак учундур. Ва чун дерсанким, мен бандамен, бандалиқда собит³ бўлмоқ керакдур ва чун дерсанким, Ҳақ ҳақдур. Онинг ҳукми остида доим бўлмоқ керакдур. Агар тиласангким, ўз банданг сенга кўпроқ итоат ва хизмат қилғай: сен Худойи таолога кўпроқ тоат ва ибодат қилғил ва бетоат банда бўлмағил. Банда бетоат хожалиқ қилиб, кишига ҳукм сурмак тиласа, тезроқ беобрў ва ҳалок бўлур. Билғилким, намоз ва рўза Худонинг хосидур. Аларни бажо келтурмакда ҳаргиз тақсир⁴ қилмағилким, агар Худога хос бўлгон ишда тақсир қилсанг, барча авомунносдин⁵ паст бўлурсан. Билғилким, намозни шариат соҳиби барча миллат ва дин била баробар қилибдур. Ҳар кишиким намозни тарк этса, тарки дин этғусидур ва бедин кишининг бу дунёда жазоси қатл этмакдур ва Худойи таолонинг уқубатига гирифтор бўлғусидур.

Эй фарзанд, хабардор бўлғил, зинҳор демағил: намозда тақсир қилмоқ раводур. Агар дин юзидин андиша қилмасанг, ақл юзидин андиша қилким, намознинг фойдаси кўпдур. Аввал буким,

¹ Мунъим – ризқ берувчи.

² Ом – барча, омма.

³ Собит – барқарор.

⁴ Тақсир – суслик.

⁵ Авомуннос – халқ, умум.

ҳар киши фарз¹ намозин бажо келтирса, ҳамиша бадани ва либоси пок бўлғусидур. Барча ҳолда палидикдан² поклик яхшидур. Яна улким, агар намоз ўқуса, ғийбатлик айбидан пок бўлғусидур. Нединким, намознинг биноси тавозеъ³ биладур. Чун таъбини тавозеъликка одат қилдурсанг, бандадаги табиатга мутобаат қилур. Яна улким, барча доноларга маълумдурким, ҳар киши ҳар жамоатга тобеъ бўлмоқ тиласа, ул жамоат биладу суҳбат қилмоқ керакдур. Чун ҳар киши бадбахт ва шақий⁴ бўлмоқ тиласа, ёмонларнинг суҳбатин ихтиёр қилур ва ҳар киши бахт ва давлатманд бўлмоқ тиласа, яхшиларга тобеъ бўлмоқни ғанимат билур ва ҳушманд⁵ жамоа суҳбатин ихтиёр қилур. Бас, эй фарзанд, ҳамиша давлатлиғ ва неъматлиғ ва роҳатлиғ бўлмоқ тиласанг, солиҳ⁶ одамлар биладу ҳамсуҳбат бўлғил. Зинҳор намозни енгил тутмағил, рукуъ ва сужудни бажо келтирғил ва намозни енгил тутмоқ дин ва дунёни бермакдур.

Эй фарзанд, билғилким, рўза андоқ тоатдурким, бир йилда бир ой бўлур. Они тутмоқда тақсир қилмағил, ниҳоятсиз ярамаслик ва беҳшлиқдур. Хирадмандлар⁷ мундоқ тақсирни ўзларига раво кўрмаслар ва яна ҳаргиз таассуб⁸ қилмағил, яъни жаҳл юзидин бир-икки кун бурун тутмоқга ё бир-икки кун сўнг очмоқга майл кўргузмағил. Нединким, рўзани тутмоқда ва очмоқда таассубсиз бўлмағусидур. Ҳар вақтким, шаҳарнинг

¹ Фарз – бажарилиши шарт.

² Палид – ифлос, ярамас.

³ Тавозеъ – одоблилик, ҳокисорлик.

⁴ Шақий – гуноҳкор, бахтсиз.

⁵ Ҳушманд – ақлли, зийрак, ҳушёр.

⁶ Солиҳ – салоҳиятли киши.

⁷ Хирадманд – ақлли, донишманд.

⁸ Таассуб – кўр-кўрона эргашиш.

қозиси ва муфтиси рўза тутсалар, алар била тутғил ва очсалар, алар била очғил ва жаҳл сўзига кўнғил бермағил ва огоҳ бўлғилким, Худойи таоло сенинг очлиқ-тўқлиғингдин мустағнийдур¹ ва билғилким, рўза бир муҳрдурким, Худойи таоло ўз мулкиға босмоқ учун муҳайё қилибдур ва бу муҳрни баъзи аъзо учун тузатмамушдур, балки жами бадан-чун тузалмушдурким, андоғ қўл ва оёғ ва қорин ва қулоқ ва кўз ва аврат-чун бу андомларни муҳрлиқ тутсанг, фисқу фужурдин омон сақласанг, рўза муҳрини(нг) додин бермиш бўлғай. Билғилким, рўзада яхшироқ иш улдурким, ўзинг кечлик таомиға қаноат этиб, кундуз нонин очларға ва ожизларға бергайсен. То рўзада чеккан ранжингни(нг) фойдаси зоҳир бўлғай ва ул фойдадин ул вақтда баҳра топқайсанким, ранжингни(нг) манфаати бир мустаҳиққа етгай. Ушбу уч тоатдаким, барча жаҳон аҳлиға оmdур. Асло тақсирни раво кўрмағил. Нединким, бу уч тоатнинг тақсириға ҳеч узри йўқтур. Аммо ул икки тоатким, мунъим ва тавонгарларға² махсусдур. Анда тақсир боузр раво бўлур. Аммо бу бобда сўз кўбдур, лекин улчаким лобуддидур³, баён қилдим.

ТЎРТИНЧИ БОБ

НЕЪМАТЛАРҒА ШУКР ҚИЛМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, билғилким, Худойи таоло молдору муҳташамлар ва хос бандалар учун икки тарийқ⁴ пайдо қилди: ул ҳаж ва закотдур ва буюрди, то

¹ Мустағний – эҳтиёжсиз, бениёз.

² Тавонгар – қудратли, бадавлат.

³ Лобуд – фақат, бор-йўғи.

⁴ Тарийқ – йўл-йўриқ, йўсин.

ҳар кишининг қудрати етса, они(нг) уйин, яъни Каъбани зиёрат қилғай ва қудрати етмаган кишига буюрмади. Андоқким, дунёда подшоҳлар даргаҳи муомаласин ҳам қудратлиғ одамлар қила олурлар, ожизлар қила олмаслар ва яна сафарга эътимод даркордур ва қудрати етмай сафар қилмоқ доноларнинг иши эрмасдур. Нединким, истеъдодсиз¹ сафар қилмоқ ўзин ҳалок биймига² солмоқдур ва чун қудратинг етиб, сафар қилмасанг лаззат ва неъматни камо ҳақ қуху тамом қилмиш бўлғайсан. Лаззат ва неъматни камолга етмаги ул ишда муяссар бўлурким, кўрмай кўрарсан ва емай егайсан ва топғайсан. Бу ишлар сафардин ўзга ерда муяссар бўлмағусидур. Нединким, сафар қилғон, яхши ва ёмонни имтиҳон этган кишилар зийрак ва доно бўлурлар. Бас, Худойи таоло қудрат ва неъматлиғ одамларга сафар қилмоқни буюрди, то қудрат ва неъматнинг додин берғайлар ва неъмат лаззатидин баҳра олғайлар ва Худонинг фармонин ўзларига фарз билғайлар ва онинг уйин зиёрат қилғайлар. Асбоб ва озуқаларга қудрати етмаган дарвешларга буюрмади. Бас, дарвеш агар ҳаж ирода қилса, ўзин ҳалокат даштида саргардон қилмиш бўлғай, бир бемордекким тандурустларнинг ишига қўл урғай. Онинг достони икки ҳожига ўхшарким, бири дарвеш, бири тавонгар эрди.

Ҳикоят. Эшитибманким, бир вақтда Бухоро шаҳрининг раиси Макка сафарин ирода қилди, зиёда давлатманд киши эрди ва ул қофила орасида ондин давлатманд киши йўқ эрдиким, юздин кўпроқ тева онинг асбоб ва юкин кўтарур эрди ва ўзи бир кажаванинг устида ўлтуруб, хуррам ва шодмон саҳро-ю биёбонни қатъ қилур эрди ва

¹ Истеъдод – қобилият.

² Бийм – хавф-хатар, таҳлика.

ўзига тавонгардин кўб киши онга ҳамроҳ эрдилар. Атрофга ёвуқ етган вақтда бир дарвешким оч ва ташна ва оёқяланг келур эрди. Раисга кўзи тушдиким, гурур ва ноз ва тан осонлиқ била борадур. Анга қараб деди:

– Сен онча неъмат била борурсан ва мен мунча шиддат била борурман. Икковимизнинг ҳам амалимизнинг жазоси бирдек бўлғусидур.

Раис деди:

– Ҳошоки¹, менинг жазом била сенинг жазонг баробар бўлғай, агар мен билсам эрдиким, менинг савобим била сенинг савобинг тенг бўлғай, ҳаргиз бу йўлга қадам қўймағай эрдим.

Дарвеш деди:

– Нечун?

Раис деди:

– Ул жиҳатдинким, мен Худонинг буйруғи била келурман ва сен Худонинг амри хилофин қилмишсан ва мени чақирмишлар. Мен асли меҳмондурмен ва сен туфайлий²дурсан. Туфайлийнинг иззати меҳмоннинг иззатича бўлмас ва Худойи таоло ҳаж қилмоқни тавонгарларга буюрди ва дарвешларга деди: «Ўз қўлларингни ҳалокатга ташламанг». Сен буюрмаган ишни қасд этиб, оч ва оёқяланг келдинг ва ўзингни таҳликага солдинг ва Худонинг амри била қилмадинг. Анинг била ҳам фармонбардорлар³ била баробар бўлмоқ тиларсан. Ҳар кишиким қадрини етиб ҳаж қилса, Худонинг неъмат ва фармони додин бермиш бўлғай.

Эй фарзанд, агар қудрат ва дастгоҳинг бўлса, ҳаж қилмоқда асло тақсир қилмағил ва ҳажнинг

¹ Ҳошо – ҳеч қачон.

² Туфайлий – чақирилмаган, аммо чақирилганларга эргашиб борувчи.

³ Фармонбардор – буйруққа итоат қилувчи, бўйсунувчи.

асбоби бешдур: Муҳлат ва муддат ва неъмат ва роҳат ва ният. Булардин баҳра топгандин сўнг тоатни камолга еткур, жаҳд қил ва билғилким, қудратинг етса, ҳаж доимий тоатдур, агар ниятни сўнгги йилга қўйсанг ҳам раво бўлур ва лекин закот бир тоатдурким, агар давлатинг бўлса, анинг ҳеч важъ била узри йўқдур ва Худойи таоло закот бергувчиларни ўзининг муқаррабларидин¹ санабдур ва закот бергувчилар била бошқа жамоанинг мисоли раият орасида подшоҳ мисолидекдурким, подшоҳ неъмат берувчи ва ўзгалар неъмат егучидурлар. Худойи таоло бир жамоани дарвеш ва бир жамоани тавонгар яратибдур. Агарчи барчани тавонгар қилмоққа қодирдур, лекин ул жиҳатдин икки гуруҳ қилдиким, баланд мартаба баландларнинг шараф ва манзилати пастлардан имтиёз топгай, андоқким, подшоҳ ҳар кишини бир шаҳарга ҳоким қилса, у киши ҳукумат суруб топган неъматни ўзи еб, подшоҳга ҳеч нимарса бермаса, подшоҳ қахридин эмин бўлмағусидур. Бу тариқа давлат ва неъматлиғ киши закот бермаса, Худонинг ғазабидин омонлиғ топмағай ва закот санга ҳар йилда бир мартаба фарздур ва садақа гарчи фарз эмасдур, аммо мурувват ва шафқат юзидин қудратинг етгунча берғил ва тақсир қилмағил. Нединким, садақа бергувчилар ҳамиша Худойи таолонинг оминида бўлғайлар ва Худойи таолодин эмин бўлмоқни ғанимат билғайлар.

Эй фарзанд, зинҳор ҳаж ва закот борасида кўнглунгға шак келтирмағил ва тилингға беҳуда сўз сурмағил ва демағил: Ҳаж ҳангомида² юрмағил ва надинким, баданни яланғоч қилмоқ,

¹ Муқарраб – яқин турувчи, ҳамсуҳбат.

² Ҳангом – фурсат, вақт.

тирноқ олмоқ, надинким, закот деб йигирма динордин ярим динорни не учун берурлар ва тева-қўйлардин не учун закот олурлар ва не учун қурбон қилурлар? Бу жумлада кўнглунгга гумонга йўл бермағил ва Худонинг амри ҳарна бўлса, они қилғил ва отанг-онанг ҳақини яхши билғил.

БЕШИНЧИ БОБ

ОТА ВА ОНА ҲАҚИНИ БИЛМАК ЗИКРИДА

Эй фарзанд, билғилким, ақл юзасидин фарзандга ота-онани иззат ва ҳурмат қилиш вожибдур, нединким унинг асли ота ва онадур. Ота ва онани нима учун ҳурмат қилурман деб кўнглингга келтурмағил, билғилки, улар сенинг учун ўлимга ҳам тайёр турадурлар.

Ҳар фарзандки, оқил ва доно бўлса, ҳеч вақт ота-онанинг меҳр ҳақини адо қилмоқдин холи бўлмағусидур. Ота-она фармонбардордур. Бу фармонбардорликда ҳам иш бўлғай ва ҳам фармон бўлғай. Ота-онанинг иши сени парвариш қилмоқдур ва фармони сенга яхшилик ўргатмоқдур. Эй фарзанд, шул важдин ота-онангни сағал ҳам ранжитмағил.

Айтишларича, амиралмўъминин Алидан сўрадиларки, «Фарзандда ота-онанинг ҳақи қанчадур?» Ҳазрат Али деди: «Ҳақ таоло бу адабни Расулнинг ота-онаси ўлумида кўргузди. Нединким, бу ҳазрат ота-онасининг ҳаётлик айёмин топса эрди, уларни ўзидан илгари тутмоқ, уларнинг ҳақини билмоқ ва уларга фарзандлик юзидан тавозеъ кўргузмоқ вожиб булур эрди».

Бас, ота-онанинг ҳақиға дин нуқтаи назаридан рия қилмасанг ҳам, ақл юзидан, мурувват юзидан рия қил ва кўрғил: ота-она аслида сени

жон ва дил била парвариш қилмишлар. Агар улар ҳақида камчиликлар қилсанг, тақсир кўргузсанг, сен ҳеч яхшиликка сазовор эмасдурсан, нединким ҳар киши аслини яхшилиғин билмаса, ўз фарзандини сенинг ҳақингда қандай бўлишин тиласанг, сен ҳам ота-онанг ҳақида шундай бўлғил, нединким сен ота-онангга нима иш қилсанг, фарзандинг ҳам сенинг ҳақингда шундоқ иш қилур, чунки одам мевага, ота-она дарахтга ўхшайдур. Дарахтни ҳар қанча яхши тарбият қилсанг, меваси шунча яхшироқ ва ширинроқ бўлур. Ота-онага иззат ва ҳурматни қанча кўп қилсанг, уларнинг дуоси шунча тезроқ мустажоб бўлур.

Зинҳор мерос олмоқ ҳирси била ота-онанг ўлимин тиламағилки, уларнинг ризқи била сенинг ризқинг етишур. Ота-онанинг ўлимини тиламағил, чунки ота-она ўлмай юрсалар ҳам ризқинг етишаверади, нединким ризқ мақсумдур¹ ва у ҳар йўл била восил бўлур. Рўзий насиба учун ўзингни кўп ранж-машаққатга қўймағил, рўзий ранж ва азоб-уқубат била зиёда бўлмағусидур.

Ҳоли-аҳволи сендан яхшироқ бўлғон кишиларга қарамағил, ҳоли-аҳволи сендан ёмонроқ бўлғон кишиларга қарағил.

Агар молсизликдан қашшоқ бўлсанг, ақлдан бой бўлмоққа сайъ кўргузғилки, мол била бой бўлғондан, ақл била бой бўлғон яхшироқдур, нединким ақл била мол жам этса бўлур, аммо мол била ақл ўрганиб бўлмас. Билғил, ақл бир молдурки, уни ўғри ололмас, у ўтда ёнмас, сувга оқмас.

Бас, агар ақлинг бўлса ҳунар ўрганғил, нединким ҳунарсиз ақл – бошсиз тан, суратсиз бадандекдир. Ундоқким дебдурлар: ал-адаб – суратил-ақл.

¹ Мақсум – тақсимланган, бўлинган.

ОЛТИНЧИ БОБ

ҲУНАР АФЗУНЛИҒИ¹ БИЛА БАЛАНД ҚАДР ВА ОЛИЙ ТАБЪ БЎЛМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, огоҳ бўлки, ҳунарсиз киши ҳамиша фойдасиз бўлур ва ҳеч кишига нафъ еткурмас. Билурсанки, хори муғилон²нинг тани бордур, аммо сояси йўқдур. Ҳунарсиз киши ҳам хори муғилон янглиғ на ўзига ва на ўзгага фойда берур.

Агар киши ҳар қанчаки олий насаб ва асл бўлса, аммо ҳунари бўлмаса, халойиқнинг иззат ва ҳурматидин ноумид бўлур. Агар кишида ҳам насаб гавҳари ва ҳам ҳунар зевари³ бўлмаса, ундан баттарроқдур. Жаҳд қилғил, агар гавҳаринг ҳар нечаким асл бўлса, унга ғарра бўлмағил, нединким тан гавҳари ҳунар зевари била музайян⁴ бўлмаса, у ҳеч нарсага арзимағусидур. Андоқким дебдурлар: «Улуғлик ақл ва донишлик биладур, гавҳар ва насаб била бўлмас».

Отни ота ва онанг қўймишлар, сен унга ғарра бўлмағил, нединким, ул от маҳзи⁵ бир нишондин ўзга нарса эрмасдур. Аммо сен ҳунар била бир номга эга бўлғил. Ўзингни «Жаъфар», «Муҳаммад», «Аҳмад», «устод», «хўжа», «фозил» оти била атаб, аммо унга лойиқ бўлмасанг, у от эрмасдур. Агар кишида насаб гавҳари бўлса, аммо ҳунар зевари бўлмаса, у ҳеч кишининг суҳбатига лойиқ бўлмағусидур. Гарчи бу икки гавҳар ҳосил қилғон кишини топсанг, этагини маҳкам тутғил ва ундин илкингни чекмағил, билки у барча кишиларнинг мушкулин осон қилғай.

¹ Афзунлик – ортиқлик.

² Хори муғилон – тиканли бута.

³ Зевар – безак, зийнат.

⁴ Музайян – зийнатланган.

⁵ Маҳз – холис.

Барча ҳунардин сўз ҳунари яхшироқдур, нединким, ҳамма махлуқотдин одам яхшироқ яралди ва ўзга жониворлардин одам ўн даража зиёдадур ва бу ўн даража одамнинг баданида ҳамиша бордур. Беши ташида зоҳирдур, беши ичида пинҳондур. Ул пинҳон нарсалар: бири бир нарсани ёд олмоқ; бири ҳамиша эсда сақламоқ; бири тахайюл¹; бири таҳаввур², бири такаллум³. Аммо ул бештаким ташида зоҳирдур; бу завқ, яъни эшитмоқ, кўрмоқ, ҳид билмоқ, тотмоқ, сийпаламоқ, яъни сезув. Булар гарчи бошқа жониворларда бўлса ҳам, одамда бўлғондек эмасдурлар. Бу сабабдан одамзот ўзга жониворларга подшоҳ манзаласидандур.

Шуларни билғонингдан кейин тилингни яхши ҳунар била ўргатғил ва мулоим сўздин бошқа нарсани одат қилмағил. Нединким, тилга ҳар нечук сўзни ўргатсанг, шуни айтур, сўзни ўз жойида ишлатғил, сўз агар яхши бўлса, аммо ноўрин ишлатилса, гарчанд у ҳар нечук яхши сўз бўлса ҳам ёмон, нобоп эшитилур. Шунинг учун беҳуда сўзламағилки, фойдасиздур. Бундай бефойда сўз зиён келтирур ва ҳар сўзки ундан ҳунар иси келмаса, бундай сўзни гапирмаслик лозим. Ҳақимлар дебдурлар: «Сўз бир нашъадур, ундан хумор пайдо бўлур».

Аммо сўралмағон сўзни айтмағил ва беҳуда сўздан парҳез қилғил, ҳар бир сўзни сўрасалар, рост айтғил. Сендан талаб қилмаса, кишига насиҳат қилмағил, панд бермағил, хусусан, сени тингламағон кишига ҳеч сўз дема, чунки бундай кишилар пандни эшитмағайлар. Кўп кишиларнинг орасида бир кишига панд-насиҳат қилмағил.

¹ Тахайюл – хаёлга келтирмоқ.

² Таҳаввур – шиддат билан ҳужум этиш.

³ Такаллум – сўзлаш.

Агар бирор киши кажликка¹ одат қилгон бўлса, унинг ёнига бормағилки, у ҳаргиз рост сўзламамас. Нединким, бир дарахт эгри бўлса, то уни чопиб йўнмагунча у тўғри бўлмас.

Мулойим сўзга бахил бўлмағил, халқ мулойим сўз эшитмаса, мол ва дунёга мағрур бўлур. Қаттиқ сўз демағил, токи яхши сўз эшитгайсан. Шўристонға тухум сочмағилким ҳосил бермағай, меҳнатинг беҳуда бўлғай, яъни яхшилиқни билмағон кишига яхшилиқ қилмоқ шўристон ерга тухум сочмоқдур. Аммо яхшилиқка лойиқ кишидан яхшилиқни дариф тутмағил ва унга ҳам яхшилиқни ўргатғил.

Эй фарзанд, яхшилиқ қил ва қилгон яхшиликдин ҳаргиз пушаймон бўлмағил. Бир кишига бир яхшилиқ қилсанг, кўрғилки, яхшилиқ қилгон вақтда у кишига нақадар роҳат етгон бўлса, сенинг кўнглингга ҳам ундан зиёдроқ шодлик ва хуррамлик етишур. Агар бир кишига ёмонлик қилсанг, унга нақадар ранж етса, сенинг кўнглингга ҳам ул миқдор танглик етишур. Демак, бу жаҳонда яхшилиқ ва ёмонлик мукофоти, албатта, етгусидур. Менинг бу сўзимга мункир бўлмағилки, ҳар киши бутун умрида бир кишига яхшилиқ ё ёмонлик қилгон бўлса, бу ҳақда андиша қилсин, менинг бу сўзим ростдур. Бас, агар қила олсанг ҳеч кишидан яхшилиқни дариф тутмағил, яхшилиқнинг фойдаси бир кун рўёбга чиқар.

Ҳикоят. Андоқ эшитибманки, Мутаваккил^{1*} у айёмда Бағдод халифаси эрди. Унинг Фатҳ отлиғ бир бандаси бор эрди, у ғоятда донишманд, гўзал сиймоли, адаблиғ ва таваккалчи эрди. Ҳамма илм ва санъатни ўрганганди. Мутавак-

¹ Кажлик – қинғирлик, ёлғончилик.

^{1*} Юлдузчали сўзларнинг изоҳи китобнинг охирида берилган.

кил Фатҳни фарзанд атаб, ўз фарзандларидан ҳам азизроқ тутарди. Бир куни Фатҳ сувда юзмоқни ўрганмоқ тилади ва кемачилар келиб, унга Дажла дарёсида сувда юзишни ўргатдилар. Аммо Фатҳ ёш бола эрди, сувда юзишни ҳали у қадарли яхши билмасди, шунга қарамай: «Мен энди юзишни яхши ўргондим», деб кемачиларга айтмай, танҳо ўзи Дажла дарёси қирғоғига бориб, ўзини сувга ташлади. Сув тез оқарди. Фатҳни оқизиб кетди. Фатҳ юзмоқдин ожиз эрди ва сувнинг юзида қалқиб борарди. Ниҳоят, тўлқин зарбидан қирғоққа чиқиб қолди. Бир айланмада дарё қирғоғида сув мавжининг қилғон ўнгирликлари бор эрди. Фатҳ шу ўнгирликларнинг бирига тушиб ўтирди ва «Жонимни ҳалокат гирдобидан қутқардим, энди Худойи таоло ҳар не хоҳласа, уни кўргумдур», деб етти кун муддати мазкур ўнгулда ўтирди. Бир неча кундан кейин: «Фатҳ сувга ташлаб фарқ бўлди ва сувнинг юзида қалқиб қолди. Билмадик, қирғоққа чиқдимму ё чиқмадимму», деб Мутаваккилга хабар еткурдилар. Мутаваккил кемачиларни чақириб деди: «Ҳар киши Фатҳнинг ўлугин ё тиригин келтурса, унга минг динар берурман» ва ўзи «То Фатҳни кўрмагунимча таом емағайман», деб онт ичди. Кемачилар ўзларин дарёга ташлаб шўнғиб ва юзиб, ҳар тарафга бориб Фатҳни ахтарур эрдилар. Еттинчи куни иттифоқо бир кемачи ул ўнгулга етиб, Фатҳни кўриб шод бўлди ва унга деди: «Ушбу ерда турғил, то мен бир қайиқ келтуруб, сени халифанинг қошига олиб кетай» ва тезда Мутаваккил халифанинг олдига қайтиб келиб деди: «Эй, амиралмўъминин, агар мен Фатҳни сенинг олдинга тирик олиб келсам, менга нима берурсан?». Мутаваккил деди: «Беш минг динар

берурман». Кемачи қайтиб бориб Фатҳни тирик келтурди. Халифа унга ваъда қилгон динорни берди ва вазирга деди: «Хазинага борғил, қанча мол бўлса, ярмини дарвешларга берғил». Ондин сўнг деди: «Таом келтуринг, Фатҳ етти кундан бери очдур». Фатҳ деди: «Мен тўқдурман». Халифа деди: «Дажла дарёси суви билан тўйғондурсан?». Фатҳ деди: «Йўқ, етти кун муддатида ҳар кун бир табақ¹ ичида йигирма чоғлик нон сувнинг юзида оқиб келур эрди ва мен чувстик² била ундан икки-уч нон олиб ер эдим. Менинг тириклигимга сабаб ул эрди».

Ҳар нонга бундоқ хат ёзилмиш эрди: «Мен ким, Муҳаммад бинни Ҳусайн ал-Аскоф, яъни бу нонларни дарёга ташлоған киши Ҳусайн кафшдўзнинг ўғли Муҳаммаддур».

Мутаваккил: «Ҳар куни Дажла дарёсига нон ташлагон кимдур? Амиралмўъминин уни қадрлайди ва бахтиёр қилади, ўзин маълум қилсун» деб шаҳарга жар солдирди. Сўнгги кун бир киши келиб: «Мен эрдим», – деди. Халифа: «Нишонинг борму?» – деб сўради. Ул: «Нишоним улдурки, ҳар ноннинг юзида «Муҳаммад бинни Ҳусайн ал-Аскоф» деб ёзилгон хат бор», – деб жавоб берди. Халифа: «Нишонинг дурустдур, аммо неча муддатдин бери дарёга нон ташларсан?» – деб сўради. Ул: «Бир йил бўлди», – деб жавоб берди. Халифа: «Бундан муддаонг нима эрди?» – деб сўради. Ул одам: «Бундоқ эшитиб эрдимким, яхшилик қилиб дарёга нон ташлагил, то бир кун сенга фойдаси етгай», аммо менинг қўлимдан бошқа яхшилик келмас эрди ва қудратим етғони ушбу нон эрдикки, дарёга ташлаб, ундин менга қандай

¹ Табақ – лаган.

² Чуст – чаққон.

фойда етушгай? – деб кўз тутар эдим», – деди. Халифа деди: «Ҳар нимани эшитдинг – қилдинг, ҳар нимаким қилдинг – унинг фойдасини топдинг».

Дарҳол унга Бағдодда кўп мулк ва асбоб берди ва у оз вақт ичида муҳтарам ва муҳташам бўлди. Унинг авлоди ва ихфоди¹ ҳануз Бағдодда бордур. Мен ал-Қойимби-амрйллоҳи замонида ҳажга бормиш эрдим. Байтуллоҳни зиёрат қилиб Бағдодга келдим ва Бағдодда ҳам у кишининг фарзандларини кўрдим ва бу ҳикоятни ҳам шу тариқа эшитдим.

Эй фарзанд, ҳаргиз яхшилик қилмоқни тарк этмағил, ҳамиша яхшиликни халойиққа кўргузғил ва асло унинг аксин кўргузмағил, бошқа тил била сўзламағил. Бошқа кўнғил била фикр этмағил, буғдойни кўргузиб арпани сотмағил ва барча ерда ўзингдин дод берғил. Ҳар кишиким ўзидин дод берса, доди мустағни бўлур. Агар ғаминг бўлса, ғам ва шодлиғи бор кишининг ёнида айтғил ва шодликни ношод кишиларнинг қошида зоҳир қилмағил, ҳар турлук иш учун дилтанг бўлмағилким, бу иш ёш ўғлоннинг ишидур.

Билғилки, донишмандлар охири ғам бўлгон шодликни шодлик билмаслар ва охири шодлик бўлгон ғамни ғам ҳисоб қилмаслар. Ноумидлик вақтида умидворроқ бўл ва ноумидликка боғлиқ қилмағил. Ҳеч кишининг меҳнатини зоеъ қилмағил ва ҳар кишининг ҳолиға лойиқ ҳақини бажо келтурғил. Хусусан, ўзингнинг яқин қариндошларингға имкон борича яхшилик қил ва ўзингнинг қабила ва уруғинг қариларини иззат, ҳурмат қил, лекин уларга буткул мухлис бўлмағил. Уларнинг ҳунарини кўрсанг, айбларига ҳам қарағил. Агар бегонадан хавфсиз бўлсанг, мазкур хавфсизлик даврни ўзинг сақла, хавфсизликни

¹ Ихфоди – насл.

хавфлилик гумон қилмағил. Гумон қилиб заҳар ичиш нодонликдан ёмонроқдур.

Халқнинг оз ҳунарини кўп кўрғил, ҳаққин яхши билғил. Беҳунариликдан, бехирадликдан яхши от ва яхши таом қўлга келтура олсанг, беҳунара, бехирад бўлғил, йўқ эрса ҳунара ўрганғил. Ўрганмак, эшитмакдин номус қилмағил, то хижалат ва пушаймонлиғдин қутулғайсан.

Халойиқнинг айби ва ҳунарига боққил, уларнинг наф ва зарари на чоғлиқдур. Бунинг фойда ва зиёнлари қайси ерга қадар борур, ундан сўнг ўз манфаатингни талаб қил. Кўрғил, қайси нарса халқни манфаатга яқин қилур. Ўзинг ана шундоғ ақл ва ҳунарни ўрганмоқ била баландликка кўтарилиурсан. Бу иш сенга икки нарса била ҳосил бўлур: ё билғон ҳунарга яраша иш қилмоқ била ё билмағон ҳунарни ўрганмоқ била. Суқрот^{2*} ҳақим айтурки: «Ҳунардin яхшироқ нарса йўқтур ва донишдан улугроқ нарса йўқтур, шармдин яхшироқ зевар йўқтур ва бадхўйликдин ёмонроқ душман йўқтур». Ҳунарни ул вақтда ўрганурсанки, агар бир соатни ҳам бекор ўтказмасанг. Агар ул вақтда доно киши ҳозир бўлмаса, нодондин ўрганғил, чунки ҳунарни нодондин яхшироқ ўрганса бўлур. Бу шул жиҳатдинки, ҳар вақт кўнгул кўзи ва ақл назари била нодонга боқсанг унинг нописандида ишларин кўруб, ундин парҳез қилурсан. Искандар деди: «Барча дўстлардин худ манфаат топарман, аммо душманлардин ундин кўпроқ манфаат топарман. Сабаби менин ёмон феълимни дўстлар манфаат юзидин пинҳон тутарлар ва мен уни билмай қолурман. Душманлар душманлик жиҳатидин ул феълни менга айтурлар ва мен ул феълни ўзимдин йироқ тутарман».

Эй фарзанд, сен ҳам ҳунарни донодин ўрганмасанг, нодондин ўрганғил. Барча катта, кичик-

ка ҳунар ўргатмак вожибдур, нединким киши ҳунар ўрганмоқ била ўз ҳамроҳларидин баланд мартабада бўлур. Чунки ўзингда ҳунар кўриб ўз тенгларингда ул фазилатни кўрмасанг, ўзингни улардин баланд кўрарсан ва улар яна сени ўзларидин баланд мартабада билурлар. Ҳунарманд киши улдурким, фазли ва ҳунар сабаби била қадр ва мартабаси ўзгалардин баланд бўлгон экин билиб фазл ва ҳунарга аввалгидин зиёдроқ ҳаракат қилғай ва бурунғидин зиёдроқ фозил ва ҳунарманд бўлғай. Ҳар кишики бундоқ қилса тезда халқнинг орасида азиз ва улўф бўлғай. Бас, буни билгон киши фазл ва ҳунардин қўл тортса, бу ақсизлик нишонасидур. Ҳунар ўрганмоқда меҳнат қилмоқ, баданни ялқовлик, яъни бекорчиликдин қутқармоқ фойдалидур, нединким бекорчилик баданнинг фасод ва беморлигига сабаб бўлур. Агар баданга ранж бериб, уни ўзинга мутеъ қилмасанг, қаҳр била мартабали бўла олмасан. Нединким, бадан қоҳилликни¹ ва роҳатни дўст тутғони жиҳатидин ҳам ўз ихтиёри била сенга фармонбардор бўлмас. Ул сабаб билаким, баданда асли ҳаракат йўқтур. У ҳаракатни фармон била қилур, ўз муроди била қилмас ва то сен буюрмагунча баданнинг ҳеч ишга рағбати бўлмас.

Бас, эй фарзанд, баданни ўзинга мутеъ қил ва уни қаҳр била итоатга буюргил.

Ҳар киши ўз баданин ўзига мутеъ қилса, ўзгаларнинг баданин ҳам мутеъ қила олур, чунки ҳар киши ўз баданин ўзига фармонбардор қилса, фазл ва ҳунар ўрганмак била икки жаҳоннинг саломат ва шарофатин ҳосил қилур.

Барча дониш ва ҳунарнинг сармоysi: адаб, тавозе, ҳаё, покдиллик, парҳезкорлик, беозор-

¹ Коҳил – суст, бўш.

лик, сабр ва матонатлиқдур. Лекин кўп вақтлар бўлурки, шарм кишига зиён еткарур. Шундай шармли бўлмағилки, бу ишингга халал еткармасин, нединким кўп вақтлар бўлурки, бешармлик била мақсуд ҳосил бўлур. Агар қила олсанг фақш, ёлғон ва ножувонмардликдин шарм қилмағил, салоҳиятлик сўз ва манфаатлик ишдин шармни қўйғил. Кўп кишилар бўлурки, шарм қилиб ўзларининг барча мақсудларидин айрилурулар. Сен ул миқдор шарм қилғилки, бу имон субути ҳосилига сабаб бўлсин. Ўзингга зарар ва зиён етказур даражада шарм қилмағил.

Сенга шарм жойин ва бешарм жойин билмак лозимдур, токим қайси яхшироқ бўлса уни қилғайсан. Дебдурлар: «Яхшилик муқаддимаси шармдур, ёмонлик муқаддимаси бепарҳезкорлик ва бешармлиқдур».

Нодон била ҳамсуҳбат бўлмағил, хусусан, сени доно гумон этгон била.

Ўз жаҳлингга хурсанд бўлмағил ва некном¹ кишилар била суҳбат тутғил, некномлар суҳбати шарофатидин некном бўлгунг ва ҳамиша саъй ва кўшиш қилғилки, олимлар маҳбуби бўлғайсан ва жоҳиллар марғуби² бўлмағайсан. Ундоқким, бир ҳикоятда эшитгонман:

Ҳикоят. Бир кун Афлотун^{3*} ўлтурмиш эрди, шаҳар халқининг улуғларидин бир киши унинг саломига келиб ўлтурди ва ҳар турлук сўз айтиб туриб, сўз орасида деди:

– Эй ҳаким, бугун фалон одамни кўрдим. Ул сени таъриф этиб, ҳаққингга кўп дуолар қилди ва мен унинг шукрин сенга еткурмакдаман.

Афлотун ҳайрон бўлди. Ул киши деди:

¹ Некном – яхши.

² Марғуб – севимли, ёқимли.

– Эй, менинг бу сўзимдин ҳайрон ва дилтанг бўлдингму?

Афлотун деди:

– Йўқ, хўжа, менга сенинг сўзингдин ҳеч ранж ва танглик етушмади. Лекин менинг фикримда улуғ мусибат мавжуд бўлди. Нединким, мени бир жоҳил таъриф қилмиш ва менинг ишим унга мақбул тушмиш. Гўё мен бир жоҳилона иш қилмиш эрманки, мени бир жоҳил тавсиф этгай. Мен шул важдин ғамгинманки, жоҳилларнинг марғуби бўлмишман. Нединким, жоҳилнинг марғуби жоҳил бўлғусидур.

Яна бу маънода бир ҳикоят ёдимга тушди.

Ҳикоят. Эшитибманки, Муҳаммад Закариёйи Розий^{4*} ўзининг шогирдларидин бир жамоа била ўлтурмиш эрди, бир девона уларнинг олди-га келди ва ҳеч кишига қарамади. Аммо бир кун Муҳаммад Закариёйининг юзига қараб кулди. Ундан сўнг Муҳаммад Закариёйи бир яхши таом буюриб, пиширтириб еди.

Шогирдлари сўради:

– Эй ҳаким, бу таомни бурун емас эдингиз, ҳозир нечук ерсиз?

Ҳаким деди:

– Ул девона менинг юзимга қараб кулғони учун ерман, нединким ул то бу вақтгача менга илтифот қилмас эрди ва юзимга қараб кулмас эрди. Энди билдимки, ул мени ўз аҳлидин ҳисоб қилди. Андоқким дебдурлар:

*«Кабутар бо кабутар, гоз бо гоз,
Кунад ҳамжинс бо ҳамжинс парвоз»*

Тундик ва тезликни одат қилмағил. Лекин ул миқдор ҳам мулоийм бўлмағилки, сени одамлар

ёмон кўрмасунлар ва дурушт¹ бўлмағилки, сендин қочмасунлар. Дўст ва душманга мувофақат қилмоқдин мурод ҳосил қилса бўлур деб барча била мувофиқ бўлмағил.

Ҳеч кимга ёмонлик ўргатмағил, ўргатмак ҳам ёмонликнинг биридур. Агар бир киши сенга ҳеч гуноҳсиз озор берса, сен унга бермағил, одамнинг асили кам озорликдур.

Агар одам эрсанг, кам озор бўл, халойиққа хулқингни яхши қил. Одамга дийдор керакдур, нединким ойинага қарагон агар дийдори яхши бўлса, кирдорини ҳам дийдоридек қилғай. Чунки яхшидин ёмонликнинг чиқмоғи яхши эмасдур, яъни буғдойдин арпа кўкармоғи номуносибдур. Агар киши ойинага қарагонда юзи ёмон кўринса ҳам яхшилиқ қилсун, йўқ эрса ёмонлиқ устига ёмонлиқни зиёда қилмиш бўлғай ва икки ёмоннинг бир ерда жамъ бўлмоғи ниҳоятда ёмондур.

Мушфиқларни қабул этғил ва улар била ҳар вақт хилватда суҳбат қилғил, нединким улардин кўпроқ фойда сенга хилват вақтда етар. Бу сўзларни мен сенга баён қилдим, агар уқиб, билиб фазл ва ҳунарлар ҳосил қилсанг, унда ҳам фазл ва ҳунарингга фарра² бўлмағил ва ўзингни нодон санамағил. Доно ул вақтда бўлурсанким, нодонликдин хабардор бўлсанг.

Ҳикоят. Эшитибманким, Хисрав Парвезнинг^{5*} подшоҳлиғи замонида ва Абузуржмеҳр^{6*}нинг вазирлиғи вақтида Румдин бир элчи келди. Хисрав уни олдиға чақириб Абузуржмеҳрнинг донолиғини унга маълум этмак истади ва элчининг қошида Абузуржмеҳрға деди: «Эй фалони, ҳар нарсаки оламда бордур, сен унинг барчасин

¹ Дурушт – қўпол, дағал.

² Фарра – мағрур.

билурсан». Хисравнинг бу сўздан муддаоси: «Абузуржмеҳр биламан, деб ҳозир жавоб беради», деб ўйларди. Аммо Абузуржмеҳр: «Билмасман», деб жавоб берди. Хисрав бу жавобдин танг бўлди, элчининг қошида кўп хижолат чекди ва яна сўради: «Унда ҳамма нарсани ким билур?». Абузуржмеҳр: «Ҳамма нарсани ҳамма билур, аммо ҳамма нарса ҳануз онадин туғилмамишдур», – деди.

Эй фарзанд, сен ҳар нечаки доно бўлсанг, ўзингни хаққдин донороқ билмағил, нединким ўзингни нодон билдинг – доно бўлдинг. Рост, доно ул кишидурким, қачон ўзин нодон ва ожиз ҳисоблар. Чунки Суқрот ҳақим айтурки: «Агар бир киши десақим, Суқрот ҳақим донишманддур ва жаҳон донишининг даъвосин қилур. Дарҳол айтур эрдимки, мен ожизман ва ҳеч нарсани билмасман. Лекин бу сўзни ҳам айта олмағумдур, нединким, бу сўз мен томондин айтилғон улғу даъводур».

Демак, эй фарзанд, донишлиғингга ғарра бўлмағил. Киши донишлиғига ғарра бўлса, албатта, ул ҳамиша пушаймон бўлур.

Ҳар ишда машварат¹ қил, нединким машварат қилмоқни айб билмағил, оқил ва мушфиқ дўстларга машварат қил, ҳар ишда ўз ёрларингга машварат қил...

Билғилким, бир кишининг раъйи икки кишининг раъйи чоғлиқ бўлмағусидур ва бир кўз икки кўз янглиғ кўра олмағусидур. Кўрмасмусанким, бир табиб бемор бўлса, ўз муолажасига эътимод қилмағусидир. Бошқа бир табибни келтуриб, унинг машварати била даво қилғусидир.

Агар ўз ҳамжинсингдин бирининг сенга иши тушса, унинг ишини битқуларга жонинг била ҳаракат қилғил. Агар ул душман бўлса ҳам мол хар-

¹ Машварат – кенгаш, маслаҳат.

жин ва тан мушкулин осон қилғонингни билса, бул жиҳатдин унинг душманлиги дўстликка айланур.

Сухандон кишилар сенинг саломингга келсалар, уларни ҳурмат қил ва эҳсон кўргазғил. Шунда сендин улар хушҳол ва миннатдор бўлғайлар ва ҳамиша саломингга келғайлар. Жаҳонда нокасроқ киши ул кишидурким, ҳеч ким унинг саломига келмағай.

Сухандон кишилар била ҳам суҳбатда бўлғил ва қандай қилиб сўзлаш кераклиги шартларин ҳам билғил.

ЕТТИНЧИ БОБ

СУХАНДОНЛИК БИЛА БАЛАНД МАРТАБАЛИ БЎЛМОҚ ЗИКРИДА

Киши сухандон, сухангўй (нотиқ) бўлиши керак. Аммо, эй фарзанд, сен сухангўй бўлғил ва лекин дуруғгўй (ёлғончи) бўлмағил. Ростгўйликда ўзинг шуҳрат қозонғил, токим бирор вақт зарурат юзидин ёлғон сўз десанг қабул қилғайлар. Ҳар сўз десанг ҳам рост деғил ва лекин ёлғонга ўхшағон ростни демағилким, ростга ўхшаган дуруғ дуруғга ўхшағон ростдин яхшидур, нединким ул дуруғ мақбул бўлар, аммо ул рост мақбул бўлмас. Демак, номақбул ростни айтишдин парҳез қил, токи менинг била Абу Сувор Шопур бинни Абу ал-Фазлнинг^{7*} орасиндағи воқеа сенинг бошингда содир бўлмасин.

Ҳикоят. Билғил, мен амиралмўъминин замонда бир йил ҳаждан қайтиб келиб, Ганжада қарор тутдим.

Ҳиндистонга кўп ғазот қилмиш эрдим, Румга ҳам юриш қилмоқни ўйлардим. Абу Сувор Ганжада улуғ подшоҳ эрди. Ул бағоят хушманд,

одил, сахий ва фозил киши эрди. Бир кун мени кўруб кўп ҳурмат қилди ва менинг била сўзлашмоқ мақсадинда ҳар турли сўз сўрар ва мендин маъқул жавоб эшитар эрди. Менинг сўзларим унга маъқул тушуб, кўп карамлар қилиб, менга кўнгул қўйди. Мен ҳам унинг эҳсонларин кўриб, унга кўнгул қўйдим. Шу сабаб била бир неча йил Ганжада муқим бўлдим ва ҳамиша подшоҳнинг мажлисида ҳозир эрдим. Подшоҳ мендин ҳам турли сўзларни сўрар эрди. Бир куни сўз орасига менинг вилоятим тушиди ва мендин Гургон^{8*} қишлоғи ҳолидин сўради. Вилоятларнинг ажойибгаройибларидин сўз очилди. Сўз асносинда мен дедим: «Гургонда Сиёваск деғон бир кент бордур ва унинг бир чашма суви бордурким, ул кентдин узоқроқдур. Хотинлар жам бўлуб, ҳар бири бир кўза кўтариб, ул чашмага бориб сув олурлар ва кўзани бошларига кўтариб, барчаси ҳамроҳ бўлиб уйларига қайтадилар. Уларнинг орасида бир хотин кўза кўтармай, барчадин илгари юруб, йўлига эҳтиёт бўлуб, назар ташлаб боради. Нединким, ул ерларда бир кўк қурт бордур. Уни сизак дерлар. Агар ул қуртдин бирини топсалар, йўлдин олиб, йироққа ташлайдурлар, токим хотинлар ул қуртни билмай босиб ўлдурмасунлар. Агар сув кўтарғон хотинлардин бири қуртни босиб ўлдурса, бошига кўтарғон кўзадаги сув сасиб, бадбўй бўлиб кетади. Шундан кейин аввал сувни тўкиш, кўзани ювиш керак бўлади ва кўзани тозалағон хотин қайтиб бориб чашмадин сув олади.

Мен бу сўзни дедим, аммо амир Абу Сувор туршрўй (бадбуруш, қовоғи солиқ) бўлиб, мендин юз ўгурди ва бир неча кун менга бурунгидек (аввалгидек) мулоқот ва илтифот қилмади.

Бир кун Фирузон Дайлабий^{9*} бу аҳволни менга айтди: «Амир сендин гина қилиб деди: «Фалон

киши бағоят донодур, аммо ёш ўғлонларга айт-гудек ёлгон сўзни менга айтадур. Унингдек кишидан менингдек подшонинг олдида бунингдек дуруф сўзни айтмоқ муносиб эмасдур».

Мен бу сўзни эшитгондин сўнг дарҳол Ганжадан Гургонга бир киши юбориб, уламнинг шаҳодати била бир гувоҳ хат талаб қилдим. Гургоннинг барча уламо, қозилари бу кентнинг, қуртнинг ҳоли ва қиссаси ростлиги ҳақида гувоҳ бўлишиб, бу бобда бир хат ёзиб юбордилар.

Бу хат тўрт ой муддатида менга етиб келди. Мен уни подшоҳга кўргуздим. Подшоҳ уни ўқиди ва табассум қилиб деди: «Мен худ¹ таҳқиқ² билурманким, сенингдек кишидин ёлгон сўз зоҳир бўлмағусидур, хусусан, менингдек подшоҳнинг олдида... Аммо тўрт ой муддатида икки юз одил кишининг гувоҳлиги била бир рост сўзни айтмоқ муносиб эмасдур. Бунингдек сўзлар аввал исбот этилғай, ундин сўнг ул сўзни қабул этгайлар.

Эй фарзанд билғилки, сўз тўрт нав бўлур, ундоқким халойиқ ҳам тўрт нав бўлгондек. Бири улким, билур ва билғонин ҳам билур. Ул олимдур, унга тобе бўлмоқ керакдур. Бири улдуким, билмас ва билмағонин билур, ул қобилдур, унга ўргатмоқ керак. Бири улдуким, билур ва билғонин билмас, ул уйқудадур, уни бедор қилмоқ керакдур. Бири улдуким, билмас ва билмағонин ҳам билмас, у жоҳилдур, ундин қочмоқ керакдур. Аммо деб эрдимки, сўз ҳам тўрт навдур: бири – билинмайтурғон ва айтилмайтурғон; иккинчиси – айтилатурғон ва билинатурғон; учинчиси – ҳам билинатурғон ва ҳам билишга заруратсиз, аммо айтса бўлатурғон; тўртинчиси – билинатурғон ва

¹ Худ – ўз-ўзим.

² Таҳқиқ – бирор нарсанинг ҳақиқатини излаш.

айтилмайтурғон. Аммо айтилмайтурғон ва билинмай турғон ундоқ сўздурки... дунёнинг салоҳи унга боғлиқдир. Ул сўздин айтгувчига ҳам, эшитувчига ҳам кўп наф етар. Аммо билинатурғон, бироқ айтилмайтурғон ундоқ сўздурким, бир мухташам одамнинг айби сенга маълум бўлур. Лекин ақл тариқидин хаёлга келсанг, уни айтмоқ бешармлиқдур. Чунки айтсанг ул мухташамнинг қаҳри ё у дўстнинг озори сенда ҳосил бўлур ёхуд ўз бошинга улуг шўриш ва ғавво пайдо қилурсан. Шул важдин ҳам бул сўз билинатурғон, аммо айтилмайтурғон сўздур. Бу сўзларнинг яхшироғи ҳам билинатурғон ва ҳам айтилатурғон сўздур.

Бу тўрт нав сўзнинг икки юзи бордур. Бири хўб ва бири зишт. Ҳар сўзни халойиққа зоҳир қилсанг, яхши юз била зоҳир қил, токи мақбул бўлсун ва халойиқ сенинг сўз била баланд мартабага эғалигингни билсунлар. Нединким, кишининг мартабасини сўз била билурлар, аммо сўзнинг мартабасини киши била билмаслар, чунки ҳар кишининг аҳволи ўз сўзининг остида пинҳондур, яъни бир сўзни бир иборат била айтса бўлур, эшитғон кишининг эса кўнгли ундин тира¹ бўлғай ва яна ўшал сўзни бир иборат била айтса бўлурким, эшитғон кишининг жони ундин роҳатда бўлғай.

Ҳикоят. Ундоқ эшитдимки, бир кеча Хорун ар-Рашид^{10*} бир туш кўрдиким, оғзидин барча тишлари тўкулмиш. Эрта тонг туриб бир муаббирни чақириб сўрадиким, «бу тушнинг таъбири недур?» Муаббир² деди: «Эй амиралмўъминин, сенинг олдингда барча хеш, ақрабо ва қариндошларинг ўлғусидур. Андоғким, сендин ўзга ҳеч киши

¹ Тира – қоронғи.

² Муаббир – тушни таъбир қилувчи.

қолмағусидур». Бу сўзни эшитгон Хорун ар-Рашид: «Менинг юзимга бундоқ дардлиғ ва андуҳдлиғ сўзни айтдинг. Менинг барча қариндошларим ўлсалар, сўнгра мен қандоғ ишга ярарман ва на янглиғ рўзгор сурарман?» – деди ва унга юз таёқ урмоқ буюрди. Сўнг бошқа бир муаббирни чақириб, тушин унга таҳрир¹ қилди. Муаббир деди: «Эй амиралмўъминин, сенинг умринг барча ақраболаринг умридин узоқ бўлур». Хорун ар-Рашид деди: «Барча ақанинг йўли бирдур ва икковининг таъбирининг негизи бир ерга борур, аммо бу ибора биладу иборанинг орасида фарқ бағоят кўпдур». Буюрди, сўнгги муаббирга юз тилло бердилар...

Эй фарзанд, сўзнинг юзин ва орқасин билғил ва уларга риоя қилғил, ҳар на сўз десанг юзи биладу деғил, то сухангўй бўлғайсан. Агар сўз айтиб, сўзнинг нечук эканин билмасанг қушга ўхшарсанки, унга тўти дерлар, ул доим сўзлар, аммо сўзнинг маъносин билмас.

Сухангўй шул киши бўлғайки, ул ҳар сўзни деса, халққа маъқул бўлғай ва халқ ҳам ҳар сўз деса унга маъқул бўлғай. Бундай кишилар оқиллар қаторига кирғай, йўқ эрса ул инсон суратида мавжуд бўлгон бир ҳайвондур.

Сўзни бағоят улуғ билғил, сўз осмондин келмас ва ул хор нарса эмасдур. Қай бир сўзники билсанг жойини ўткармай айтғил, вақтни зое қилмағил, йўқ эрса донишға ситам қилгон бўлғайсан. Ҳар сўз десанг рост деғил ва бемаъниликни даъво қилғувчи бўлмағил.

Билмагон илмдин дам урмағил ва ундин нон талаб қилмағил. Ҳар на матлубинг бўлса, билгон илм ва ҳунардин ҳосил бўлур. Билмагон ҳунар

¹ Таҳрир – мақсадни оғзаки англатиш.

даъвосидин ҳеч нарса ҳосил бўлмас, фақат беҳуда заҳмат чекарсан.

Ҳикоят. Бундоғ айтурларки, Ануширавон^{11*} Одилнинг замонида бир хотин Абузуржмеҳрнинг олдига келиб, ундин бир савол сўрди. Абузуржмеҳр ул саволни билмамиш эрди ва хотинга қараб деди: «Эй хотин, ул сўзни сен сўрорсан, уни билмасман». У хотин деди: «Сен бугина сўзники билмассан, подшоҳнинг неъматин нечун ерсан?» Абузуржмеҳр деди: «Билғон сўз учун ерман, аммо билмағон сўз учун емасман. Ҳар сўзники билмасман, подшоҳ менга ул сўз учун ҳеч нарса бермас ва ҳарна берса билғон сўзим учун берур».

Аммо, эй фарзанд, ҳеч кишининг олдида ифрот¹ қилмағил ва ифротни шумлиқ деб билғил. Ҳар ишда миёна (ўртача) бўлғил, сўз айтмоқда ва иш қилмоқда... санғин² бўлғил. Розингни³ ўзингдин ўзга кишига айтмағил, агар айтсанг сўнгра уни роз демағил.

Халойиқнинг орасида бир кишининг қулоғига сўз айтиш яхши эмасдур. Агар бу сўз гарчанд яхши сўз бўлса ҳам ташқарисиндан уни ёмон сўз деб гумон қиладилар ва кўп одамлар бир-бирларидан даргумон бўладилар. Гар сўз демоқчи бўлсанг, шундай сўз деғилки, сўзингнинг ростлиғига гувоҳлик берсинлар. Агар ўзингни зўрлик била айбдор қилмоқ тиламасанг, бирор нарсага гувоҳ бўлмағил ва агар гувоҳ бўлсанг, гувоҳлик берар вақтда эҳтироз⁴ бўлғил. Агар гувоҳлик берсанг, майл била бермағил.

Ҳар сўзни андиша била бошлағил, токи айтғон сўзингдин пушаймон бўлмағайсан.

¹ Ифрот – ҳаддан ошиш.

² Санғин – оғир.

³ Роз – сир.

⁴ Эҳтироз – сақланиш, эҳтиётланиш.

Андишани илгари тутмоқ ҳам бир нав кароматдур. Ҳеч сўзни эшитишдан дилтанг бўлмағил. Ул сўз ишингга хоҳ ярасун, хоҳ ярамасун, уни эшитғил, то юзингга сўз эшиги бекланмасун ва фойдаси фавт¹ бўлмасин.

Совуқ сўзлик бўлмағил. Совуқ сўз бир тухумдур, ундин душманлик ҳосил бўлур.

Агар ҳар қанча доно бўлсанг ҳам ўзингни нодон тутғил, токи сенга ҳунар ўргатиш эшиги ҳамиша очиқ бўлғай. Гар сўзни ва ҳунарни яхши билсанг ҳам ҳеч бир сўзни синдирмағил, тўғри таъриф қилғил ва уни бир рангда айтғил: хосга хос сўз, омийга омий сўз деғил, токи у ҳикматга мувофиқ бўлсун ва эшитғон кишига оғир келмасин, йўқса сўзингни далил ва ҳужжат била ҳам эшитмағайлар. Ундин сўнг уларнинг ризосига қараб сўзлағил, то саломат бўлғайсан.

Эй фарзанд, агар ҳар нечаким суҳандон бўлсанг, ўзингни билғондан камроқ тутғил, то сўзлаш вақтида нодон ва бебурд бўлиб қолмағайсан. Кўп билиб, оз сўзлағил ва кам билиб кўп сўз демағил. Нима учунки ақсиз шундоғ киши бўладур – у кўп сўзлар. Дебдурларки, хомушлиқ саломатлик сабабидур, чунки кўп сўзлагучи оқил киши бўлса ҳам авом уни ақсиз дерлар. Ақсиз киши хомуш бўлса, уни оқил ҳисоблайдилар. Ҳар неча пок, порсо², равиш³ бўлсанг ҳам ўзингни таъриф қилмағилки, ҳеч киши сенинг гувоҳлигингни эшитмас. Кўшиш қилким, халойиқ сени таъриф қилсунлар ва шундоқ сўз деғилким, у ишга ярасун, бекор ва зое кетмасун.

Ҳикоят. Бир донишманд киши бор эди. У Зинжон вилоятининг шайхи ҳамда музаккар⁴

¹ Фавт – йўқотиш, ўлим; фавт бўлмоқ – ўлмоқ.

² Посро – художўй.

³ Равиш – йўл, йўсин, қоида.

⁴ Музаккар – покиза, тоза.

ва музакки¹ эрди ва бир алавий йигит бор эрди. У ҳам музаккарлик қилур эрди. Ҳамиша бу иккови бир-бири била мукошафа² қилур эрдилар. Бир кун бу алавий курсининг устида ул шайхни «кофир» деди. Бу хабар шайхга етиб, бир кун ул ҳам курсининг устида деди: «Агар мен кофир бўлсам, бу алавий ҳаромзодадур». Бу хабар алавийнинг қулоғига етди. Алавий дарҳол ўрнидан сапчиб туриб, суръат била Рай шаҳрига бориб, ул шаҳарнинг ҳақими Соҳиби Аббоднинг^{12*} олди-га борди ҳам ул шайхдин шикоят қилиб йиғлади ва деди: «Равомудурким, сизнинг айёмингизда ул шайх Расул алайҳиссаломнинг фарзандига ҳаромзода дегай». Бу сўздин Соҳиби Аббоднинг қаҳри келиб, дарҳол киши буюруб, ул шайхни Рай шаҳрига келтурди ва ўзи Райнинг барча сайидлари ва фикҳлари билан музолим³ девонида ўлтуруб, ул шайхни ҳам бу ерга ҳозир қилиб, деди: «Эй шайх, сен имон Шофиъий асҳобининг⁴ имомларидандурсан. Ўзинг бағоят олим, қари ва гўрнинг лабига ёвуқ етгон кишидурсан. Не учун Расул алайҳиссаломнинг фарзандига ҳаромзода дерсан? Энди айтгон сўзингни дуруст қил. Йўқ эрса сенга шундоқ уқубат⁵ қилурманки, барча халойиқ сендин иборат олғайлар ва бундин буён ҳеч киши бундоқ беадаблиғ қилмағайлар».

Шайх деди: «Бу ишда адл қилғилким, менинг гувоҳим алавийнинг ўзидур ва унинг ўзига ўзидан яхши гувоҳ талаб қилмағил. Аммо менинг сўзим била у ҳалолзодадур». Соҳиби Аббод деди: «Қайси важҳ била?». Шайх деди: «Халқнинг бар-

¹ Музакка – нотик.

² Мукошафа – фош қилиш.

³ Музолим – зулм кўрган, мазлум.

⁴ Асҳоб – суҳбатдошлар.

⁵ Уқубат – жазо.

часи билурларки, унинг онасининг никоҳин мен қилмишман. Ул курсининг устида ўтириб, мени «Кофир» дебдур. Агар ул бу сўзни эътиқод юзидин айтгон бўлса, унда кофирнинг никоҳи дуруст бўлмағусидур ва ул сўзи билан бешак ҳаромзода бўлғусидур. Агар ул бу сўзни эътиқод юзидин айтмагон бўлса, ул ёлғончидур. Ҳеч шак йўқдурким, бу иккиннинг бири бўлур. Энди унга шарият ҳукми била сиз на қилсангиз қилинг». Бу сўздин сўнг алавий ниҳоятда хижолатманд бўлуб, ҳеч жавоб қила олмади ва андишасиз айтгон сўзи ўзига шунча зарар еткурди.

Эй фарзанд, демак, ёлғон ва беҳуда сўз айтмак девоналикнинг бир қисмидур. Ҳар кишига сўз айтур бўлсанг қарағил, ул сенинг сўзингга харидорму ёки харидор эмасму? Агарда уни сўзингга харидор топсанг, унга сўзингни сотғил. Йўқ эрса, ул сўзни қўйиб, шундоқ сўз деғилким, унга хуш келсин ва сенинг сўзингга харидор бўлсин. Лекин инсон била инсон бўлғил, одамий била одам бўлғил, нединким инсон бошқа, одамий бошқадур. Ҳар кишиким гафлат уйқусидин бедор бўлса, халойиқ била қандоқ зиндагонлиғ¹ қиларин мен баён қилдим.

Эй фарзанд, токи қила олсанг, сўз эшитмакдин қочмағилким, киши сўз эшитмак била сухангўйлик ҳосил қилур. Аввало бун шундоқ далиллаш мумкин, агар бир ўғлон онадин туғилса, унга ернинг остидан бир жой қилиб сут бериб, ул жойда парвариш қилсалар, онаси ва дояси унга гапирмасалар, у ўғлон ҳеч кишининг сўзин эшитмаса, улуғ бўлғонда лол² бўлур. Кўрмасмусанким, барча лоллар кар бўлурлар.

¹ Зиндагонлиғ – ҳаёт кечириш.

² Лол – соқов.

Бу сўзни қабул қилғил, хусусан, донишмандларнинг сўзин, нединким донишлар дебдурлар: «Дононинг панд-насихати кўнгил кўзин равшан қилур, нединким ул панд ақл ва ҳикмат кўзининг сурмаси ва тўтиёсидур». Бас бу тоифанинг сўзин хушқулоғи била эшитмак керакдур. Бу жамоанинг сўзида манфаат кўпдур. Бу вақтда Ануширавон Одилнинг бадеъ¹ ва нофеъ² сўзларидин бир неча сўз ёдимга келдики, уни бу китобда карам қилдим.

Эй фарзанд, сен дағи ўқиғайсан, билғайсан, ёд қилғайсан ва унга қараб иш қилғайсан, нединким ул подшоҳнинг сўзларига ва пандларига амал қилмоқ сенга ўзга ишдин вожиб ва лозимдур. Огоҳ бўлким, мен ўтғон халифаларнинг қиссаларин ҳам ўқимишман. Бир кун Маъмун халифа Ануширавон Одилнинг турбатини³ кўрмоққа борди ва унинг даҳмасининг қиссаси бағоят узундур. Аммо мақсуд булдур: Маъмун унинг даҳмасига бориб очиб кўрдик, унинг аъзоси бир тахтнинг устида тупроқ бўлуб ётибдур. Унинг тахти устида даҳма деворига паҳлавий⁴ ибора била бир неча сўз зар била ёзилмишдур. Маъмун буюрди ва паҳлавий лафзин билатурғон далирларни⁵ ҳозир қилдилар. Улар ёзилғон хатни ўқиб, арабий ибора ажам^{13*} халқининг орасида маъруф ва машҳур эрди. Унда шундай деб эрди: «То мен тирик ва подшоҳ эрдим, барча бандалар менинг адлимдин баҳраманд эрдилар. Менинг хизматимга ҳар кишиким келмиш эрди, менинг марҳаматимдин баҳравар бўлур эрди. Мана энди ожизлик вақти келди, бундин ўзга ҳеч чора топ-

¹ Бадеъ – ажойиб, нодир.

² Нофеъ – гўзал.

³ Турбат – қабр.

⁴ Паҳлавий – қадимги форс тили.

⁵ Далир – паҳлавон, ботир.

мадим ва бу сўзларни даҳма девориға ёздим: «Агар бирон киши менинг зиёратимға келса бу сўзларни ўқисин, билсин ва бу сўзларнинг фойдасидин маҳрум қолмасин, менинг бу пандларим у кишининг қадам ранжининг музди¹ бўлсин». Ануширавоннинг ул пандлари бу турур.

САККИЗИНЧИ БОБ

АНУШИРАВОН ПАНДЛАРИН ЁД ОЛМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, Ануширавон деди: «Модомики, кеча ва кундуз келадурлар ва кетадурлар, барча ҳолларнинг тағайюри² ва табаддулига³ таажжуб кўргузмағил».

Яна деди: «Халқ не важдин бир бор пушаймон бўлгон ишдин яна пушаймон бўлуру?»

Ва яна деди: «Ҳунарсиз киши била дўстлик қилмағил, нединким бундай киши дўстлик ва душманликка лойиқ эрмасдур».

Яна деди: «Ўзини доно санагон нодондин парҳез қилғил».

Яна деди: «Гарчанд ҳар қанча талх бўлса ҳам ҳақ дўстингга айтмағил».

Яна деди: «Агар розимни душман билмасин десанг, дўстингга айтмағил».

Яна деди: «Ҳар бандани⁴ сотарлар ва сотиб оларлар. Аммо ул банда нафс бандасидин оздроқ бўлғай».

Яна деди: «Ҳар кишининг (билими) бўлса-ю, аммо унга лойиқ ақли бўлмаса, бу билим унга зарар еткарғусидур».

¹ Музди – иш ҳақи.

² Тағайюр – ўзгариш.

³ Табаддул – алмашиниб туриш.

⁴ Банда – қул.

Яна деди: «Агар ҳар кишини турмуш устоди доно этмаса, ҳеч бир доно унга сўз ўргатиш учун ранж чекмасун, ранжи зое бўлур».

Яна деди: «Нодондин барча нарсани сақламоқ осондур, худди нодондин ўз танин сақлагондек».

Яна деди: «Агар халқ сенинг ҳақингда яхши сўз айтарин тиласанг, халқ ҳақида яхши сўз айтғил».

Яна деди: «Агар халқ ҳақидин чеккан ранжинг зое бўлмаслигин тиласанг, ўзинг ҳақингда халқ чеккан ранжин зое қилмағил».

Яна деди: «Агар ёру дўст бўлмоқни тиласанг, сергиналик бўлмағил».

Яна деди: «Агар ғамсиз бўлмоқ тиласанг, ҳа-садлик бўлмағил».

Яна деди: «Осон зиндагонлиғ сурмоқ сенга му-яссар бўлса, ўз ютуғингни қўлдин бермағил».

Яна деди: «Агар ранжишдин узоқ бўлишни ис-тасанг, битмайдиғон иш учун урунмағил».

Яна деди: «Агар сени девона демасунлар де-санг, топилмас нарсани ахтармағил».

Яна деди: «Агар беобрў бўлмайин десанг, ях-шилиқни касб қилғил».

Яна деди: «Агар шармисор бўлмайин десанг, қилмағон ишни қилдим дема».

Яна деди: «Агар ўз сиригнин очилишини иста-масанг, бировнинг сирини фош қилмағил».

Яна деди: «Агар юзимнинг пардаси йиртилма-син десанг, бировнинг юз пардасин йиртмағил».

Яна деди: «Агар изимдин кулмасунлар десанг, зардастлар¹га шафқатлиғ бўлғил».

Яна деди: «Узоқ пушаймонлиқдин холис бўл-моқ тиласанг, кўнғил ҳавоси била иш қилмағил».

Яна деди: «Агар зийраклардин бўлмоқ тила-санг, юзингни халқнинг кўзгусида кўрғил».

¹ Зердаст – бировнинг қўли остида яшовчи

Яна деди: «Агар қадрли бўлмоқ тиласанг, халқнинг қадрин билғил».

Яна деди: «Агар халқ сенинг сўзинг била иш қилмоғин тиласанг, сен ўз сўзинг била иш қилғил».

Яна деди: «Агар халойиқ орасида марғуб бўлмоқ тиласанг, пинҳон сўзингни ошкор қилмағил».

Яна деди: «Агар барча одамдин юқори бўлмоқ тиласанг, вафолиғ бўлғил».

Яна деди: «Агар айбсизлар қаторида бўлмоқликни тиласанг, тамани кўнгулга келтурмағил».

Яна деди: «Агар додгарлар¹ зумрасидин² бўлмоқ тиласанг, зердастларни итоатингда яхши тутғил».

Яна деди: «Агар халойиқнинг ёмон сўзларидин йироқ бўлмоқ тиласанг, улардин зўрлиғ била ҳеч нарса олмағил».

Яна деди: «Агар халойиқнинг севимлиси бўлмоқ тиласанг, улардан ҳеч нимани аямағил».

Яна деди: «Агар тилинг узун бўлмоқин тиласанг, қўлингни қисқа қилғил».

Эй фарзанд, Ануширавон Одилнинг сўзлари ва пандлари бу турур. Буларни ўқиғил ва уни хор тутмағил, нединким бу сўзлардин ҳам ҳикмат, ҳам салтанатнинг иси келур. Буларнинг барчасин йигитлик вақтида ўқиғил ва билғил. Аммо қарифондан сўнг пандни эшитмоққа хожат йўқдур, қарилар ҳар бобдан хабардор бўлурлар ва улар панд эшитмоқдин ожиз бўлурлар.

¹ Додгар – адолатли.

² Зумра – тўда, гуруҳ

ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ

ҚАРИЛИК ВА ЙИГИТЛИК СИФАТИ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, ҳар нечун йигит бўлсанг ҳам, ақлинг қари бўлсун. Мен сенга: «Йигитлик қилмағил» демасман. Аммо йигитликни чидам била қилғил. Енгил йигитлардин бўлмағил, чунки йигитларга оғирлик муносибдур. Бу ҳақда Аристотелис^{14*} доғниш шундай дебдур: «Йигитлик жунуннинг бир навидур». Жоҳил йигитлардин бўлмағил, жоҳилликдин бало пайдо бўлғусидур. Йигитлик замоғнида зиндагонлиғ қил, токим қаригон чоғда ўз ҳолингга йиғламағил. Ҳар қанча ёш бўлсанг ҳам ҳеч вақтда ўлимдин беҳабар бўлмағил, нединким ўлим на қарини ва на йигитни қўйғувсидур.

Ҳикоят. Ундоқ эшитибманким, бир шаҳарда бир пардозгир устанинг дўкони бор эрди ва қозуққа бир кўзани осиб қўймиш эрди. Унинг иши шу эрдиким, ҳар ўликни гўристонга кетирғонларида уста кўзанинг ичига бир тош ташлар эрди ва ҳар ойда ул тошларни санаб, неча киши ўлғонин билур эрди. Яна кўзани бўшатиб, уни мазкур қозуққа осиб қўяр эрди. Яна шу зайл бир ой муддатинда кўзага тош ташлар эрди. У неча вақтгача умрини шундай ўтказди. Қазо етиб ул пардозгир ўлди. Бир неча кундан сўнг бир киши уни йўқлаб келди: унинг ўлғонидин бу кишининг хабари йўқ эрди. Дўконнинг эшиги боғлиқ эрди. У устанинг ҳамсояси (қўшниси)дан: «Пардозгир дўконида йўқдур, қаерга кетғон?» – деб сўради. Ҳамсояси эрса: «Пардозгир ҳам кўзанинг ичига тушди», – дея жавоб берди.

Эй фарзанд, ҳушёр бўл, йигитликка фарра бўлмағил, афв тилағил ва ўлимдин қўрқғил, то ул

пардозгир янглиф оғир юк ва гуноҳ била кўзанинг ичига тушмағайсан.

Барча вақт йигитлар била суҳбатда бўлмағил. қарилар била ҳам суҳбатда бўлғил ва мажлисингни ҳам қарилар била, ҳам йигитлар суҳбати била музайян қил, нединким йигитлар билмағон кўп нарсани қарилар билурлар. Йигитларнинг одати андоқдурким, улар қариларни кўп тамасхур¹ қилиб ўйнарлар, улар қариларни йигитликка муҳтож билурлар. Ушбу сабаб била қариларни тамасхур қилиб, беҳурмат қилмоқдари яхши эмасдур. Чунки қарилар қанчалик йигитлик орзусида бўлсалар, йигитлар ҳам бешак қарилик орзусидадурлар. Лекин қарилар ул орзуга етибдурлар, аммо йигитларга маълум эрмаским, бул орзуга улар ё етгайлар, ё етмағайлар. Яхши назар қил, чунки қари ва йигит бир-бирларининг маҳсулидур.

Йигит ўзини ҳамма кишидан донороқ билур, аммо шул иши била у барчадин нодонроқдур. Бас, эй фарзанд, бундоқ йигитларнинг қаториндин бўлмағил, қариларни ҳурмат қилғил. Улар ҳақида беҳуда сўз демағил, уларнинг олдида одоб ва мискинлик била сўзлағил.

Ҳикоят. Ундоқ эшитибманким, юз йил яшағон ва қадди ёйдек ҳам бўлғон бир қари киши кўлига асо тутуб борур эрди. Бир йигит уни тамасхур қилиб деди: «Эй шайх, ушбу ёйни неча тангага олдинг? Айтғил, то мен ҳам олурман». Шайх деди: «Агар умр топсанг ва сабр қилсанг бу ёйни сенга текинга берурлар».

Эй фарзанд, қарилик ҳолига етсанг, йигитлардин йироқ бўлғил, нединким қарилиғда йигит феълин қилмоқ номуносибдур ва йигитликда қа-

¹ Тамасхур – масхаралаш

рилар феълин қилмоқ ҳам ёмон кўринур. Ўзиға оро бергон қаридин қочғил, нединким зоҳирин беагон қари жоҳил йигитдин ёмонроқдур. Нопок қарилардин қочғил. Йигитлик замонин ганимат бил ва унга муносиб иш қил, чунки сезгиларинг ишдин қолиб, эшитмоқ, қўрмоқ, ишламоқ, маза топмоқ, қаттиқ ва юмшоқни сийпалаб билмоқ лаззатидин жудо бўлсанг, ундоқ тирикликдин ўзинг ҳам шод бўла олмассан, ўзгани ҳам шод қила олмассан. Шунда одамларнинг бўйниға тушган оғир юк бўлурсан, ундоқ тирикликдин эса ўлим яхшироқдур. Аммо қарифонда йигит хаёли ва мажолидин йироқ бўл, чунки қарилик ўлимга яқинроқдур».

Барча халойиқнинг умри қуёш янглиғдур: йигитларнинг қуёши машрикдур, қариларнинг қуёши мағрибдадур ва мағрибда бўлгон қуёш тез ботғусидур. Бу сабабдин қариларга йигитлар феълин қилмоқ номуносибдур.

Эй фарзанд, ҳамиша қариларга тараҳҳум қил, қарилик бир беморликдур, ҳеч киши уни кўришга бормас. Қарилик иллатдурки, ўлимдан бошқа ҳеч киши унинг иложи борисин билмас. Қарилар то улгунча қарилик ранжидин асло қутулмаслар. Ундин бошқа ҳар иллат борки, ул иллатнинг ҳар кун яхшироқ бўлмоқ умиди бордур, аммо қарилик иллати ҳар кун ёмонроқ бўлар ва яхшилиқ умиди йўқдур. Фақир (мен) китобда ўқимишманким, одамнинг қуввати то ўттиз тўрт йилгача ҳар кун зиёда бўлур. Ўттиз ёшдин сўнг қуёш осмоннинг ўртасиға етгондек зиёда бўлмай ва нуқсон топмай турар. Ундин сўнг ботиш сайри оҳистароқ бўлғай. Қирқ ёшиға етгондин сўнг то эллик ёшгача ҳар йил ўзида нуқсон кўрғайким, бурунғи йилда кўрмамиш бўлғай. Эллик ёшидин олтмиш

ёшгача ҳар он ўзида нуқсон кўрарким, аввалги ойда кўрмамиш бўлмай. Агар ёши олтмишдан ўтса, ҳар соатда дард ва ранж кўрғайким, ўтгон соатда кўрмамиш бўлмай. Умрнинг ҳадди қирқ йил бўлур. Мана, умр нурининг қирқинчи зинасига чиқдинг, энди юқорига йўл топмагунгдур, ундин сўнг даража ошмоғинг учун пастга тушиб, бурунғи жойингга етмоғинг лозимдур.

Эй фарзанд, қариликнинг ҳикоятин сенинг олдингда шул жиҳатдин айтдимки, мен ундин гиламанддурман¹. Нединким, қарилик душмандур ва душмандин шикоят этмак ажаб эрмасдур. Сен менинг дўст кишимдурсан. Душманнинг шикоятин дўстнинг олдида айтурлар (илоҳим, сен ҳам фарзандларингга шундай шикоят қилғайсан), нединким қариларнинг дард ва ранжин қарилар яхши билурлар.

Отам ҳожиблар² жумласидин эрди ва уни ҳожиби комил дер эрдилар. Ул саксон ёшдин ўтгон қари киши эрди. Бир қуни от олмоқ тилади. Унинг олдига бир от келтурдиларки, от ниҳоятда семиз ва хушранг эрди. Ул отни кўриб хоҳлади ва лабларин очиб, тишин кўрди. Бироқ от қари эркон, бул жиҳатдин уни олмади. Мен дедим: «Эй ота, ул отни фалони олди, сиз нечун олмадингиз?» Отам дедим: «У йигит кишидур, қарилик ранжидин хабари йўқдур. Ул отнинг ранг ва суратига маҳлиё бўлибдур. Бу ишда у маъзурдур. Мен қариликнинг ранж, офат ва заифликларидин хабардордурман. Қари от олсам маъзур бўлмағумдур».

Эй фарзанд, агар қарилик мақомига етсанг, бир жойда мутамаккин³ бўлғил. Айниқса, қа-

¹ Гиламанддурман – норозиман.

² Ҳожиб – пардадор.

³ Мутамаккин – бир жойда маҳкам турувчи.

рилиқда, хусусан, бенаволикда¹ сафар қилмоқ ақлдин йироқдур. Нединким, қарилик бир душмандур ва бенаволик ҳам бир душмандур. Бу икки душман била сафар қилмоқ доноликдин эрмасдур. Аммо агар бир иш бошингга тушса ва изтироб² била уйингдин чиқсанг ва агар сафарда яхшироқ роҳат олсанг, ҳаргиз уйингни орзу қилмағил, мол ва озуқталаб қилмағил. Ҳар жойдаким ишингга (тартиб) топсанг, унда мақом қил ва у жойни ўзингга яхши мол ва озуқ бил. Ўз ҳолингнинг фойдасига қарағил. Дебдурларким, некбахтлар³ ўз ҳолин яхши бўлишлигин орзу қилурлар, бадбахтлар эса озуқ ва мол жам этмакни яхши иш билурлар. Аммо сен ўзингда бир яхши ҳол кўрсанг ва бир фойдали ишни қўлга киритсанг, жаҳд қилиб ул ишингни собит ва маҳкам қил, то шу ишни мустаҳкам қилмагунча ундин баландроқ ишни талаб қилмағил, токи баландликни талаб қилиш била пастликка тушмағайсан. Дебдурларким, яхши нарсани қўйиб, ундин яхшироқ нарсани талаб қилмағил, бундай маҳалда тамаъ била ундин ҳам бебахра қолғайсан. Аммо ўз рўзгорингни ўткармакда бетартиб бўлмағил. Агар дўст ва душманнинг кўзига яхши кўринмоқ тиласанг, даража ва ҳунарингни халойиқнинг орасида зоҳир қил, беҳуда зиндагонлик қилмағил ва барча ишингни тартиб била қилғил.

¹ Бенаволик – қашшоқлик.

² Изтироб – бетоқатлик.

³ Некбахт – бахтиёр.

ЎНИНЧИ БОБ

ТАМКИН¹ ШАРОФАТИ ВА ТАОМ ТАРТИБИНИНГ БАЁНИ

Эй фарзанд, билғилки, авом², ҳалойиқнинг барча ишларида вақт тартиби йўқдур. Улар вақтига ва бевақтига қарамаслар. Аммо ҳушманд³ кишилар ўзларининг ҳар бир ишларига аниқ вақтни тайин этибдурлар. Улар кеча ва кундузнинг йигирма тўрт соатни ўз ишларига тақсим қилибдурлар. Бир ишни яна бир ишдин фарқ этиб, унга вақт, ҳад⁴ ва андоза⁵ пайдо қилибдурлар, токи ишлари бир-бирига аралашмағай. Уларнинг хизматкашлари ҳам қайси вақтда қайси ишга машғул бўлурин яхши билғайлар. Шунда уларнинг барча ишлари тартиб била бўлғай.

Даставвал таом емак сўзининг маъносин билғил. Бозор одамларининг одати шундоқдурки, уларнинг аксари қисми таомни оқшом ерлар, бу беҳад зиёндур ва улар ҳамиша ўз жонларига бешак қасд қилғайлар.

Сипоҳпеша одамларнинг одати шундоқдурки, улар вақтига ва бевақтига қарамаслар. Вақт топсалар емакка машғул бўлғайлар. Бу одат ҳайвонларнинг одатидур, нединким улар ҳар вақт алаф⁶ топсалар, емак била машғул бўлурлар. Аммо хос⁷ ва муҳташам⁸ одамларнинг одати улдурки, кеча ва кундузда бир мартаба таом ер-

¹ Тамкин – сабот, нафсни тийиш.

² Авом – кўпчилик.

³ Ҳушманд – ақлли.

⁴ Ҳад – чегара.

⁵ Андоза – ўлчов.

⁶ Алаф – ўт, кўкат.

⁷ Хос – эътиборли.

⁸ Муҳташам – мўътабар.

лар. Нафсни тийишнинг бу йўли бағоят яхшидур. Лекин бадан бағоят заиф бўлур. Бас, энди шул нарса яхшидурки, муҳташам одамлар тонг вақтида хилватда бирон нарса ерлар. Шундин сўнг ташқарига чиқиб, то пешин вақтигача ўзларининг ишларига машғул бўлғайлар. Ундин сўнг ҳар на таом бўлса, ҳозир қилғайлар ва атрофларида ким бўлса, уни ҳам чақириб бирга егайлар.

Эй фарзанд, агар таом бўлса, ҳамтовоқларингни чақирғил, то сенинг бирла таом есунлар, аммо таомни тез емағил ва оҳиста еғил. Таом емак вақтида одамлар била сўзлашғил, бу ислом шартидур, лекии бошингни қуйи солиб ўтур, ҳамтовоқларингнинг олғон луқмасига қарамағил.

Ҳикоят. Эшитибманки, бир вақти Соҳиби Исмоил бинни Соҳиби Аббос ўзининг қариндошлари ва надимлари била таом ер эрди. Бир киши табақдин бир луқма кўтарди. Унинг луқмасида бир мўй бор эрди. Соҳиби Исмоил уни кўруб деди: «Эй фалони, у мўйни луқмадин олғил». Ул киши луқмани ташлаб, мажлисдин чиқиб кетди. Соҳиб бир кишини буюрди. Ул киши чиқиб кетгон одамни қайтариб мажлисга келтурди. Соҳиб деди: «Эй фалони, нечун таом еб бўлмасдин бизнинг дастурхонимиздин чиқиб кетдинг?» Ул киши деди: «Бир луқмада бир мўйни кўргон кишининг таомин емак менга лойиқ эмасдур». Соҳиб бул сўздин ниҳоятда хижолатманд бўлди.

Эй фарзанд, таом вақтида ўз-ўзингга машғул бўлғил, ундин сўнг табақ қўймоқ буюрғил. Муҳташам халқнинг расми икки нав бўлур: мажлисга турлуқ таом келтуруб, баъзиси ўзиға бурун табақ қўйдурур, ондин сўнг ўзгаларга қўйдурур; баъзилар олдин табақни бошқаларга қўйдириб, ундин сўнг ўзи олур. Сўнгғиси олижаноб, карам аҳли-

нинг тариқидур ва аввалғиси сиёсат аҳлининг тариқидур. Аммо турлик таом ва ранго-ранг табақ келтурмак ул сабабдинки, барча одамнинг қорни бирдек эмасдур. Пурхўр¹ ва камхўр – ҳамма бирдек тўйсинлар. Агар сенинг олдингдаги табақ ичида бир мазалиғ нарса турғон бўлса, ўзгаларнинг олдида мазалиғ нарса бўлмаса, мазкур таомдин ўзгаларга ҳам насиб берғил. Таом устида турушрўй² бўлмағил ва таомнинг фалони яхши, фалони ёмон демағилким, бу сўзлар таом устида яхши эрмасдур.

Мана таом емак тартибин билдинг, энди шароб ичмак тартибин ҳам билғил, нединким шароб ичмакнинг ҳам жойи ва расми бордур.

ЎН БИРИНЧИ БОБ

ШАРОБ ИЧМАК ЗИКРИДА

Эй фарзанд, билғилки, сенга шароб ич деб айтмасман, аммо ичма деб ҳам айтмасман, негаки ёш йигитлар қари кишининг сўзи била йигитлик вақтининг ишларин тарк этмаслар. Менга ҳам йигитлигимда кўп панд бердилар, мен ҳам қабул қилмадим, аммо эллик ёшимдан сўнг тавба – тавфиқни қабул этдим.

Эй фарзанд, агар шароб ичмасанг икки жаҳон фойдасини топғунгдур: Ҳақ таолонинг хушнудлиғин ҳосил қилғунгдур ва халқнинг маломатидин қутулғунгдур, мен ҳам сени ўзимга ниҳоятсиз дўст тутғумдур. Лекин сен ёш йигитдурсан, ҳарифлар (улфатлар) сенга шароб ичирмай қўймас, мен бунни аниқ билурман. Шундай бўлғоч, гарчи

¹ Пурхўр – кўп егувчи.

² Турушрўй – бадбуруш, қовоғи солиқ.

бир ҳол била шароб ичар бўлсанг, ичмак расмин билғил, нединким, агар билмай ичсанг заҳардур, уни билиб ичсанг позаҳардур. Ҳақиқатдан ҳам агар ҳар таом ва шаробни исроф била есанг ё ичсанг заҳардур. Бу жиҳатдин дебдурларким, агар кўп ичилмаса ва андозасидин чиқилмаса, заҳар позаҳардур.

Таомнинг изидин агар ташна бўлсанг, уч мартаба шароб ичғил ва агар ташна бўлмасанг, уч соат миқдори таваққуф¹ қил, нединким агар меъда қавий² ва яхши бўлса, таомни ҳар қанча кўп ва исроф била есанг ҳазм қилур. Шундоқки, меъда уч соатда таомнинг қувватин олур ва жигарга еткарур, жигар эса уни барча ажсодга³ тақсим қилур, нединким жигартақсим қилғувчидур. Сўнггида неки ортиб қолса, барин ичак йўллар. Саккиз соатда меъда таомдин батамом холи бўлур. Агар меъданинг бу миқдор қуввати бўлмаса, у меъда эрмасдур, қовоқдур. Шунинг учун деб эрдиким, таом егандин уч соатдин сўнг набиз⁴ ичғил. Бу жиҳатдин дедимки, то меъдадан таом пишиб (ҳазм бўлиб), танангнинг тўрт таъби⁵ ундин ўзларининг насибин олсинлар. Ундин сўнг набиз ичғил, то ҳам шаробдин, ҳам таомдин баҳра олғайсан. Аммо шароб ичмакни намози дигарда ибтидо қил, то сен маст бўлғунча оқшом бўлган ва халойиқ мастлиғингни кўрмагай. Мастликдин сақлан, яъни йиқилмағилки, йиқилиш ёмон бўлур. Шароб ичмак учун боққа ва саҳрога кўп бормағил. Агар борсанг, то уйга қайтиб келгунингча маст бўлмағил ва мастлик-

¹ Таваққуф – тўхташ.

² Қавий – кучли, қувватли.

³ Ажсод – жисмлар.

⁴ Набиз – хурмо ёки узумдан қилинган май.

⁵ Таъби – таркиби.

ни уйингда қилғил. Уй ичида қилғон ташқарида қилиб бўлмағусидур, нединким уй ичининг яширин ҳолати дарахт соясидин пўшидароқдур¹, нединким киши ўз уйида подшоҳ бўлса ҳам, дашт фазосида² ғарибдур Агар мунъим³ ва мухташам кишилар ҳам ғурбатга⁴ тушсалар маълумдурки, қўли қисқа бўлур ва ҳеч нарсага қудрати етмас.

Набиз ичғил, аммо икки коса ва уч коса ичмағил. Иштаҳа бор вақтида ичмағил. Луқмаларни кўп емакдин, қадаҳларни кўп ичмакдин парҳез қилғил, нединким ҳар шароб ичишда тўймоқ ва маст бўлмоқ муносиб эрмасдур. Бир ютум шаробни камроқ ичғил, бир луқма таомни камроқ еғил. Демак, таом луқмасин камроқ еғил, шароб косасин камроқ ичғил, токи иккисин ҳам зараридин қутулғайсан.

Шаробхўрларнинг ҳосили икки нарсадур: ё беморлик ёки девоналик. Нединким, шаробхўр ё маст бўлур, ё махмур. Агар маст бўлса, девоналар жумласидин бўлур ва агар махмур бўлса, беморлар зумрасидин бўлур, надинким хумор⁵ беморликнинг бир навъидур. Демак, ундоқ ишга мойил бўлмоқ нолозимдур, чунки унинг ҳосили ё беморлик, ё девоналикдур.

Эй фарзанд, билурманким, сен бу сўзлар била шароб ичмакдин воз кечмассан. Аммо қила олсанг, сабуҳий⁶ ичмакни одат қилмағил ва агар иттифоқо сабуҳий ичсанг, вақти била ичким, хушмандлар сабуҳийни ёмон дебдурлар. Сабуҳийнинг дастлабки шумлиғи улдурки эрта

¹ Пўшида – яширин.

² Фазо – майдон, кенглик.

³ Мунъим – неъмат берувчи, ризқ берувчи.

⁴ Ғурбат – ғариблик, мусофирлик.

⁵ Хумор – ичкиликдан кейин бош оғриғи.

⁶ Сабуҳий – тонг пайтидаги ичкилик.

тонг намози фавт бўлур, яна кечагининг бухори¹ думоғидин ҳануз кетмасдин бурун кундузнинг бухори унинг устиға юкланур ва молихулё² иллати шундин ҳосил бўлур. Чунки икки муфсиднинг³ фасоди бир муфсиднинг фасодидин кўпроқ бўлур. Яна шулким, ҳар вақт халқ уйқуга борса, сен ночор бедор бўлурсан, халқ бедор бўлганда сен уйқуда бўлурсан. Кундуз ухлаб, оқшом уйғоқ бўлсанг, сўнгги кун барча аъзонг хаста бўлур. Бундоғ улур гуноҳни қилиб, сўнгра пушаймонлиғ чекарсан.

Эй фарзанд, агар набиз ичмакни тарк эта олмасанг, жума кечаси ичмасликни одат қил... Ва яна жума кечаси ичмасанг бир ҳафта ичмакдин кўнглинг совур, дунёси ичмасанг бир ҳафта ичмакдин кўнглинг совур, дунёда некномлиғ ҳосил бўлур. Бир ҳафта шароб ичмакдин хорифон думоғинг, томирларинг, кўзинг, ақлинг, нафасинг ва руҳинг шул бир кечада осойиш топар ва осудалиғ ҳосил бўлур. Яна молингта тавфир⁴ бўлур ва халқ сен ҳақингда яхши сўзин айтурлар. Демак, бундоғ фойдали ишни одат қилмоқ керакдур.

ЎН ИККИНЧИ БОБ

МЕҲМОН ОЛМОҚ ВА МЕҲМОН БЎЛМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, билғилким, ҳар кун бегона одамларни меҳмон қилмағил, нединким ҳар кун меҳмон олсанг, меҳмонга лойиқ ишларни кўнгул муродича қила олмағунгдур. Қўрғилким, кўнглинг ҳар ойда неча мартаба меҳмон чақирмоқ тилай-

¹ Бухори – буғ, пар.

² Молихулё – савдойилик касали, бир хил руҳий касал.

³ Муфсид – фасодчи, бузувчи.

⁴ Тавфир – орттириш.

ди. Агар уч мартаба чақирришни тиласа, бир мартаба чақирғил, уч мартабада қиладигон харажатиңни бир мартабада қилғил, то дастурхонинг айбсиз бўлғай ва айбжўй¹ларнинг тили боғлиқ бўлғай.

Ҳар вақт меҳмонларинг уйингга оёқ қўйсалар, сен барча одамларинг била уларнинг олдиларига чиққил ва яхши сўз била мулоқот² қил, то улар сенинг шукрингни айтсинлар.

Агар мева вақти бўлса, таом емасдин аввал мева келтурғил, то баҳузуридил есунлар.

Бир замон таваққуф қил, ундин сўнг барча одамларни ўлтурғуз ва ўзинг ўлтурмағил, токи барча меҳмонлар иттифоқ била есунлар. Меҳмонлар бир-икки сўрамагунча сен ўлтурма. Улар ўлтурғил ва бизларга мувофақат³ қил (бизлар розимиз) десалар, сен айтгилким. «Мени қўйинглар, то сизларга хизмат қилғумдур». Агар яна такрор таклиф қилсалар, ундан сўнг ўлтурғил ва уларга мувофақат кўргузғил, аммо ҳаммадин пастда ўлтирғил. ҳар соат: «Эй фалони, таомни яхши егил, ҳеч нима емадинг ва мен сенга лойиқ ҳеч иш қила олмадим. Иншоллоҳ, келгуси сафар бунинг узрин яхшироқ қилғумдир», – деб айтмағил. Бу улуғ ва муҳташамларнинг сўзи эрмасдур, балки бозорийларнинг ва авбошлар⁴нинг лафзидур. Бундоқ сўздин халқ хижолат ерлар, таом емаслар ва овқатга тўймасдин туриб кетарлар. Бизларнинг Гилонда яхши расмларимиз борки, агар меҳмон чақирсалар, дастурхон ёзиб, таомларни келтуруб қўярлар ва кўзаларда сув ҳам келтуруб, дастурхоннинг четларига қўярлар. Барча меҳмонларни таомнинг атрофига ўлтурғузиб, ўзлари

¹ Абжўй – айб ахтарувчи.

² Мулоқот – кўришув.

³ Мувофақат – келишиш, бировнинг розилигини олиш.

⁴ Авбош – бебош, саёқ.

чиқиб кетарлар. Бир киши табақ ва косаларнинг саранжоми учун қолур. Меҳмон таомдин кўнгли хоҳлагунча ер, ундин сўнг мезбон ўтиришга келур. Араб халқининг дастури ҳам шундайдур.

Меҳмонлар таом еб бўлуб, қўл ювфондин сўнг атир ва гулоб келтируб, мажлисни муаттар қилғил. Меҳмонларнинг чокар ва хизматкорларига ҳам яхши риоя қилғил, нединким кишининг яхши отин улар чиқарурлар. Мажлисга нуқд¹ни кўп келтурғил ва хушовоз мутрибларни² ҳам ҳозир қилғил. Набиз ҳам муҳайё қилғил, нединким меҳмонлар таомдин сўнг шароб ичиб, нағма ва наво эшитсалар хушқол бўлурлар. Агар коса ва таомингда бир айб ва тақсир воқе бўлса, бунинг била пўшида³ бўлур.

Шароб ичмак улуғ гуноҳдур. Агар гуноҳ қилиш тиламасанг, бемаза ва бетартиблик қилмағил. Бас, агар менинг бу сўзларимни айтғонимдек қилсанг, ўзингни меҳмонга ва меҳмоннинг ҳақин ўзингга вожиб билғил.

Ҳикоят. Эшитдимки, ибн Муқла Мансур^{15*} Тамимийнинг ўғли Насрга Басра ҳокими амалини берди. Сўнгги йилда уни чақириб кўп ситойиш⁴ қилди. Айтурларки, у давлатлиғ ва неъматлиғ киши эрди. Халифа ундин кўп мол тамаъ қиларди. Улар ҳисоб қилдилар, кўп мол унинг (Насринг) бўйнига юкланди. Ибн Муқла унга деди: «Ё бу молни берғил ёки зиндонга кирғил». Наср деди: «Эй мавлоно, менинг кўп молим бордур, аммо бу ерда ҳозир эмасдур. Менга бир ой муҳлат берғил ва бу миқдор мол учун мени зиндонга олмоқ муносиб эрмасдур». Ибн Муқла бунинг: «Мол

¹ Нуқд – мева-чева.

² Мутриб – чолғувчи, созанда.

³ Пўшида – яширин, махфий.

⁴ Ситойиш – мақташ.

бермоққа тоқати йўқтур, бу сўзни кўнгил била айтмади», – деб гумон қилди. Ниҳоят унга деди: «Сени ўз жойингга юбориб бу молни олмоқ зарур. Аммо амиралмўъминининг фармони буки, менинг ҳовлимнинг бир ҳужрасида ўлтурғил ва бир ой менга меҳмон бўлғил». Наср қабул қилиб ибн Муқланинг уйида маҳбус бўлиб ўлтурди. Иттифоқо ул ой рамазон ойи эрди. Ибн Муқла ҳар куни Насрни ифторга чақириб, унинг била рўзасин очар эрди. Ийддин сўнг ибн Муқла Насрга киши юбориб, ўшал молни талаб қилди. Наср: «Мен ул зарни бердим», – деди. Ул киши: «Кимга бердинг?» – деди. «Ибн Муқлага бердим», – деди. Бу сўзни ибн Муқла эшитиб ҳайрон бўлди ва Насрни олдига чақириб: «Эй Наср, зарни менга қачон бердинг?», – деди. Наср деди: «Мен сенга зар берғоним йўқ, лекин бир неча муддат сенинг таомингни текин едим ва сенга меҳмон бўлиб, ҳар куни рўзани сенинг бирла очдим, энди ийд (байрам) келди, сенинг зар талаб қилишга ҳақинг қолмади». Ибн Муқла бу сўздин хушҳол бўлди ва кулиб деди: «Зат (тилхат)ни олғил, хушвақт бўлиб кетғил, ул зарни сенга бағишладим». Наср бу сабаб била зар бермоқдин қутулди.

Бас, эй фарзанд, меҳмондил бўлғил ва меҳмонга таъна қилмағил, ҳар вақт очиқ юзлик бўлғил, токи ҳар кишиким меҳмонинг бўлса, шодлик била таомингни есин. Лекин ўзинг набизни кам ичғил, меҳмондин аввал маст бўлмағил ва ҳамиша очиқ юз, хуш хандон бўлғил. Аммо беҳуда кулмағил, кўп қулмак бир навъ девоналиғдур, оз қулмак бир навъ сиёсат ва бурдборлиғ¹дур, нединким дебдурлар, беҳуда ва бевақт қулгу ғам ва кабро² вақтида воқе бўлур.

¹ Бурдборлиғ – бардошли, сабр-тоқатли

² Кабро – азоб-укубат.

Меҳмонлар маст бўлгондин сўнг кетмак тила-салар бир мартаба, икки мартаба тавозеъ била кетманг деб илтимос қил ва учинчи мартабада кетмак тиласалар, лутф кўргузуб рухсат берғил. Агар хизматкорларинг бир хато қилгон бўлсалар, меҳмоннинг қошида турушрўй бўлуб, уларни коҳиш¹ қилмағил ва хатосин авф қилғил.

Агар меҳмон ҳар нечук қаттиқ сўз айтса, унга қаттиқ сўз демағил, балки ҳурматини сақлағил.

Ҳикоят. Ундоқ эшитибманким, халифа Муътасим^{16*} бир гуноҳкорни олдига келтуруб ўлдирмоқ тилади. Ул киши «Ой амиралмўъминин.., мени бир коса сув била меҳмон қилким, мен бағоят ташнадурман, ундин сўнг ҳарна қилмоқ тиласанг буюрғил». Халифа Муътасим ҳам ул онтининг ҳурматин сақлаб буюрди, унга сув бердилар. Ул киши сувни ичгондин сўнг араб расми била: «Ҳайран касиран ё амиралмўъминин, энди бир коса сув била сенинг меҳмонинг бўлдим. Агар мурувват тариқида меҳмонни ўлдирмоқ вожиб бўлса, буюрғилким, мени ўлдурсинлар. Агар авф қилсанг, мен сенинг олдингда барча журмимдин² тавба қилурман». Муътасим: «Рост айтурсан, меҳмон ҳақи улурдур. Энди гуноҳингни авф қилдим ва сен ҳам тавба қилиб, бундин буёқ ҳеч бир хатога қадам қўймағил», – деди.

Демак, эй фарзанд, агар меҳмон бўлсанг, ҳар кишиникига меҳмон бўлуб боравермағил, чунки ҳашмат шавкатинга зиён еткарурсан. Агар меҳмон бўлуб бир ерга борсанг, кўп оч бўлуб бормағил ва тез юруб бормағилким, таом емакдин маъзур бўлуб ўлтурсанг, мезбон озор топар. Агар таомни кўп есанг, халқнинг кўзига ёмон кўри-

¹ Коҳиш – камситиш.

² Журм – гуноҳ.

нур. Шунинг учун мезбоннинг уйига кирсанг, ўзингга муносиб жойда ўлтирғил. У гарчи ошно кишингнинг уйи бўлса ҳам таом ва набизнинг устида корфармо¹лик қилмағил, яъни мезбоннинг хизматкорларига: «Эй фалони, бу уй менинг ўз уйимдур ва табақни у ерга қўйғил, ўзгаларнинг таом ва косасига қўл урмағил», демағил. Ўз чокарларингга зулолни² олиб бермағилким, дебдурлар, меҳмоннинг уйидин нарса олиш уят.

Шароб ичиб кўп маст бўлмағил, қайтар чоғда йўл асносида мастлик асари сендин зоҳир бўлмасун ва халқ ҳолингни билмасунлар. Ҳар неча мастлик тиласанг ўз уйингда бўлғил. Агар сен шароб ичғон вақтда тобеъларинг ҳар неча гуноҳ қилсалар ҳам уларга адаб ва гўшмол³ бермағил, нединким уни ҳеч киши адаб санамас ва дерларки, бадмастлик қиладур. Неки қилмоқ тиласанг, шароб ичмағон вақтда қилғил, ул бадмастлик эмасдур. Дебдурларким, девоналиқ гуногун⁴ арбада⁵, яна гуногундурким, мастлик девоналиқдандур. Бас, бу айтғон сўзлардин парҳез қил. Бегона одамнинг қошида ҳеч вақт маст ва хароб бўлмағил. Ўзингнинг аёл ва бандаларинг орасида бўлғон тақдирингда ҳам одоб била умр кечирғил.

¹ Корфармо – иш буюрувчи, ишбоши.

² Зулол – тиниқ сув.

³ Гўшмол – танбеҳ.

⁴ Гуногун – ранг-баранг, хилма-хил.

⁵ Арбада – шовқин-сурон.

ЎН УЧИНЧИ БОБ

МАЗОҲ¹ ҚИЛМОҚ, ШАТРАНЖ² ВА НАРД ЎЙНАМОҚ ОДОБИН БАЁНИ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, билғилким, кўп кишилар дебдурларким, мазоҳ – фасоднинг муқаддимасидур. Мазоҳ, яъни хонаки сўз била кишига дахл этмакдин ҳазар қилғил. Агар мазоҳ қилсанг мастликда қилмағилки, кўпроқ шур ва шар³ мазоҳдин пайдо бўлур ва фаҳш⁴ ҳақида сўз очишдин шарм қилғил. Хусусан, нард ва шатранж ўйнағон вақтда икки кишининг орасида низо пайдо бўлур деб айтмағил. Нард ва шатранж ўйнамоқни кўп одат қилмағил. Агар ўйнасанг, гаров боғлаб ўйнамағилки, ул қиморбозлиғ бўлур. Танга қўймай ўйнамоқ адабдандур. Агар ўйнамоқни яхши билсанг ҳам қиморбозликда машҳур бўлғон киши била ўйнамағил. Нард ва шатранж ўйнамоқда адаб улдурки, сен биринчи бўлиб муҳрага қўл урмағайсан, то ҳарифинг⁵ аввал на қилмоқ тиласа, шундоқ қилсун. Агар нард бўлса, аввал қаъбатайн⁶ни ҳарифингга берғил. Аммо мастлар, турк ва авбошлар била ҳаргиз гаров боғлаб ўйнамағил ва бир шўриш орттирмағил. Нардда қаъбатайннинг нақши учун ҳарифинг била урушмағил ва фалон ишни қилдинг деб онт ичмағил. Агар рост десанг ҳам уни барча киши ёлғон дерлар. Ҳосил улким, мазоҳ ва арбададин парҳез қилғил.

¹ Мазоҳ – ҳазил-мазах.

² Шатранж – шахмат.

³ Шур ва шар – фитна ва фасод.

⁴ Фаҳш – ярамас сўз, қабиҳлик.

⁵ Ҳариф – рақиб.

⁶ Қаъбатайн – нард ўйинидаги икки сўнғак.

Гарчи мазоҳ қилмоқ айб эрмасдур, аммо ундин эҳтиёт бўл...

Эй фарзанд, агар мазоҳ қилсанг, ўзингдин пастроқ кишига қилғил, йўқ эрса қилмағил, то сенинг иззатинг кетмасун. Агар ночор айтсанг, ўзингга баробар одамларга айтғил, то агар бир жавоб берсалар айб бўлмағай.

Фаҳш айтмоқдин парҳез қилғил. Ҳаддан зиёда мазоҳ қилмағилким, ул одамини хор ва бемиқдор¹ қилғувчи мазоҳ бўлур. Нединким, ҳар сўз десанг, халқдин уни эшитурсан ва ҳар иш қилсанг, улусдин уни кўрурсан. Аммо ҳеч киши била урушмағил, нединким урушмоқ оқил ва муҳташам кишиларнинг иши эрмасдур, ёш ўғлонларнинг ва хотинларнинг ишидур. Агар иттифоқо бир киши била урушсанг, оғзингга келгон дашном ва фаҳшларни айтмағил. Ул миқдор урушғилки, ярашмоққа жой қолсун. Бирдан бешармлик қилмағил, бу иш бозорий, авбошларнинг одатидур. Одатларнинг яхшироғи тавозеъли бўлмоқдур.

Шароб ичмак, мазоҳ қилмак ва ишқибозлик этмак йигитларнинг ишидур. Чунки ўз ишингга ҳаддан ташқари қадам урмасанг, халқнинг маломатидин қутулурсан.

Билғилки, энди ишқибозликдин ҳам билғонимча сўзлайдурман. Билмасманки, сен уни бажо келтура олурмусан ё келтура олмасмусан? Бир дилдорға ошиқ бўлмоқ бағоят душвордур².

¹ Бемиқдор – беқадр.

² Душвор – қийин.

ЎН ТЎРТИНЧИ БОБ

ИШҚ ВА УНИНГ ОДАТЛАРИ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, то кишининг таъби латиф бўлмагунча ошиқ бўлмағусидур, нединким ишқ бешак таъби латифликдин пайдо бўлур. Ҳар нарсаки таъби латифликдин пайдо бўлса, ул бешак латиф бўлур. Шул важдинким латиф таъбидин латифлик туғулур.

Кўрмасмусан, йигитларнинг кўпи ошиқ бўлур. Ул жиҳатдин йигитларнинг таъби қариларнинг таъбидин латиф бўлур. Ғализ таъб ва ялқов киши ҳеч вақт ошиқ бўлмас. Нединким, бу бир иллатдурким, у руҳонийларга кўпроқ тушар. Аммо сен жаҳд қилиб ошиқ бўлмағилким, ошиқ бўлмоқ бағоят қаттиқ ишдур. Хусусан, қашшоқликда бир муфлис¹ киши ошиқ бўлса, унинг қарашлари, термулишлари қон била боғланади, қари кишининг эса олтинсиз муроди ҳосил бўлмағусидур. Бас, агар иттифоқо бир вақт сенга ошиқ бўлмоқ насиб қилса, зинҳор дилтанг бўлмағил. Нединким, киши ошиқ бўлса, ё висолда, ё фироқда бўлур. Билғилки, бир йиллик висол роҳати бир кунлик фироқ меҳнатига арзигусидур. Нединким, ошиқлик сартосар ранж ва меҳнатдур. Агар фироқда бўлсанг, ҳамиша азобдур ва агар висолда бўлсанг, маъшуқанг сенинг кўнглинг ҳолидин хабари бўлмаса, унинг нозу бадхўйлиғидин² висолнинг роҳатин билмассан. Агар маъшуқанг фариштага муқарраб³ бўлса ҳам ҳеч вақт халқнинг маломатидин қутула олмассан, халқ ҳамиша сенинг маломатинг ва маъшуқанг шикоятда бўлурлар, нединким халқнинг одати шундоқдур.

¹ Муфлис – камбағал, бечора.

² Бадхўйлик – ярамас қилиқ.

³ Муқарраб – яқин.

Бас, гар шундай экан, ўзингни сақлағил ва ошиқликдин парҳез қил, ошиқ бўлмоқ хирадманд¹-ларнинг иши эрмасдур. Хирадмандлар ошиқликдин парҳез қилмишлар, нединким аввал бир зебо суратни кўргусидур, ундин сўнг кўнгулга писанд² тушгусидир. Кўнгулга писанд тушгондин сўнг таъинга мойил бўлур, кўнгул унинг суратини тақозо қилур. Агар сен шаҳватингни кўнглинг иштиёрига қўйсанг, кўнглингни шаҳватга тобеъ қилурсан ва уни (маъшуқани) яна бир кўрмоқ тадбирида бўлурсан. Икки марта кўргондин сўнг кўнглинг ҳавоси голиб бўлур, ундин сўнг уч мартаба кўрмакка қасд қилурсан. Учинчи мартаба уни кўруб, ҳар сўз айтиб жавобин эшитсанг, иштиёрни қўлингдин берурсан ва ундин сўнг ўзингни сақламоқ тиласанг ҳам сақлай олмассан. Иш илкиндин кетур. Ҳар кун ишқ зиёда бўлур, сўнгра кўнгулга ноилож тобеъ бўлурсан. Аммо агар биринчи кўрғонда ўзингни сақласанг, ақлни кўнгулга муаккал³ қилсанг ва ўзингни ўзга нарсага машғул этсанг ва маъшуқангнинг дийдоридин кўз юмиб, ўзга ерда қарор тутсанг, бир ҳафта ранж чекарсан ва ул балодин ўзингни қутқарурсан.

Лекин бундоқ иш ҳар кишининг иши эрмасдур. Бу иллатнинг иложин қилмоққа бир хирадманд киши керакдур.

Ишқ иллатининг доруси ҳамиша офир юк чекмак, узоқ сафар қилмоқ ва доимо ўзини ранжга тутмоқ – бунга ўхшаш ишларни иштиёр этмакдин ўзга нарса эмасдур.

Аммо шундоқ кишини дўст тутки, сенга унинг суҳбатидин ва хизматидин роҳат етишсин. Шун-

¹ Хирадмандлар – ақлли кишилар.

² Писанд – ёқтирилган.

³ Муаккал – вакил этилган, бирор иш топширилган киши.

да уни қабул қил, нединким ошиқлик бошқа ва дўстлик бошқадур. Дўстликда кишининг вақти гоҳо хуш бўлса, гоҳо нохуш бўлур, аммо ошиқликда мудом ранж ва балода бўлур. Агар киши йигитликда ошиқ бўлса узрдур, уни ҳар киши кўрса маъзур тутгай ва айтурким, йигитдур, айби йўқдур, лекин жаҳд қилким, қариликда ошиқ бўлмағил. Қарининг ҳеч узри йўқдур, агар авомуннос¹дин бўлсанг иш бир нав осондур, агар подшоҳлардин бўлсанг, зинҳор андиша қил ва ҳеч кишига кўнгул боғламаким, подшоҳга қариликда ишқбоз бўлмоқ бағоят қийиндир.

Ҳикоят. Андоқким, бобом Шамсулмаолий^{17*}-нинг замонида бундоқ хабар келтурдиларки, бир бозоргоннинг² бир зебо ғуломи бор эрди. У ғуломининг баҳосин икки минг динор дер эрди. Аҳмад Жағдий^{18*} амирнинг вазири эрди ва амир унга: «Шу ғуломни соғиб ол» – деб буюрди. Аҳмад Жағдий ул ғуломни икки минг динорга сотиб олди ва Гургонга келтуруб амирга кўргузди. Амир қабул қилиб, бул ғуломга таштдориг³ мансабин берди. Бир неча муддатдин сўнг амир қўлин ювиб ўлтурсон ҳолда ул ғуломга назар қилди. Ғулом кўзига бағоят яхши кўринди. Бир замон ўтгондин сўнг бу ҳолни ўзининг вазири Абул Аббосга баён қилиб деди: «Бу ғуломни озод қилдим ва фалон кентни унга бағишладим. Унинг отига ёрлик ёзғил, унга бир яхши қиз олиб берки, то соқоли чиққунча ўзининг уйида ўлтурсин, ҳаргиз ташқари чиқмасун». Абул Аббос деди: «Жон била қабул қилурмен, аммо бу банданинг муддаоси улдурки, бу ишдин мақсудингиз на эрканин билсам». Амир деди: «Бугун шундоғ ҳолга

¹ Авомуннос – оддий халқ.

² Бозоргон – савдогар.

³ Таштдориг – сочиқ тутувчи, яъни қўлга сув қуйиб турувчи хизматкор.

дучор бўлдим: саксон ёшга киргон подшоҳнинг ошиқ бўлмоғи бағоят қабихдур. Мени... бандалар ва лашкарларнинг ҳолидин огоҳ бўлмоқ, мамлакатнинг низомин тузмоқ учун подшоҳ қилибдур. Агар мен бугун ишққа машғул бўлсам, фуқаронинг аҳволи била шуғулланишни тарк этсам, халқнинг маломатидин на янглиғ қутулурман?»

Тўғри, агар йигит ошиқ бўлса, маъзурдур. Аммо одам ҳар нечаким йигит бўлса ҳам ошиқ бўлуб, бирдин ўзин олдурмасин, сиёсат, ваҳшат йўллари барҳам урмасун.

Ҳикоят. Ундоғ эшитибманки, Ғазнин вилоятида ўн ғулом бор эрди. Уларнинг бирини Нуштегин дер эдилар. Султон Масъуд уни барча қуларидин дўст тутар эрди. Бир неча йил шу аҳволда ўтди. Султон ўн ғуломнинг орасида қайси бирига муҳаббат пайдо қилғонин, унинг маъшуқи қайси эканлигин ҳеч ким билмас эрди. Беш йил шундоқ юрди. Бир кун султон маст ҳолда буюрдиким: «Отам Аёзга улуфа¹, ер, пул бағишламиш эрди, уларни Нуштегин отига ёрлиғ ёзинглар». Халойиқ шундин сўнг султоннинг мақсуди Нуштегин эрканин билдилар.

Эй фарзанд, билғилки, мен сенга ҳаммасин айтдим, аммо билурманки гарчи бошингга ишқ савдоси тушса, менинг айтгон сўзим била иш қилмассан.

Бас, агар ошиқ бўлсанг шундоғ кишига бўлғилки, ул маъшуқалиққа лойиқ бўлсун, Батлимус^{19*} (Птолемей) ва Афлотундек, Яъқубнинг ўғли Юсуфдек^{20*} сабоҳати (ҳусни) бўлмаса ҳам, бир оз малоҳати бўлсун. Шунда халойиқнинг тили таъна ва маломатдин боғлиқ бўлғай ва сенинг ишқингни

¹ Улуфа – аскар ва амалдорларга белгилаб қўйилган маош ва озиқ-овқатлар.

маъзур тутгайлар, нединким халқ бировнинг маломатин қилмоқдин ва айбларин айтмоқдин бир лаҳза фориф эмасдур. Аммо бир жойга меҳмон бўлсанг, маъшуқангни ўзингга ҳамроҳ қилиб олиб бормағил. Агар олиб борсанг, бегоналар қошида унинг била машғул бўлмағил ва кўнглингни унга банд қилмағил, нединким уни ҳеч ким тилга олмайди ва ҳамма уни ўзингдек кўради деб хаёл қилмағил. Сенинг кўзингга у ҳар қанча яхши кўринса ҳам ўзгарнинг кўзига шу миқдор ёмонроқ кўринур.

Ҳар замон унга мева беравермағил ва ёнингга қақриб қулоғига сўзламағилким, халқ ҳар хил гумон қилади.

ЎН БЕШИНЧИ БОБ

НАФЪ ОЛМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, билғилким, агар бир кишини дўст тутсанг, ҳамиша онинг била мастликда ва ҳушёрликда мужомаъат қилмағил. Агар ҳар нутфа ҳар кишининг жони пайдо бўлса ҳам мастликда мужомаъат қилмағилким, зиёни бағоят кўбдур. Аммо хумор вақтида қилсанг, яхшидур ва ҳар вақтким, ёдингга тушса, ул ишга машғул бўлмағилким, ул ҳайвонларнинг одатидур. Одамга вақт таъйин этмак керакдур, то ҳайвонлар била онинг орасида фарқ бўлғай. Аммо хотундин майлингни узмағил, то ундин баҳра топғайсен ва бу тоифа сенга душман бўлмасин. Сен агар мужомаъат қилсанг, иштаҳа била қилғил ва такалуф била қилмағил, то зиёни камроқ бўлғай. Аммо хоҳ иштаҳа бўлсун, хоҳ бўлмасун, ёзнинг иссиқ вақтида ва қишнинг совуқ бўлгон замонида парҳез қилким, бу икки фаслда зиёни кўп

бўлур. Хусусан, қариларға зиёни кўб бўлур ва ҳамма вақтдин баҳор вақти яхшироқ бўлурким, баҳор вақтида ҳаво мўътадил бўлур ва чашмаларнинг суви зиёда бўлур ва жаҳон яхшилиқға юз қўюр ва роҳат берурсан. Чун оламким, ушбу жаҳондур мундоқ бўлса, олам сафир¹дур. Ул ҳам ондоқ бўлур ва мани зиёда бўлур ва томурларда қон зиёда бўлур ва халқ мужомаъат қилурға муҳтож бўлурлар. Ва чун табиат иштаҳаси кўб бўлса, мужомаъат қилмоқнинг зиёни кам бўлур. Ва томурларидин қон олдирмоқ ҳам бу тариқададур. Бас, агар қилолсанг, қаттиқ иссиқда ва қаттиқ совуқда томурдин қон олдурмағил ва агар қонинг зиёда бўлса, мувофиқ таомлар ва шарбатлар ила таскин берғил ва мухолифат нимарса емағил. Бу бобда сўзни мухтасар қилдимким, мундин зиёда тафсил ҳожат эрмасдур.

ЎН ОЛТИНЧИ БОБ

ҲАММОМГА БОРМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, билғилким, агар ҳаммомга бориш ниятинг бўлса, қорнинг тўқ вақтида бормағил, бу била ўзингга зиён еткурурсан. Ҳаммомга ҳар кун боришнинг фойдаси йўқдур, балки зиёни бордур, чунки ҳаммом одамнинг суяклари, баданларини мулойим қилиб қаттиқлигини йўқотади. Шундин кейин у ҳар кун ҳаммомга боришни одат қилур. Агар бир кун бормаса киши ўзини бемордек сезади, барча баданларин қотиб қолғондек ҳис этадур. Демак, ҳаммомга бир кун бориб бир кун бормағон яхшидур, чунки бадан тинчланади ва

¹ Сафир – ёқимли, майин.

хаалқ ҳам бу одатингни раънолиққа¹ мансуб қилмаслар.

Хоҳ ёз, хоҳ қишда ҳаммомга борсанг, аввал совуқ хонада ўтир, бу хонада баданинг роҳат қилсин. Сўнгра иссиқ хонага, яъни ўртадаги уйга кириб, унда бир соат ўтирғил, токи иссиқ уйдан роҳат қилғил. Иссиқ сенга таъсир қилгондин кейин хилват хонага бориб, унда ювинғил.

Икки сувнинг ичида ўтирмағил, кўп иссиқ ва кўп совуқ сувни бошингдан қуймағил, мўътадил² сувни қуйғил. Агар ҳаммом холи бўлса, ғанимат билғил, чунки донишмандлар холи ҳаммомни ғанимат билғайлар.

Ҳаммомга қандай киргон бўлсанг, шундай чиқиб кетғил, яъни қуритиб чиқғил. Чунки ҳўл мўй била чиқиб йўл юрмоқ улуғларнинг иши эмас ва ҳўл мўй била улуғларнинг саломига бориш ҳам одобдан эмасдур.

Демак, сен ҳаммомнинг наф ва зарарин билдинг, аммо ҳаммомда сув ва шарбат ичишдан парҳез қилғил. Бунинг зиёни кўпдур, истисқо касали шундан пайдо бўлур. Агар жуда ҳам хумор ва ташна бўлсанг, оз ичғил, бу билан хумор ва ташналик шиддати босилғай.

Донишмандлар ҳаммомдин чиқадиғон бўлсалар, ҳаммомнинг жомахонасида бир оз ухлаб оладилар, сўнгра ҳаммомдин чиқиб кетадилар.

¹ Раънолиқ – мағрурлик.

² Мўътадил – ўртача.

ЎН ЕТТИНЧИ БОБ

УХЛАМОҚ ВА ОСУДА БЎЛМОҚ¹ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, билғилки, донишмандлар уйқуни кичик ўлим дебдурлар. Ул жиҳатдин ўлғон киши ухлағон киши била баробардур ва бу икковининг ҳам ҳеч бири оламдин огоҳ эмаслар.

Кўп ухламоқ ёмон одатдурки, баданни сушт ва табиатни вайрон қилур, юзнинг суратин бошқа ҳолга айлантирур. Олти нарса кишига етишса, унинг юз суратини ўзгартиради: бири дарҳол муяссар бўлғон шодлик, бири ногоҳ етишғон ғам, бири қаҳр, бири уйқу, бири мастлик ва яна бири қарилиқдур. Одам қари бўлса сурати ўзгаради, аммо бу ўзгариш бошқа турга киради. Аммо киши ухлағон вақтда тирик ёки ўлик деб ҳукм чиқариб бўлмас, яъни ўлғон кишига ҳукм йўқдир, ухлағон кишига ҳам ҳукм йўқдур.

Кўп ухлаш зиён қилғонидек, ухламаслик ҳам зарар қилур. Масалан, агар бир одамни етмиш икки соат, яъни уч кеча-кундуз жўрттага ухлатмасдин олиб юрилса, тўсатдан ўлим хавфи туғилади. Аммо ҳамма ишнинг ўлчови бордур. Чунки кеча-кундуз йигирма тўрт соат бўлур. Шундан саккиз соатни ибодатга, саккиз соатни ишратга ва руҳни тоза қилмоққа ва саккиз соатни мана шу ўн олти соат давомида қийналғон аъзоларга ором бермакка таайин этмоқ керакдур, токи аъзо ҳаракат такаллуфидин осуда бўлсин. Аммо жоҳиллар ушбу йигирма тўрт соатнинг ярмин уйқу била ўтқариб ва ярмида бедор бўлурлар. Коҳиллар² икки ҳиссасида ухлаб, бир ҳиссасида

¹ Осуда бўлмоқ – дам олмақ.

² Коҳиллар – ялқовлар.

ўзга ишга машғул бўлурлар. Оқиллар бир ҳисса-сида ухлаб, икки ҳиссасида бедор бўлурлар.

Билғилки, кеча бандаларнинг роҳат ва осойиши учун яратилғон ва тан жон била тирикдур. Тан жоннинг маконидур. Жон унда мутамаккиндур.

Жоннинг уч хосияти бордур: ҳаёт, ҳаракат ва сукун (ҳаракатсизлик). Таннинг ҳам уч хосияти бордур: мамот (ўлим), сукун ва офирлик. Модомики, жон тан била муттасил¹дур, қўнгул танни ўз хосияти била сақлар, ундин сўнг қўнгила танга иш буюрар, гоҳо қўнгила танни ўз хосияти била ишдин қўяр ва ғафлатга чекиб, уйқуга элтар. Таннинг уйқуга борғони бир қулаб тушғон уйдек бўлади. Уй қулағон чоғда ичида ҳар ким бўлса, уни босиб қолади. Худди шунингдек, уйқу ҳам кишининг ҳамма аъзосин босиб, гўё ер била яксон қилур. Шунда қулоқ сўз эшитмас, кўз ҳеч нарса кўрмас, бурун исни, офиз мазани, қўл юмшоқ, қаттиқ, офир, енгилни билмас.

Уйқу беҳикмат яратилмади, балки барча ҳайвонотнинг роҳат ва осойишлари учун яратилди. Аммо уйқу учун кўп вақт сарф қилиб, кундузни кечага айлантормоқ ҳикматдин эрмасдур. Аммо улуғлар ёз фаслида чошт² вақти қайлула³ қилсалар раводур, филжумла⁴, бизларга умримизнинг кўпроғин бедорликда ўткармак керакдур, нединким туганмас узоқ уйқу олдимизда бордур.

Эй фарзанд, уйқу қилмоқ тиласанг оқшом ё кундуз танҳо ухлағил, ё бир зебо шоҳид била ухлағил, нединким ўлғон била ухлағон баробардур, икковининг ҳам оламдин хабари йўқдур. Лекин бири ҳаёт уйқусидир ва бири мамот уйқуси-

¹ Муттасил – туташ.

² Чошт – тушга яқин вақт.

³ Қайлула – чоштгоҳ вақтидаги уйқу.

⁴ Филжумла – лўнда қилиб гапирганда.

дур. Аммо икковининг орасида бундай фарқни билмоқ керакдур.

Эрта туришни одат қил... Ҳар кишиким қуёш чиққунча уйқуда бўлса, ризқи кам бўлур...

Агар ишинг бўлмаса, кўнглинг тиласа шикор¹ томошасига борсанг ва сайд андозлик² қилсанг раводур.

ЎН САККИЗИНЧИ БОБ

ШИКОРГА ЧИҚМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, билғилким, отга минмоқ, шикорга бормоқ ва човгон ўйнамоқ улуғларнинг ҳамда подшоҳларнинг ишидур. Аммо ҳар ишнинг ҳадди, андозаси ва тартиби бўлур. Ҳар кун шикорга чиқмағил, тартиб бузилур. Бир ҳафта етти кундир. Икки кун шикорга чиқғил... икки кун ўз рўзгоринг ишига машғул бўлғил.

От минсанг кичик отга минмағилким, кишининг жуссаси ҳар қанча улуг бўлса ҳам кичик ва ҳақир³ кўринур. Агар кишининг сурати ҳар қанча ҳақир бўлса ҳам катта отга минса шуқуҳлиғ⁴ ва ҳайбатлиғ кўринур.

Сафарда йўрға отга минғилким роҳат қиласан. Шаҳарда юртоқ, тунд ва шўх отга минғил, токи отнинг юртоқ ва шўхлиги сабаби била ўзингдин гофил бўлмағайсан. Шикорга чиқсанг, беҳуда от чопмағил, беҳуда от чопмоқ боланинг ишидур.

Қочгон дарранданинг изидин от чопмағил, нединким унда зарардин бошқа ҳосил йўқдур.

¹ Шикор – ов.

² Сайд андозлик – овчилик.

³ Ҳақир – паст, тубан.

⁴ Шуқуҳлиғ – савлатли.

Бизнинг аслимиздин икки улуф подшоҳ сибоъ¹ ва дарранданинг шикорида ҳалок бўлдилар: бири менинг отамнинг бобоси амир Вушмагир бинни Марзаён ибн Зиар бинни Зиёр ва бири менинг амакимнинг ўғли амир Шараф ал-Маолий.

Сен дарранданинг изидин чопмағил, то сендин кичиклар ҳам чопмасунлар. Сен бир улуф подшоҳнинг олдида бўлсанг, ўзингни кўргузмак ва ном чиқармоқ учун чопсанг арзийди.

Агар шикор томошасига майлинг бўлса, қарчиғай, итолуку шоҳин, шунқор ва ит била шикор қилмоққа машғул бўлғил. Бу вақтда ҳам шикор қилғунгдур, ҳам сенга ҳеч хатар бўлмағусидур ва ҳар қанча сайд қилсанг, гўшти емакка ярағусидур. Агар сибоъни сайд қилсанг, гўшти емакка ва пўстини киймакка ярамағусидур. Бас, шикор қилсанг икки тариқада қилғилким, подшоҳлар икки тариқада қилурлар: баъзилари ўз қўллари била қуш солурлар ва баъзилар ўз қўллари била қуш солмаслар. Агар подшоҳ бўлмасанг, кўнглинг қандай хоҳласа, шундай қил, агар подшоҳ бўлсанг ва ўз қўлинг била қуш солмоқ тиласанг раводур. Аммо ҳеч қачон қарчиғайни икки марта учирмағил, бу иш подшоҳларнинг иши эрмасдур. Яна агар қуш солмоқ тиласанг, бошқа қушни олиб солғил, нединким подшоҳларнинг шикор қилишдин мақсуди гўшт эмас, балки томошадур. Агар подшоҳ ит била шикор қилса, итнинг қалодасин² ўз қўли била очмоғи муносиб эрмасдур. Уни подшоҳнинг олдида турғон бандалар очсун ва подшоҳ назорат қилиб турсун.

¹ Сибоъ – йиртқич ҳайвонлар.

² Қалода – итнинг бўйнига тақилган ҳалқасимон тасма.

ЎН ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ

ЧАВГОН ЎЙНАМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, агар чавгон ўйнамоқ тиласанг гоҳ-гоҳ ўйнағил, аммо ҳамма вақт ўйнамоқни одат қилмағилки, кўп кишилар бу ишда кўп ба-лоларга учрабдурлар.

Ҳикоят. Бундоқ айтурларким, Амир бинни Лайснинг^{21*} бир кўзи кўр эрди. Хуросонга амир бўлгондин сўнг тўп ўйнамоқ учун бир кун саҳрога кетаётган эрди. Унинг Азҳархар^{22*} дегон бир сипоҳсолари¹ бор эрди. У келиб Амир бинни Лайс мингон отнинг жиловин ушлаб деди: «Сени тўп ўйнағали юбормайман, чунки сенга чавгон ўйнамоқ раво эрмас». Амир бинни Лайс деди: «Нима учун чавгон ўйнаш сизларга раво-ю, менга раво эрмас?» Азҳархар деди: «Шунинг учунки, бизларнинг икки кўзимиз бордур. Агар тўп тегиб бир кўзимизни кўр қилса, яна бир кўзимиз қолур. Шу бир кўз била оламни кўрармиз. Сенинг эса фақат бир кўзинг бор. Агар тўп тегиб уни ҳам кўр қилса, Хуросоннинг амирлиғидин айрилурсан». Амир бинни Лайс деди: «Хар бўлсанг ҳам рост айтурсан, сўзингни қабул қилдим. Бундан буён ҳаргиз чавгон ўйнамасман».

Эй фарзанд, агар томоша учун бир-икки мартаба чавгон ўйнасанг раводур ва лекин кўп отлиғи била чиқиб издиҳом² қилмағилким, саккиз отлиқдин зиёда бўлишга ҳожат йўқ. Сен майдоннинг бир бошида турғил, яна бир киши майдоннинг охирида турсин. Олти киши майдонда тўпни урсин, ҳар вақт тўп сенинг тарафингга келса, тўп-

¹ Сипоҳсолар – бош қўмондон.

² Издиҳом – тўда, оломон.

ни урғил ва майдоннинг охирига сурғил, аммо оломоннинг ичига отмағил, чавгон ўйинининг йўли шудур. Шу била бирга, маррага етказишга муваффақ бўл. Аммо уруш майдонига кирсанг, сусткашлик қилмағил, даранг¹, сусткашлик яхши эрмасдур.

ЙИГИРМАНЧИ БОБ

УРУШ ҚИЛМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, билғилки, урушда даранг, сустлик мақбул эрмасдур. Чунки уруш майдонига кирсанг ҳаргиз тақсир² қўргузмағил ва жонингга раҳм қилмағил. Нединким, ҳар кишига гўрда ётмоқ муқаррар бўлса, уйда ётмоққа имкон бўлмас. Маъракада³ ҳаракат қилиб илгари қадам қўя олмасанг ҳам, аммо бир қадамни кейин қўймағил, чунки маъракада душманлар ўртасига тушсанг, урушдан асло илгари чиқмағил. Чунки уруш била душман қўлидин қутулсан. Сенинг ҳаракат ва чобуклигинг⁴ни кўрсалар, улар тагин ҳам сендин кўпроқ ғайрат ва шиддатга тушарлар. Шундай жойда ўлимга кўнғил қўйғил ва далир⁵ бўлғилким, қисқа қилич баҳодирларни қўли бирла узун бўлур.

Асло қўрқмағил. Андак қўрқинч кўнғилингда келса, минг жонинг бўлса ҳам бирин ул маҳлака⁶дин омон қутқара олмасан ва ярамас киши устингдин ғалаба қилур. Сен эса мақтул⁷ бўлур-

¹ Даранг – аста-секинлик.

² Тақсир – камчилик.

³ Маърака – уруш майдони.

⁴ Чобук – чаққон, эпчил.

⁵ Далир – юракли, жасур.

⁶ Маҳлака – қўрқинчли.

⁷ Мақтул – ўлдирилган.

сан ва бадномлик била от чиқарурсан, қўрқоқлик била машхур бўлурсан, омманинг орасида ҳеч эътиборинг бўлмас. Бу янглиғ тирикликдин ўлим яхшироқдур. Аммо ноҳақ қон тўкмоққа ботирлик қилмағил.

Шариат била қатли вожиб бўлгон кишиларнинг – ўғриларнинг, қароқчиларнинг қонин тўкғилки, ноҳақ қон тўксанг икки жаҳонда балоға гирифтор бўлурсан. Аввал улким, қисматингга яраша жазо топурсан, иккинчидан, бу жаҳонда ёмон от кўтарурсан. Ҳеч одам сендин шод бўлмас ва хизматкорларнинг умиди сендин узилур. Ҳамма сендин қочиб, кўнгилларидин душман тутарлар. Ноҳақ қоннинг мукофотин танҳо ўзинг у жаҳону бу жаҳонда кўргунгдур.

Мен бун китобларда ўқимишман ва тажриба ҳам қилмишман. Агар золим бу жаҳонда «мукофотин» кўрмаса, албатта ўзидин сўнг фарзандлари кўргусидур. Эй фарзанд, ўзингга, фарзандларингга раҳм қилғил ва ноҳақ қон тўкмағил. Аммо ҳақ қонни тўкмакда сустлик кўргузмағилким, бу сустлик ўзингга зарар қилғусидир.

Ҳикоят. Андоқ айтурларки, менинг бобом Шамсулмаолий бағоят қаттол киши эрди ва ҳеч бир кишининг гуноҳин авф қилмас эрди. Унинг бадлигидин лашкаригина пайдо қилиб, менинг амаким Фалакулмаолий^{23*} била бир бўлдилар. Фалакулмаолий лашкар била бирга келиб, отаси била Шамсулмаолийни тутдилар. Ул зарурат юзасидин мулк бегонага кетмасун деб лашкарнинг сўзи била бундоқ ишни қилди. Алқисса, уни (Шамсулмаолийни) тутуб, банд қилиб, бир отга миндириб, атрофига қоровулар қўйиб, Хаёник қалъасига жўнатдилар. Унинг муаккалларидин бири Абдулоҳ Жаммозабон отлиқ бир киши эрди. Шамсул-

маолий унга деди: «Эй Абдуллоҳ, менинг бунча улуғлигим била бу ҳолга гирифтор бўлмоғимга сабаб ким бўлди?» Абдуллоҳ беш кишининг отини айтиб дедиким: «Булар сабаб бўлдилар ва мен ҳам уларнинг орасида эрдим. Мен уларнинг барчасига онт бериб ишни бу ерга еткурдим. Лекин бу ишни ўзингдин кўрғил». Шамсулмаолий деди: «Нима учун?» Абдуллоҳ деди: «Халқнинг қонин кўп тўкканинг учун бу ҳол сенинг бошингга тушди». Шамсулмаолий деди: «Сен ёлгон айтурсан, бу иш менинг бошимга киши ўлдурғоним учун тушмади, балки киши ўлдурмағоним учун тушди. Нединким, мен сени ва ул беш кишини ўлдирсам эрди, бу ҳолга гирифтор бўлмас эрдим».

Эй фарзанд, бу сўзни шу жиҳатдин дедимки, муносиб жойда қон тўкишдин воз кечмағил. Ҳар ким қочса уни қаттиқ қувмағил. Уруш вақтида ўлимдин қўрқмағил ва жонингни аямағил, токи баданингни итлар емасинлар. Аниқ билғилки, ҳар киши бир кун туғулубдур, бир кун ўлғусидур. Нединким, жонивор уч навдур: бири сўзлайтурғон тириклар, бири нотиклар, бири ўликлар, яъни фаришталар, одамлар, ваҳшийлар. Бас, маълум бўлдики, барча тирик ўлғусидур ва ҳеч киши ажал етмай ўлмағусидур. Демак, эй фарзанд, бундоқ эътиқот қилиб кўшиш қилмоқ керакдур, токи яхши от ва олий даражага эга бўлғайсан.

Амираалмўъминин Али Розийё шундоғ дебдурлар: «Билғилки, жаҳонда мол ва неъмат қўлингга тушса, уларни жамлашга ҳаракат қилғил, яхши сақлағил ва жойида харж этғил».

ЙИГИРМА БИРИНЧИ БОБ

МОЛ ЖАМ ЭТМОҚНИНГ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, ўзингни мол жам этмакдин гофил тутмағил ва лекин ҳар нарсани этмак тиласанг жаҳд қилғил, токи ҳалоллик била жам бўлсун ва ҳамиша сенга боқий ҳамда ёқимли бўлсун.

Жам этгондин сўнг яхши сақлағил ва ҳар ботил¹ иш учун уни қўлдан бермағил, нединким сақламоқ йиғишдин мушкулдур. Агар керак вақтида зарур иш учун олиб харж этсанг, ҳаракат қилиб унинг ўрнини тўлдурғил. Агар харж этиб, яна жойини тўлдирмасанг, агар Қорун^{24*} нинг ганжидек² бўлса ҳам у бир кунда йўқ бўлур.

Молни доимий турар деб унга кўнгул қўймағил. Токи бирор вақт у йўқ бўлса, тангдил бўлмағайсан.

Агар молинг кўп бўлса, уни тақдир ва тадбир била ишга яратғил. Нединким, тақдир ва тадбир била яратгон озгина мол тақдирсиз ва тадбирсиз кўп молдин яхшироқдур. Агар мол оз бўлса ҳам яхши сақламоқни вожиб билғилки, ҳар киши оз нарсани сақлай олмаса, кўп нарсани ҳам сақлай олмағувсидур.

Мол жам этарда қоҳиллик қилмағил, бу бадбахтликнинг шогирдидур.

Ўзингга ранж берғил, яъни ўзинг машаққат тортғил, нединким мол қийинчилик била йиғилади ва қоҳиллик била йўқ бўлур. Донолар деб дурларки: «Ҳаракат қилинг, то ободон бўлғайсизлар ва озга қаноат қилинг, токи молларингиз кўп бўлғай, юмшоқ табиатли ва ширин сўз бўлинг, дўстингиз кўп бўлғай».

¹ Ботил – бузилган, бузуқ.

² Ганж – бойлик, ғазна.

Демак, кўп ранж била топилгон ганжни гафлат ва коҳиллик била қўлдин бермак ақлли кишининг иши эрмасдур. Қашшоқ бўлгондин сўнг ҳар қанча пушаймон бўлса, суд¹ қилмайдур. Демак, молинг барқарор бўлгунча машаққат устига машаққат чекғил, сен бундин баҳраманд бўлғайсан.

Бироқ мол ҳар қанча азиз бўлса ҳам уни дўстлардин дариг тутмағил. Ҳар ҳолда молни гўрингга олиб бормагунгдур. Аммо дахлинг² на чоғлиқ бўлса, харжинг ҳам ул миқдор бўлсун. Шунда сенга қашшоқлик машаққати юзланмағай. Ҳар кишики харжини дахлидин оз қилса, ҳеч вақт қашшоқ бўлмағай.

Бор молингга қаноатда бўлғил, қаноат туганмас ганждур ва сенга тақдим этилгон насиба, кундалик овқат сенга, албатта, етишгусидур.

Яхши сўз ё халқнинг шафоати била ҳар ишки сенга вожиб бўлса, ул ишга йиғилгон молни бадал³ қилмағил, чунки молсиз одамнинг ҳеч қадри бўлмағусидур. Халойиққа бойнинг ҳеч фойдаси бўлмаса ҳам уни дўст тутғусидур, ҳеч зарари етмаса ҳам қашшоқларни душман тутғусидур. Бас, халққа қашшоқликдин ёмон ҳол йўқдур...

Халқнинг оройиши⁴ мол бермакдур ва кишининг оройиши ва чоғлиқ кўп бўлса, унинг қадрин шул чоғлиқ билғил. Аммо исрофни шум эътиқод қилғил. Ҳар ишнинг бир сабаби бордур. Аммо қашшоқликнинг сабаби исрофдур. Исроф танҳо молнинг харжида эрмас, балки овқатда, хулқда, сўзламакда ва ўзга ишларда ҳам ёмондур. Исроф танни алдар, нафсга ранж еткарур, ақлни қочирур, тирикни ўлдирур. Кўрмасмусанму, чироқ-

¹ Суд – фойда

² Дахл – даромад.

³ Бадал – айирбош.

⁴ Оройиш – зийнат

нинг тириклиги ёғ биландур. Агар ёғни ҳаддан зиёда солсанг, ёғ фатила (пилик)нинг бошига келиб, чироғ ўчар. У ёғки чироқнинг ҳаётига сабаб эрди, исроф жиҳатдин мамотиға (сўнишига) сабаб бўлур.

Донишлар дебдурларки, ҳеч бир ишда исроф қилмағил, исроф қилғувчи барча вақт зиёнкордур. Аммо тирикликни талх қилгудек қаттиқлик қилмағил. Рўзфорингнинг зарурий ишларида тақсир нуқсон кўргузмағил. Жонингга жабр қилмағил: мол ҳар нечаким азиздур, аммо жонингдин азиз эрмасдур. Алқисса, жаҳд этиб йиғилгон молингни бахилларнинг қўлига топширмағил ва шаробхўр, қиморбозларга эътимод қилмағил. Барча кишини ўғри гумон этмағил, токи молинг ўғридин омон бўлғай.

Мол жам этмақда хато қилмағил, ҳар одам ўз ишида хато қилса, саодатдин маҳрум бўлғай ва муддаоларидин бебаҳра қолғай, нединким роҳат меҳнатдадур. Шундоқки, бугуннинг роҳати кечаги меҳнатнинг натижасидур.

Ҳар нарса қўлингга тушса, бир тангадин икки ҳиссани қарилиғ ва ожизлиғ вақтининг зарурий ишларига эҳтиёт қилиб қўйғил ва ундин кўз юмиб асло унга қўл урмағил. Қолгон икки ҳиссани ўзингнинг зийнат ва асбобингга сарф этғил.

Жавоҳир, зар ва мис асбоби тартиб била бўлсун. Агар бундин зиёдроқ бўлса, мулк олғил ва бундоғ асбобларни олгондин сўнг сотмағил. Ҳозир сотиб, яна керак вақтида олурман деб ўйламағил, чунки олинмай қолиши ҳам мумкин, уйинг асбобсиз қолур ва оз фурсатда барча муфлис камбағалларнинг муфлиси бўлурсан.

Ҳар зарурий иш учун қарз этмағил ва гаров бериб фойдасин емағил.

Қарзни бетамкин¹ликка улуғ далил билғил.

Қила олсанг, кишига танга қарз бермағил. Хусусан, дўст кишиларгаки, қайтиб олмоқнинг озори бермағоннинг озоридин кўпроқдур. Агар берсанг, берғон зарни ўз молинг санамағил ва уни дўстимга бағишладим деб хаёл этғил. Ўзи бермагунча ундин талаб қилмағил, то олмоқ сабаби била дўстликка зарар етмасун ва дўстинг душман бўлмасун.

Молингдин мустаҳиқларга² едурғил. Ўзгаларнинг молидин тамаъ қилмағил, токим барча халойиқнинг яхшироқ ва азизроғи бўлғайсан.

Молингни ўзгаларнинг моли деб билғил, ўзгаларнинг молин ўз молингдин зиёдроқ билғил, токи омонатга хиёнат қилмаслик, тўғрилиқ била халққа машхур бўлғайсан.

ЙИГИРМА ИККИНЧИ БОБ

ОМОНАТНИ САҚЛАМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, агар сенга бир киши омонат топширса, то қила олсанг, ҳеч ҳол била қабул қилмағил. Ул жиҳатдинки, омонатни қабул қилмоқ бағоят душвордур. Мардум ва жувонмардликнинг йўли удурки, омонатни қабул қилмағил ва агар қабул қилсанг, яхши сақлағил, токи омонатни эгасига саломат топширғайсан.

Ҳикоят. Мен шундоқ эшитибманки, бир киши кеча саҳар вақтида қоронғуда уйидин ташқари чиқди ва ҳаммомга бормоқ тилади. Ўз дўстларидин бирига деди: «Менинг била ҳаммомга ҳамроҳ бўлиб борғил». Ул деди: «Сенга ҳамроҳлик қилур-

¹ Тамкин – оғирлик, чидам.

² Мустаҳиқ – муносиб, лойиқ.

ман ва лекин ҳаммомга кирмасман, нединким менинг бир зарурий ишим бордур». Ул киши ҳамроҳи била ҳаммом томонга кетди. Икки йўлнинг айрилғон бошига бориб, ҳаммомга боргувчи кишига хабар қилмай изига қайтди ва ўзга йўлга равона бўлди. Иттифоқо, бир ўғри ҳаммомга боргувчининг изидин тушди. Лекин ул киши: «Изимдин кетатурғон дўстимдур» деб хаёл этди. Ул кишининг қўйнида юз тиллоси бор эрди. Ҳаммомнинг эшигида тиллони қўйнидин чиқариб, кеча қоронғусида танимай тиллони ўғрига берди ва деди: «Эй биродар, мен ҳаммомга кириб чиққунча бу зар сенда турсун, ҳаммомдин чиқсам менга топширғил». Ўғри зарни олиб, ул жойда ўлтурди. Ул киши ҳаммомдин чиқиб, либосларин кийиб йўлга равона бўлди. Ўғри унинг изидин чақириб деди: «Эй жувонмард, келғил ва мендан зарингни олғил. Бугун мен сенинг омонатингни сақлаб ўз ишимдин қолдим». Ул киши деди: «Сен кимдурсан, бу олтин қандай олтиндир?» Ўғри деди:

– Мен бир ўғридурман ва бу сенинг менга топширган зарингдур.

Ул киши деди:

– Агар сен ўғри бўлсанг, нима учун зарни олиб кетмадинг?

Ўғри деди:

– Агар минг тилло бўлса ҳам сендин андиша қилмай олиб кетар эрдим. Лекин сен, бу зарни менга омонат топшурдинг. Омонатга хиёнат қилмоқ жувонмардликдин эрмасдур.

Бас, эй фарзанд, омонат қабул қилиб, омон сақлаб, то эгасига топширмагунча сенга кўп ранж етадур. Омонат эгаси сендин ҳеч миннатдор бўлмағусидур ва айтадурким: «Топшурғон молимни олдим, унга не зарар тушди». Демак, чеккан ранжинг зоеъ бўлур. Агар омонатга бир офат етиб йўқ

бўлса, сенинг ўзингга ҳеч киши ишонмагусидур ва сен халойиқнинг ўртасида хиёнатчи номи била машҳур бўлурсан. Ана шундай туҳматни бўйинга кўтармоқ яхши эрмасдур. Агар мункир бўлсанг, сендин жабр-ситам била олулар. Шундин сўнг сенга ҳеч одам эътибор қилмас.

Аммо агар сен бир кишига омонат қўймоқ тиласанг, молингни пинҳон бермағил ва икки одил гувоҳнинг олдида берғил. Бир нима берсанг қози хати олиб берғил, то сўнгра қозининг олдида бормоқдин қутулғайсан ва агар қозининг олдида борсанг, ожиз ва залил¹ бўлмағайсан. Токи қила олсанг, ҳаргиз онт ичмағил ва онт ичмак била машҳур бўлмағил. Агар зарурат бўлгон вақтда онт ичсанг қабул бўлғай. Ундин сўнг тавонгар ва ростгўй бўлсанг ҳам ўзингни дарвешлар жумласидин ҳисоблаб, камтар бўлғил, нединким бадномлик ва дуругўйликнинг охири қашшоқликдур.

Омонатга хиёнат қилмағил, омонатни кимёйи зар дебдурлар. Ростгўй бўлғил, олам моли ростгўйликка вобастадур². Кўшиш қил, то фириб емағайсан ва ҳазар қил, то фириб бермағайсан.

ЙИГИРМА УЧИНЧИ БОБ

АСИР СОТҒУН ОЛМОҚНИ(НГ) ЗИКРИДА³

Эй фарзанд, агар асир сотғун олмоқ (қул сотиб олмоқ) тиласанг, ҳушёр бўлғилким, одам сотғун олмоқ бағоят душвор илмдур. Чунки кўп бандалар бўлурким кўзга кўп яхши кўринур, аммо ақл кўзи билан боқсанг акси зоҳир бўлур. Аксар ха-

¹ Залил – хор, тубан.

² Вобаста – бир-бирига боғлиқ.

³ Ушбу боб Огаҳий таржимасида тўлиқ бўлмагани учун форс тилидаги Техрон нашри билан Е.Э.Вертельс таржима-си асосида тўлдирилди. (У.Д.)

лойиқ фикр қилурларким қул сотиб олмоқ осон ишдир, аммо кўп мушкулдур ва анча кўп донолиғ керакдур. Нединким, ҳар киши билмаган матони сотиб олди, билғилки, ўзига албатта зарар қилур ва барча нимарсадин одамзотни(нг) айби ҳазин билмак мушкулдур. Чунки одамнинг иллоти ҳам, фазилати ҳам кўп бўлур. Баъзан одамнинг бир айбини унинг юз минг фазилати, бир фазилати юз минг иллатини яширур. Одамни фаросат ва тажрибият илми била таниб бўлур. Нединким, бу фаросат илмидинким, одамзотни пайғамбар ва пайғамбар юборгандин ўзга зот билмагусидур. Сен билғилким, банда сотғун бўлмоқда уч шарт бордур. Аввал анинг зоҳиру¹ ботинидаги² айб ва ҳазин фаросат била билмак ва иккинчи ташқи белгиларига қараб, анинг пинҳон ва ошкор иллатларин билмак ва учинчи, ҳар қайси жинсинг наслини, нуқсон ва қадрини идрок қилмак. Аммо аввалғи шарт улдуким, ҳар вақт банда сотғун олсанг, яхши билғилким, бандаларнинг харидори икки турлик бўлур: бири юзига қарар, тан ва атрофига қарамас. Бири тан ва атрофига қарар, юзига қарамас. Аммо ҳар киши қул олса, бурун-оғзига эҳтиёт била назар қилмоқ, андин сўнг оёқларига ва ўзга аъзоларига назар қилмоқ керакдур. Баъзилар нозик ва бежирим қулни, баъзилар тўла ва гўштдор қулни ёқтирадилар. Лекин шуни билғилки, қулга кўзи тушган одам, биринчи навбатда, унинг юзига қарайди, кейин унинг гавдасига эътибор беради. Чунки ҳамма вақт юз биринчи кўзга ташланади, танаси эътибордан четроқда бўлади. Шунинг учун ҳам қулнинг чиройлилигини танламоқ маъқул, чунки сенинг

¹ Зоҳир – ташқи кўриниш.

² Ботин – руҳий, ички олам.

Ўзинг ҳам у билан мулоқотда бўлурсан. Қул танлашда, биринчидан, унинг кўзи ва қошига аҳамият бер, кейин бурнига, лабига ва тишига, кейин эса сочига қара. Чунки парвардигори олам гўзалликни одамларнинг кўзига ва қошига, нафисликни бурнига, ширинликни лаб ва тишларига, нозикликни юзига жо қилган, буларнинг ҳаммасини гўзал қилиш учун сочни вужудга келтирмиш. Сочни одамнинг кўрки учун яратди. Агар икки кўзи ва қоши гўзал, бурни нафис, лаб ва тишлари ширин, юзи тоза бўлса, бу қулни албатта сотиб ол, қолганлари ҳақида ўйлама. Айниқса, унинг назокатлилигига аҳамият бер, назокат чиройдин юқори турадур. Иккинчи, айтадиларким, қул маълум хизмат учун сотиб олинади. Шунинг учун мўлжалланган ишга муносиб белгиларига эътибор бер. Ўз тинчинг, мулоқотинг учун олаётган қулинг бўй-басти ўртача, юмшоқ этли, майин терили, текис суякли, жигарранг ёки қора ўсиқ қошли, қора кўзли, қирра бурунли, хипча белли, юмалоқ энгакли, қизил лабли, текис оппоқ тишли, тани мен айтгандек бўлсин. Бундай қул муносабатда чиройли ва ёқимлидир, хушфеъли, содиқ, зукко ва очиқ чеҳралидир.

Ақлли ва омадли қул аломатлари – қоматли, мўътадил сочли ва этли, оқ-қизил кенг кафтли, бармоқ оралари сербар, кенг пешонали, кулгига мойил, очиқ чеҳрали ва тўқ кулранг кўзли бўлур. Бундай қул илм ўрганишга қодир, китобат, хазина каби хўжалик ишларига мойил ва ишончли одам бўлур.

Муסיқага яроқли қул майин этли, озгин, ингичка бармоқли бўлур. Сергўшт юзли қулдан эҳтиёт бўл, у ҳеч нарсага ўргана олмайди. У юмшоқ кафтли, оралари кенг очиқ бармоқли, очиқ чеҳрали, майин терили бўлур, сочлари жуда узун ҳам эмас, жуда калта ҳам эмас, жуда ҳам қизил,

жуда ҳам қора эмас, кўзлари тўқ кулранг, оёқ кафти текис бўлади. Бундай қул ҳар қандай нафис ишни, айниқса, муסיқани тез ўрганади.

Ҳарбий ишга лаёқатли қул аломатлари – дағал сочли, қадди-қомати келишган, чидамли, қаттиқ этли, бақувват бармоқли, мустаҳкам суякли, тери ва тан аъзолари дағал, тортилган томирлари билан бўғимлари мустаҳкам, бўртиб чиққан пайларини танасида кўриниб турар, кенг кафтли, кенг кўкракли, кенг елкали ва бўйни бақувват бўлур. Агар кал бўлса, янада яхшироқ. Албатта, қорни ботиқ, думбаси ихчам, улар ўртасида мустаҳкам пай бўлиши, юрганда болдирлари кўтарилиб туриши керак. Юзи хўмрайган, кўзи қора бўлиши керак. Бундай хусусиятларга эга қул омадли, жасоратли сипоҳ бўлур.

Аёллар хос саройини қўриқловчи қул белгилари – қора танли, аччиқ қиёфаали, қўпол терили, қотма, заиф овозли, ориқ оёқли, қалин лабли, япалоқ бурунли, калта бармоқли, букчайган, ориқ бўйинли бўлур. Бундай қул аёллар хос саройида хизмат қилишга қодирдир Бу хизматга оқ ёки қизғиш танли ярамайди. Айниқса, сочи олдинга тушган малла сочлидан эҳтиёт бўл, агар унинг кўзида хуморлик, рутбуат бўлса, бундай қулни бу ишга яқинлаштирма. Нединким, бундай одамлар аёлни яхши кўрадилар ёки қўшмачилик билан машғул бўладилар.

Итларга ва отларга қарайдиган қулнинг белгилари будур – чақчайган кўзли, қалин қошли, қовоқлари йўғон ва қизил, кўк кўзли, кўз оқида қизил нуқталари бўлур, лаб ва тишлари чўзиқ бўлур, оғзи катта бўлур Бундай қул анча орсиз, сурбет, қўрс, жаҳддор бўлур ва ҳамини жанжал қидирар.

Фаррошлик ва ошпазликка ярайдиган қулнинг сифатлари будур – унинг юзи, тани покиза

бўлсин, юзи думалоқ, қўл-оёқлари нозик, кўзлари тўқ кулранг, бўйи баланд, камгап, сочлари тўқ малла бўлсин.

Учинчи шарти шулким, сен белгиларига қараб, қулнинг зоҳирий ва ботиний касалликларидан воқиф бўлғил. Қул сотиб олишда зийрак бўл. Нединким, бир кўришда жуда маъқул кўринган қул ярамас бўлиши ёки аксинча, ярамас бўлиб кўрингани яхши бўлиши мумкин. Бундан ташқари, одамнинг юзи, ташқи кўриниши ҳамма вақт ҳам табиий бўлавермайди: баъзан гўзалликка, баъзан хунукликка мойил бўлади. Сен унинг танагини ҳамма аъзоларини эътибор билан кузат. Кўп ҳолларда пинҳона, кўзга ташланмаган ва бир неча кундан кейин юзага чиқадиган хасталикнинг аломатлари бўлур. Агар юзи бир оз сарғиш, лаблари оқарган ва кўзлари нурсиз бўлса, у бавосил¹ касалига, агар кўз қовоқларида шиш бўлса, истисқо² касалига мубтало бўлгандир. Кўзларидаги қизиллик, пешонасидаги томирларнинг шишиб чиқиши тутқаноқ (қуёнчиқ) хасталиги аломатидир. Киприкларининг оҳиста ҳаракати, лабнинг учиши дилгирлик аломатидир. Бурун суягининг қийшиқлиги бурун қон кетиши ва чипқон аломатидир. Сочнинг ўта қоралиги, қаттиқлиги, қалинлиги, ора-сира қоралиги – сочининг бўялганлигини билдиради. Тананинг баъзи жойларига ўринсиз тамға, белги қўйилган бўлса, диққат билан қара, бу тамғалар тагида мохов аломатлари йўқми? Лабнинг оқарганлиги, кўзнинг сарғайиши сариқ касал аломатидир.

Қул сотиб олаётганда уни ётқизиб, икки биқинини пайпасла, яхши эътибор бер, бирор ери оғри-

¹ Бавосил – геморрой.

² Истисқо – аъзо бўшлиқларига сув тўпланиши касаллиги.

маяптими, хавфли саратон¹ йўқми, жигар ёки талоқ хасталиклари аломатлари йўқми. Яширин хасталик белгилари билан бирга, очиқ белгиларига: оғиз-бурун, чипқон бадбўйига, қулоқ оғирлигига, дудуқлигига, қадам ташлашига, милкларининг тўғри ва мустаҳкамлигига ҳам эътибор бер.

Менинг ўғитларимни қулоғингга ол. Қулни ҳалол одамдин ол, бундай қул уйингда ҳам ҳалол бўлур. Форсийда гапира оладиган ажнабий қулдин кўра гапира олмайдиган ажнабий қулни ол, нединким гапира олмайдиганни ўз хоҳишингга солишинг мумкин, гапира оладиган қулни ўз хоҳишингга солишинг мушкулдир.

Сенда кучли иштиёқ уйғотган куни дарров сотиб олма, аввал бу иштиёқни пасайтир, чунки эҳтирос таъсирида қулнинг ножўя қилиқлари ҳам чиройли кўриниши мумкин. Бошқа хонадонда арзанда бўлган қулни олма: уни эркаламасанг, қочиб кетади ёки бошқага сотиб юборишингни истаб қолади, ё сени ёмон кўриб қолади. Агар уни эркаламасанг, сендан миннатдор бўлмайди, чунки у бошқа жойда ҳам бундай эркалашни кўрган. Аввалги хонадонда ёмон муносабатда бўлган қулни ол, агар сен у билан озгина яхши муомалада бўлсанг, сендин миннатдор бўлади.

Маълум муддатда қуларга бирор нарса тортиқ қилиб тур, уларнинг ҳамма вақт пулга муҳтож бўлишига йўл қўйма. Пулга муҳтож бўлган қул пул топиш йўлига ўтади. Қимматбаҳо қуларни олгин, чунки ҳар қандай нарсанинг қадр-қиммати пулига яраша бўлур. Хўжайини кўп бўлган қулни олма, эри кўп бўлган аёл каби хўжайини кўп бўлган қулдан яхшилик кам бўлур.

¹ Саратон – рак, ўсма

Агар қул ҳақиқатан ҳам сотилишини хоҳлаб қолса, тортишиб ўтирма, сотиб юбор. Ажралишни истаган аёлнинг ҳам, сотилишни истаган қулнинг ҳам баҳридин ўтғил, акс ҳолда унисидин ҳам, бунисидин ҳам кўнглинг тўлмайди. Агар қул атайин ялқовлик қилса, агар қасддан ножўя иш қилса, уни чаққонликка ўргатишга овора бўлма, у ҳеч қачон эпчил, чаққон бўлмайди. Бундай қулни тезроқ сотиб қутул, негаки ухлаётган одамни бир хитоб билан уйғотиш мумкин, аммо дангасани карнай билан ҳам, дўмбира билан ҳам уйғота олмайсан.

Ўз атрофингда бекорчи нонхўрларни кўпайтирма, чунки кичикроқ оила ҳам – бойлик. Қароллар билан шундай муомалада бўлғилки, улар сендин қочишмасин, уларни яхши асра, чунки икки ялқовни асрагандин кўра бир андишали кишини асраш маъқулдир.

Билғилки, уйингдаги қуллар ака-ука тутинмасин, асиралар ўзларини уларнинг сингиси деб билмасинлар, кўп мушқул фалокатлар шу туфайли содир бўлади. Итоаткор бўлишлари учун қуларга ҳам, бошқа хизматкорларга ҳам қудратига яраша юкни мутаносиб бўлиб берғил. Ўзинг ҳимматлилар орасида ҳимматли, адолатли бўл. Қул ўзининг хўжайинини оға, опа, она, ота ўрнида кўриши керак. Агар қул кўплаб қулфурушларни кўрган бўлса, уни сотиб олма, қул қулфурушдин қаттиқ қўрқиши керак. Агар қул ҳар хил арзиманган иш учун ўзини сотиб юборишларини хоҳласа, ўзининг сотилишидин ва сотиб олиншидин қўрқмаса, унга меҳр қўйма, ундин манфаат йўқ, бошқасига алмаштир. Мен айтгандек йўл тутсанг, тилагингга эришасан.

ЙИГИРМА ТЎРТИНЧИ БОБ

УЙ ВА ЕР СОТИБ ОЛМОҚ ЗИКРИДА¹

Билғил ва шоҳид бўлғилки, эй фарзанд, агар сен ер, уй сотиб олмоқ истасанг ва уни сотмоқ истама-санг, қонунга итоат эт. Сотиб олмоқ бўлсанг, касодлик вақтида сотиб ол, сотмоқчи бўлсанг, талаб қилинган вақтда сот, фойда қидир, бундин уялма, демишларки, бирон нарсани сотиб олмоқчи бўлсанг, усталик қил. Савдолашувни қўлдин берма, чунки савдолашув ва сўраш – ярим савдодур.

Бир нарса сотиб олар бўлсанг, зарар била фойдаси бир хилда бўлсин. Хонавайрон бўлмоқни тиламасанг даромад устидин харажат қилма. Агар сармоёга зарар етказишни истамасанг, зарар келтирувчи фойдадин сақлан. Мўл-кўлчиликка эга бўлмоқни, қашшоқ бўлмасликни, бировга тобеъ ва очкўз бўлмасликни тиласанг, ҳар ишда сабр қил. Сабр қилмоқ оқилларнинг ишидур. Ҳар қандай ишда ўз фойданга бепарво бўлма, нединким бепарволик ҳам аҳмоқликдур... Шошиш била ҳар бир иш раво бўлмас.

Агар уй сотиб олмоқчи бўлсанг, тўғри одамлар яшайдирғон кўчадин сотиб олғил, шаҳар атрофидин, девор тагидаги уйлардин сотиб олмағил. Арзон бўлур деб бузуқ уй сотиб олмағил. Уй олмоқчи бўлсанг аввал қўшнини кўр, араблар аввал қўшни, кейин уй, деганлар.

Донишманд Абузуржмеҳр дейди: «Тўрт нарса оғир фалокатдур: биринчиси – ёмон қўшни; иккинчиси – катта оила; учинчиси – жиззаки хотин; тўртинчиси – муҳтожлик».

¹ Бу бобнинг бош қисми Огаҳий таржимасида йўқ, форсча кўлёмзадан таржима қилинди. (С.Д.)

...Шундай бир кўчадан уй сотиб олгинки.., қўшнинг инсофли одам бўлсин. Уй сотиб олғонингда қўшнини ҳурмат қил, унинг ҳақ-ҳуқуқига риоя қил, чунки шундай дейдилар: қўшни ҳаммадин ҳам катта ҳуқуққа эга.

Ўз кўчангдаги ва маҳаллангдаги одамлар била яхши яша, касалларни бориб кўр ва ҳол-аҳволларини сўра, кимга таъзия билдириш зарур бўлса, таъзия билдир, маъракада иштирок эт. Қўшнининг ҳар бир ишига ёрдам бер. Агар қўшни шод-хуррам бўлса, шодлигига шерик бўл. Мумкин қадар таом ёки кийим-бошдин совғалар юбор, чунки сен шу кўчада энг ҳурматли кишилардан бўлғил¹.

Ҳамсояннинг ёш ўғлонларини кўрсанг, ўпиб қучоғингга олиб навозиш² кўргузғил, кўчанинг қариларини кўрсанг иззат ва ҳурмат расмин бажо келтур. Ҳар киши бир кишига бир ишни қилса, ул киши ҳам унга шул ишни қилур ва киши ҳар неча яхшилик ё ёмонлик кўрса, ўз феълидин кўрар. Демак, номуносиб ишни қилмағил ва нолойиқ сўзни айтмағилким, ҳар ким қилинмайдурғон ишни қилса, айтилмайдурғон сўзни айтса, бошқадин қайтур ва бировдин шундоғ сўзни эшитур.

Ватан қилмоқ тиласанг улуғ шаҳарлардин ватан қилғилки, сенинг беҳбудинг³ ундадур. Уй олсанг шундоқ уй олғилки, томи ўзгаларнинг томидин баландроқ бўлсун, то халойиқ сени кўрма-сунлар ва сен ҳам халойиқни кўрмагайсан.

Агар ер ва боғ олсанг, мададсиз⁴ ва ҳамсоясиз ердин олмағил ва товонлиғ ерга рағбат қилмағил. Ҳар қандай ер олсанг, айбсиз ва шубҳасиз ерни олғайсан ва айблиғ, шубҳалиғ ер олмағил. Ер ол-

¹ Шу ўриндан Огаҳий таржимаси бошланади.

² Навозиш – яхшилик қилиш, сийлаш.

³ Беҳбуд – яхшилик, фойда, нажот.

⁴ Мададсиз – кўмаксиз.

санг, иморат солмоққа машғул бўлғил ва ҳар кун янги-янги иморатлар қилғил то ҳамма вақт уни янги ва хуррам кўрғайсан. Ҳаргиз ер ва боғнинг иморатидин қўл тортмағилки, ерға ҳар қанча хизмат қилсанг азиз бўлур ва ҳосил берур. Агар хизмат қилмасанг, ер юзи сенинг еринг бўлса ҳам ҳеч фойдаси йўқдур, балки зарардур.

ЙИГИРМА БЕШИНЧИ БОБ

ЧАҲОРПОЙ (ОТ) СОТИБ ОЛМОҚНИНГ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, агар от олмоқ тиласанг ҳушёр бўл, то хато қилмағайсанки, от била одамнинг зоти бирдек бўлур: яхши от ва яхши одамга ҳар нечук оғир қўйсанг кўтарур. Агар ёмон от ва ёмон одамни ҳар нечаким ёмон десанг ҳануз оздур. Донишлар дебдурларки, жаҳон одам била барподур ва одамлар ҳайвонлар била барподур. Ҳайвонот жумласининг яхшироғи отдур. Уни азиз тутмоқ ҳам кадхудоликдур ва ҳам мурувватдандур. Масалда айтурларки, отни ва либосни яхши тутғил, токи от ва либос ҳам сени яхши тутғай.

Отнинг яхши ва ёмонин билмоқ одамларнинг яхши ва ёмонин билмакдин мушкулдур, нединким одам сўзлайдур ва унинг қандайлигин сўзининг маъносидин билса бўлур. От сўзламас ва унинг давоси дийдоридур. Аввал отнинг дийдориға қарағил, дийдориға назар этғон киши хато қилмайдур, нединки яхши отнинг дийдори яхши бўлур ва ёмоннинг сурати ёмон бўлур.

Яхши кўркам отга астон байтара дерлар. Унинг тиши нозик, пайваста туташган ва оқ бўлғай. Пастки лаби узунроқ, бурни баландроқ ва

кенг, манглайи кенг, чеккаси очик, қулоғи узун ва қулоқларининг ораси очик, бўйни тўғри, бўйнининг туби йўғон, орқаси баланд, бўғини қисқа, сийнаси кенг, қўл-аёғининг ораси очик, қуйруғи қаттиқ ва узун, қуйруғининг турраси¹ нозик ва қисқа, кўз киприклари қора бўлур. Йўл юрғонда ҳушёрдур ва орқаси қисқа, қуйруғи ўсуқ, сағриси кенг, икки сонининг ораси гўшт била тўлиқ ва бир-бирига ёпишғон бўлғай. Шунинг учун минғон киши ҳаракат қилса, унинг ҳаракатидин огоҳ бўлғай. Бу аломатларни баён қилдим. Агар бу аломатлар ҳар бир отда бўлса яхши бўлур.

Яна ҳар рангнинг бир нав ҳунари бўлур. Энг яхши рангли от тўриқ ва хурмо ранг бўлур. Ул иссиқ ва совуққа бардошли бўлур. Аммо хурмо ранг от, яъни жийрон от заиф бўлур. Агар гўшти, сонларининг ораси, қўл-аёғи, туёғи, лабининг ости, манглайи ва қуйруғи қора бўлса, кўп яхши бўлур. Саман от, яъни сариқ қизилга мойил от бағоят яхши бўлур. Агар саман отнинг юзида нуқта-нуқта қораси бўлса, манглайи, гўшти, сонининг ораси, кўзи, лаби қора бўлса, ул энг яхши саман от саналғай. Гулгун тусли, яъни у бир рангда бўлса ва аблақ² асари бўлмаса ва адҳам³, яъни тим қора бўлса, кўзи қизил бўлмаса, ул ҳам яхшидур. Нединким, аксари қизил кўзли от девона ва айбдор бўлур. Бўз отнинг яхшиси кам бўлур. Кўк рангдаги от кўпинча бадфеъл бўлур. Ҳусусан, кўзининг кети, туёғи оқ бўлса, бадхулқ бўлур. Кулранг туслик отнинг аёғлари оқ бўлса, яхши от бўлур. Аблақ от ёмон бўлур ва унинг яхши қилиқлари кам бўлур.

¹ Турраси – кокили.

² Аблақ – ола-була.

³ Адҳам – қора тўриқ от.

Мана, сен отларнинг фазилатларин билдинг, энди айбларин ҳам билгил. Отларнинг бир неча турлик айблари бўлур: ҳар айбники ишга зиёни бўлса, кўргувчига ҳам зиёни бўлмай. Яна шундай ҳам от бўлурки, ўзи шум бўлур ва эгасин ўлдира тургон бўлур. Бундай от ўзининг шу айби била бадхўй бўлур.

Ҳар айб, иллатнинг бир оти бордур. Отнинг ёмонин шул айб ва иллат била билса бўлур. Буларнинг аломатларин айтурман. Билгилки, отнинг нуқсонларидин бири – гунглик. Гунг от йўлдин чиқиб, йўлин йўқотур. Бирор шарпадин ҳуркса, уни тўхтатиб бўлмас. Аъмо от, яъни шабкўр от янада ёмон бўлур. У ўзга отлар ҳурккан нарсадин ҳуркмас ва ҳар жойга сурсанг борур, парҳез қилмас ва сени сақламас. Кар от ҳам ёмон бўлур. Бунингдек отнинг аломати улким, ўзга отлар овоз берса, ул жавоб бермас ва ҳамиша қулоғи пастга осилгон бўлур. Чап от ҳам ёмон бўлур, кўп хато қилур. Бул отнинг аломати улки, уни бир уйга бурсанг, аввал чап аёғин бўсағадин ичкари қўяр.

Шилпиқ кўзли, яъни шабкўр от кундузи кўр бўлур. Бу отнинг аломати улки, кўзи кўк ўтга мойил бўлур. Ҳамиша кўзини очиқ тутар ва кипригини тебратмас. Айби бир кўзда бўлур, баъзи отнинг икки кўзида ҳам бўлур. Аҳвал, яъни ғилай отнинг айби сиртида бўлур, лекин араблар ва форслар бунингдек отга муборак деб қарарлар. Шундоқ эшитибманким, Дулдул аҳвал эрди. Аржал ва аҳим от, яъни аёғи оқ шум бўлур, агар чап қўли оқроқ бўлса, шумроқ бўлур. Кўк отнинг икки кўзи кўк бўлса, яхши бўлур. Аммо агар бир кўзи кўк бўлса, хусусан, чап кўзи кўк бўлса, ёмон бўлур. Мурғаб от, яъни кўзи қаро от ёмон бўлур. Бура от ёки қўнғир от ҳам ёмон бўлур. Аҳвар от, яъни икки аёғи қий-

шиқ от ёмон бўлур. Форслар уни «камон пой» дерлар – ул кўпинча йиқилур. Қойиғ от, яъни кокилининг устида тик мўй бўлгон от шум бўлур. Мақхуъ от, яъни қўлатигининг остида тик мўй бўлгон от ҳам шум бўлур ва агар икки аёғи оқ бўлса, янада шумроқ бўлур. Асдаф от, яъни туёғи кичик от ҳам шум бўлур, уни ахнаф от ҳам дерлар. Отнинг қўл ва аёғи узун бўлса, ёмон бўлур, бунингдек отни афрак дерлар.

Аъзал от, яъни қуйруғи эгри от ҳам ёмон бўлур, уни аканаф ҳам дерлар... Ит қуйруқлик от ҳам ёмон бўлур. Афҳаж от ҳам ёмон бўлур, чунки у аёғларини қўлининг ўрнига қўя олмас. Асбақ от ҳам ёмон бўлур, чунки у ҳамиша чўлоқ бўлур, нединким суякларининг бўғинларида шиш бўлур.

Аруи от ҳам ёмон бўлур, чунки қўл бўғинларида суяк бўлур. Бул суяк аёғларининг бўғинида бўлса, ақрай дерлар. Бундай от ниҳоятда ёмондур ва ул саркашлик қилур ва миндирғони қўймас.

Шамс от кўп кишновчи ва тишлоғич бўлур, заррот от тепагон бўлур, бошин кўп кўтаргон от ҳам ёмон бўлур. Қарға кўз от ҳам ёмон бўлур.

Ҳикоят. Андоқким эшитибман, Аҳмад Фарифуннинг чўпони Наврўз куни Аҳмаднинг олдига келиб деди: «Мен наврўзлик келтира олмадим, аммо наврўзликдин яхшироқ бир хушхабар келтирдим». Аҳмад деди: «Айтғил!» Чўпон деди: «Ўтгон кеча сизнинг йилқиларингиз минг нафар зоғ кўзлик той туғди». Аҳмад уни юз таёқ уруб деди: «Бу нечук хушхабардурки, менинг минг тойим шабкўр бўлғай!»

Эй фарзанд, буларни билгондин сўнг отларнинг иллатларидин огоҳ бўлғилким, ҳар бирининг бир оти бордур... Мен бу иллатларни қисқача зикр қилдим. Агар бу воқеаларни мукаммал

баён қилсам, сўз чўзилур. Бу деганларимнинг барчаси отнинг айбидур. Аммо қарилик барчасидин ёмонроқ айбдур. Ҳар айбга илож қилса бўлур, лекин қариликка илож қилиб бўлмас.

От минмак тиласанг, хурмо ранг катта отни минғил, нединким агар кишининг сурати ҳар қанча салобатлиғ бўлса ҳам кичик от минса ҳақир кўринур. Билғилки, отнинг чап тарафининг қовурғаси ўнг тарафининг қовурғасидин ортиқ бўлур, санаб кўрғил, агар ҳар отнинг икки тарафи баробар бўлса, унда чап томонининг қобурғаси зиёдроқ бўлғон отни олғилки, у айбсиз ва югурак бўлур, ундин ҳеч от ўтолмас. Чаҳорпой, ер, боғ ва бошқа нарсалар олишни истасанг, шундай нарсаларни олғилки, у тирикликда сенга фойда келтурсин, сендин сўнг ворисларингга яна ҳам фойда берсун ва сенинг аҳли аёлларинг ҳам манфаат топсунлар.

ЙИГИРМА ОЛТИНЧИ БОБ

ХОТИН ОЛМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, агар хотин олиш тиласанг, ўз ҳурматингни яхши сақлағил. Гарчи мол азиз бўлса ҳам хотин ва фарзандингдин дариг тутмағил. Аммо хотинни покдил, фарзандни фармонбардор ва меҳрибон тутғил, бу иш сенинг қўлингдатур.

Хотин талаб қилсанг, хотиннинг молини талаб қилмағил. Ниҳоятда хушрўй хотин олмағилки, уни маъшуқ тутарлар. Хотин пок ниҳод¹ ва пок дил бўлсун: кадбону² эрига дўст бўлғай. Ҳаёлиғ, тақводор, тили қисқа, молни яхши сақлағувчи бўлсун. Дебдурларки, яхши хотин эрнинг ва умрининг роҳати бўлур.

¹ Пок ниҳод – тоза табиат.

² Кадбону – уй бекаси, ишчан хотин.

Агар хотининг хўбрўй, меҳрибон ва мақбул бўлса ҳам ихтиёрингни буткул унга бермағил ва унинг ҳукми остига кирмағил. Нединким, Искандарга дебдурлар: «Доронинг қизин нима учун олиб хотин қилмассан, бағоят хушрўйдур». Искандар деди: «Жаҳон халқига голибман, энди бир хотинга мағлуб бўлсам, кўп ёмон кўринур». Бас, ўзингдин мухташамроқ хотинни олмағил, қиз топилса, эридин қолгон хотинни талаб қилмағил. Нединким, унинг (қиз боланинг) кўнглида сенинг меҳрингдин ўзга кишининг меҳри бўлмағай, ҳамма киши бирдек бўлғай деб гумон этғай ва ўзга кишидин тама қилмағай.

Аммо дўст бўлмағон ва кадбону бўлмағон хотиндин қочғил, нединким дебдурлар: «Кадбону бўлмағон тезроқ банд бўлур, аммо ул масобада¹ эрмак. Бунингдек хотин сенинг молингни қўлингдин олиб, сўнгра сени унга молик бўлурға қўймағай, ундин сўнг сен унинг хотини бўлурсан, лекин ул сенга хотин бўлмас».

Хотин олсанг улуғ салоҳлиғ² хонадондин хотин талаб қилғил. Ҳар турлук авбошнинг қизин олмағил, нединким хотинни уйнинг кадбонулиғи учун олурлар, шаҳват учун олмаслар.

Хотин камолга етғон, оқида бўлғон, онасининг кадбонулиғин, отасининг кадхудолиғин кўрғон ва билғон бўлсун. Агар бундоқ нозанин қўлингга тушса, уни асло қўлдин чиқармағил ва жаҳд қилиб уни олғил...

Агар сен хотинингга рашклик қилмасанг, у сенга самимият била муносабатда бўлур. У сенга отананг ва фарзандингдин ҳам мушфиқроқ бўлур ва сенга ундин дўстроқ киши топилмас. Агар унга

¹ Масоба – даража, ҳолат.

² Салоҳ – яхшилик.

гайрат¹ кўргузсанг, сенга минг душмандин душманроқ бўлур ва бегона душмандин ҳазар қилса бўлур, лекин ундин ҳазар қилиб бўлмас.

Агар қиз олсанг, уни ҳар қанча яхши кўрсанг ҳам ҳар кеча унинг била ётмағил, ул барчанинг одати ушбудур деб хаёл этар, агар бир вақт сенинг узринг бўлса, ул хотин сенсиз сабр қилур. Агар ҳар кеча унинг била ётмоқни одат қилсанг, ул сенсиз ўзгани орзу қилар ва сабр қилмоқ душвор бўлур.

Гайрат мардин² бажо келтурғил. Бегайрат кишини киши демағил. Ҳар кишида гайрат бўлма-са, дини ҳам бўлмағусидир. Хотинни айтғонимдек тутғондин сўнг, агар Худойи Таоло сенга фарзанд берса, унинг парвариши фикрида бўлғил.

ЙИГИРМА ЕТТИНЧИ БОБ

ФАРЗАНД ПАРВАРИШ ҚИЛМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, агар фарзандинг бўлса, анга яхши от қўйғил, нединким, отадин фарзанд ҳақларидин бири унга яхши от қўймоқдур. Яна бири улдуким, фарзандни оқил ва меҳрибон дояларга топшурғайсан. Суннат қилур вақтида суннат қилғайсан, қудратингга лойиқ тўй ва томоша қилғайсан ҳамда ўқишни ўргатғайсан. Улуғроқ бўлғондин сўнг, агар раият³ бўлсанг, унга ҳунар ва касб ўргатғайсан, агар сипоҳ аҳлидин⁴ бўлсанг, сипоҳ илмин ўргатғайсан. Буларни билғондин сўнг шиноварлик, яъни сувда юзмакни ўргатғил. Андоққим, мен ўн ёшимда эрконда менинг бир ҳожибим бор эрди,

¹ Гайрат – рашк, қизганиш.

² Мардин – ҳақиқий рашк.

³ Раият – тобе халқ.

⁴ Сипоҳ аҳли – ҳарбий кишилар.

уига Манзар соҳиб дер эрдилар. Ул от минмак илмин яхши билур эрди ва Райҳон отлиқ бир ходимим бор эрди. Отам мени ул икковига топширди, токи улар менга отда юрмоқ, найза урмоқ, завбин отмоқ, чавгон урмоқ, каманд ташламоқ илмин ўргатгайлар. Мен уларнинг ёнида юриб, бир оз фурсатда от устида юришнинг барча илмин ўргандим ва ҳунарларини билдим. Ундин сўнг Манзар соҳиб ва Райҳон ходим мени отамнинг олдига олиб бориб дедилар: «Эй амир, агар рухсат берсангиз эрта тонгда саҳрода фарзандингиз амирзода ўйнаса, сиз унинг барча ўргангон ишларин кўрсангиз». Амир «Кўп яхши бўлур!» деди. Мен иккинчи кун ҳар на билгон илмин ва ҳунаримни отамга намоёиш қилдим, отам ҳожиб ва ходимга яхши хилъатлар инъом қилди. Ундин сўнг уларга деди: «Фарзандимга ўргатгон ишларингизни барчасин яхши билибдур, ҳунарларнинг яхшисин ўргатмишсизлар, лекин яна бир зарур ҳунар қолибдур». Улар дедилар: «Ул на ҳунардур?». Отам деди: «Бу ўргатгон ҳунаралингизни зарур вақтда фарзандим учун бошқалар ҳам қила олур, лекин унинг ўзи қиладургон, унинг учун бошқалар қила олмайтургон ҳунар қолибдур». Улар: «Ул қайси ҳунар?» дедилар. Амир: «Сувда юзмакдурким, бундай ишни фарзандим учун ҳамма одамлар қила олмас», – деди. Шундин кейин икки маллоҳни, яъни икки кемачини келтуриб, мени уларга топширди. Ўлар менга юзмак ҳунарин ўргатдилар. Мен каробит¹ била ул ишга машғул бўлдим ва яхши ўргандим. Бир вақт бир неча киши била кемага кириб (ўтириб), Дажла дарёсидин ўтар бўлдик. Тоғгира отлиғ жойда гирдоб бор эрди ва хавфлиғ жой эрди. Устод кемачилар ундин кўп машаққатлар била ўтар эрдилар. Биз кема била ўша

¹ Каробит – хуррам-нохуррамлик билан.

жойга етушдик. Аммо кемачи уста эрмас ва кемани нечук сурарини билмади. Алқисса, йигирма етти чоғлиқ киши барча бирдан ғарқ бўлдик. Аммо мен ва бир киши, яъни менинг ғуломим, уни зийрак Кайковус дер эрдилар, сузуб чиқдик. Бу воқеадин сўнг отамнинг меҳри кўнглумда беҳад зиёда бўлди, садақалар бердим ва кўп дуолар қилдим. Мен отамнинг бошига ҳам шундан иш тушғонин билмас эрдим. Шунинг учун менга юзмак ҳунарин ўргатғон эркан.

Бас, керакдурким, ҳар турлик фазл ва ҳунарни фарзандингга ўргатгайсан, то оталик шафқати шартин бажо келтурмиш бўлгайсан. Киши бошига на иш тушарин билмағусидур, фазл ва ҳунар ишга яратғусидур.

Демак, фарзандингга ҳунар ва фазл ўргатмакда тақсир қилмағил ва ҳар илмни ўргатувчи муаллимлар таълим учун урсалар, сен шафқат кўргузғил, майли урсунлар, нединким ёш ўғлон илм ва адабни таёқ била ўрганур ва ўз ихтиёри била ўрганмас. Аммо фарзанд беадаб бўлса ва сенинг ул сабабдин қаҳринг келса, ўз қўлинг била урмағил, муаллимларнинг таёғи била қўрқутғил. Болаларга муаллимлар адаб берсунлар, токи сендин ўғлингнинг кўнглида гина қолмасин. Аммо унинг кўзига ўзингни ҳайбатлиғ кўргузғил, то сени хор тутмасин ва ҳамиша сендин қўрқиб юрсин. У бир нарсани орзу қилса, қудратинг етгунча ундин аямағил, то танга ҳаваси била сенинг ўлимингни тиламасин.

Фарзандга адаб, ҳунар ўргатмакни мерос деб билғил. Агар сен хоҳ унга адаб ўргатғил, хоҳ ўргатмағил турмуш машаққатларининг ўзи унга ўргатур. Ундоқким дебдурлар, ота-она тарбияламаса, кеча ва кундуз уни тарбиялайдур.

Оталиқ шартин бажо келтурғилки, фарзандинг вужудга келгондагидек тириклик қилсин, яъни ҳар одамки вужудга келур ва шу кундин эътиборан хулқи ва табиати унга ҳамроҳ бўлур, аммо ул ожизлик ва беқувватлиқдин уни намоён қила олмағусидур. Катта бўлгон сайин жисми ва руҳи қувват топар ва барча руҳи¹ ривожланадур, камолга етгондин сўнг тамоми яхшилик ва ёмонлигини зоҳир қилур. Лекин сен адаб, ҳунар ва донишни фарзандингга ўзингдин мерос қилғил, токи унинг ҳаққин бажо келтурмуш бўлғайсан. Чунки хос кишиларнинг фарзандларига адаб ва ҳунардин яхшироқ мерос йўқтур ва омий халойиқнинг фарзандларига ҳирфа², пеша³дин яхшироқ мерос йўқдур. Пеша қилмоқ (ўрганмоқ) муҳташамларнинг фарзандларига номуносиб кўринур. Аммо пеша ҳақиқатда барча ҳунарларнинг улуғидур. Агар хос одамларнинг фарзанди юз ҳунар билса ва лекин ҳеч касбни қилмаса, айб эрмасдур. Ҳунар эса бир кун ишга ярағусидур.

Ҳикоят. Гиштосб^{25*} ўзининг мулки ва салтанатидин жудо бўлди. Унинг қиссаси бағоят узоқдур. Салтанатидин жудо бўлгондин сўнг Рум^{26*} шаҳарларидин Кустантана^{27*} шаҳрига борди. Ёнида бир танга йўқ эрди, кишилардин бир танга ҳам тилай олмади. Аммо ундоқ эрдиким, ёшлиқда бир темирчининг фарзандин кўрмиш эрдиким, ул ҳунар ўрганиб, отаси била пичоқлар ва қиличлар тузатур эрди. Гиштосбнинг толеъига ушбу ҳунар эсига тушмиш. Ноилож, бир кун уларнинг олдига бориб, темирчилик пешасин (ҳунарин) ўргонмиш эрди. Бир кун Рум шаҳрига борди, ле-

¹ Барча руҳи – ҳамма феъл-атвори.

² Ҳирфа – савдо, ҳунар.

³ Пеша – касб.

кин авқотгузарлик учун ҳеч нарсаси йўқ эрди. Охир бир темирчининг дўконига борди ва деди: «Мен бу ҳунарни билурман». Алар уни муздурлик (мардикорчилик) учун ишлатди. Ул мазкур вилоятда мутаваққиф¹ бўлди ва ул ҳунар сабабидин ўз элига келгунча ҳеч кишига муҳтож бўлмади, унинг қиссаси машҳурдур. Ундин сўнг: «Ҳеч бир муҳташам, ҳашаматли, ҳайбатли киши ўз фарзандига ҳунар ва пеша ўргатмоқни айб билмасун. Кўп вақтлар бўлурки, мол, асбоб ва шижоат наф қилмагусидур. Бирон пешани ўргонса, бир кун ул пеша ишга ярагусидур», – деб буюрди. Ундин сўнг Ажам аслзодалари орасида расм ундоқ бўлдиким, муҳташам кишилардин пешасиз ҳеч ким қолмади ва унга муҳтож бўлмасалар ҳам ўзларига ул ҳунарни одат қилдилар.

Бас, фарзандингга ҳар на ўргата олсанг ўргатғил, унинг фойдаси сенга ҳам етишур. Аммо фарзандинг балоғатга етгон бўлса кўрғил, унинг оила бошлиғи бўлмоққа, хотин олмоқ ва рўзғор ишларига машғул бўлмоққа салоҳияти бўлса, сен унга хотин олиб берғил, токи шу била сен унинг бу ҳақин ҳам бажаргон бўлғайсан. Лекин агар ўғлингни уйлантирмоқ ва қизингни эрга бермоқ тиласанг, зинҳор ўз қариндошларинг била беришиб-олишмағил. Бегонадин хотин олғил, нединким ўз қариндошларингдин олмасанг ҳам улар сенинг била гўшт, қондек яқиндурлар. Бошқа қабиладин хотин олғил. Бу била бир қабилани икки қабила қилмиш бўлғайсан, бегонани ўзингга қариндош қилғайсан, токи бир қувватинг икки бўлғай, икки тарафдин мададинг ва кўмагинг кўпайғай.

¹ Мутаваққиф – тўхташ, яшаб қолиш.

Аmmo агар билсангким, ўглинда кадхудо¹ бўлмоқлик ва хотин олмақлик майли бўлмаса, бир мусулмоннинг қизини балога қўймағилки, иккови ҳам бир-биридин безор бўлурлар. Қиз ва йигитни ўз ҳолига қўйғил, катта бўлгондин сўнг ўзи нима қилса, шундоқ қилсун.

Агар қизинг бўлса, уни мастура дояларга топширғил, токи яхши парвариш қилғайлар ва каттароқ бўлгондин сўнг муаллимга топширғил... Балогатга етгондин сўнг ҳаракат қилиб эрга берғил, унга шафқат ва марҳамат кўргузғил, нединким қиз отанинг асири бўлур. Ўғил отасиз бўлса ҳам бир иш талабига бора олур ва ўзин маишатлиғ тутар. Қиз эса ожиз ва бечора бўлур. Ҳар на боринг бўлса, аввал бурун қизга берғил ва унинг асбобин тузатғил. Тезроқ уни бир кишининг бўйнига банд этғил, токи унинг ғамидин қутулғайсан. Агар қизинг эрга тегмагон бўлса, уйланмагон йигитга топширғил, токи унга кўнгул боғласин ва ул бунга кўнгул боғласин.

Ҳикоят. Ундоқ эшитибманки, Ажам подшоҳининг қизи Шаҳрбонуни^{28*} асир этиб, Ажамдин Арабга Салмон Форисининг^{29*} уйига келтурдилар ва шу ерда уни эрга бермоқчи бўлдилар. Шаҳрбону деди: «То куёвни кўрмагунимча унга хотин бўлмасман. Мени мезанага ўтқизиб, арабнинг сайидларини менинг олдимдин ўтказинглар. Мен қай кишини ихтиёр қилсам, ул киши менга эр бўлсун». Уни Салмоннинг уйида бир мезанага ўтқизиб қўйдилар ва Салмон ҳам унинг қошида ўлтуруб, сайидларни унинг олдидан ўтказиб, «Бу фалон, бу фалондур» деб таъриф қилур эрди ва ҳар бирининг ҳақида бир нима дер эрди.

Ҳазрат Умар^{30*} келган вақтда Шаҳрбону: «Бу кимдур?» – деб сўради. Салмон деди: «Умардур!»

¹ Кадхудо – рўзгор боши.

Шаҳрбону деди: «Бу бағоят улуғ ва муҳташам кишидур, аммо қаридур». Ундан сўнг ҳазрат Али^{31*} ўтди. Шаҳрбону сўради: «Бу кимдур?» Салмон деди: «Ҳазрат расул Акрамнинг амакизодаси Алидур».

Шаҳрбону деди: «Бу бағоят улуғ ва муҳташамдур ва менга муносибдур. Лекин мен эрта қиёматда Фотимаи^{32*} захродин шарм қилурман, бу жиҳатдин уни қабул қилмасман». Ундин сўнг ҳазрат имом Ҳасанни^{33*} кўриб деди: «Бу менга лойиқдур, аммо кўп хотин олибдур. Бу сабабдин уни ҳам қабул қилмасман». Ундин сўнг имом Ҳусанни^{34*} кўриб деди: «Бу киши менга муносибдур, яъни бўйдоқ йигитга эрга тегмағон қиз муносиб. Мен шу вақтга қадар эрга текканим йўқ, у ҳам шу вақтга қадар уйланмағон.

Аммо, эй фарзанд, яхши юзлик¹ куёв талаб қил ва қизингни хунук юзли одамга бермағил, нединким қиз бадрўй йигитга кўнгул қўймағусидур ва сенга ҳамда куёвга бадномлик ҳосил бўлғусидур. Куёвнинг юзи, сўзи пок бўлсун. У номусли ва кадхудо бўлмоғи керакдур, аммо куёв неъмат ва ҳашаматда сендин пастроқ бўлсун, у сен била фахрлансун, аммо сен у била фахрланмағил, токи қизинг иззат ва роҳат била зиндагонлик қилсун. Бундоқ бўлғондин сўнг куёвдин кўп нарса талаб қилмағил.

Қизингни канизакдек сотмағил, токи унинг ўзи мурувват ва ҳамият² қоидасин қўлдин бермағусидур. Сен ҳар нарсани қабул қилиб, қизингни куёвингнинг бўйнига банд қилғил ва шунинг била қизингнинг ҳам меҳнатидин қутулғил.

¹ Яхши юзлик – хушрўй.

² Ҳамият – ор-номусни сақлаш.

ЙИГИРМА САККИЗИНЧИ БОБ

ДЎСТ ТУТМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, билғилки, то киши тирикдур, дўстсиз бўлмағусидур. Кишининг дўстсиз бўлғонидин биродарсиз бўлғони яхшидур. Бир ҳақимдан сўрдилар: «Дўст яхшироқдурму, ё биродар?» Ҳақим айтди: «Дўст бўлса яхшидур».

Демак, дўстнинг иши ҳақида ўйлағил, уларга ҳадялар бермоқ, мурувватлар қилмоқ била дўстлик қоидасин маҳкам қилғил. Нединким, ҳар киши дўстларни ёд қилмаса, дўстлар ҳам ёд қилмағусидур ва ул киши ҳамиша дўстсиз қолғусидур.

Ҳамма вақт дўст тутмоқни одат қилғил, зероки ҳар кишининг дўсти кўп бўлса, айблари шунча сир тутилуру ва фазилати кўпаюру. Лекин ҳар вақт янги дўст топсанг, кўҳна дўстларни тарк этмағил ва улардин юз ўтурмағил, токи ҳамиша дўстинг кўп бўлсун, дебдурларки, яхши дўст кишига улур ганждур. Одамлар ҳақида ўйлаб кўрки, улар сен била дўстлик йўлига кирарлар, аммо ярим дўст бўлурлар. Шулар била соз муносабатда бўл ва улар била ҳар турлук яхши ва ёмонда муттафиқ¹ бўлғил, токи улар сендин кўп яхшиликларни кўрса, тадриж² била кейинроқ яқдил дўст бўлурлар. Бир кун Искандардин сўрдиларки: «Бунча оз сармоя била бу мардикор кўп мулкни қандай хислат била қўлга киргуздинг?» Искандар жавоб бердиким: «Талаттуф³ била душманларни қўлга киритдим ва тааххуд⁴ йўли била дўстларни йўлга солдим. Бу жиҳатдин шунча мамлакатни қўлга олдим».

¹ Муттафиқ – дўст, бирлашган.

² Тадриж – аста-секин.

³ Талаттуф – раҳмдиллик.

⁴ Тааххуд – аҳд қилиш, сўз бериш.

Яна билғилки, дўстларнинг дўстлари ҳам дўстларингдур. Эҳтимолки, унинг ўша одамга дўстлиғи сенинг дўстлигингдин кўпроқдур. Агар дўстинг сенинг душманингни севса, бундай дўстдин эҳтиёт бўл, нединким бундай дўст душман тарафидин сенга ёмонлик қилишдин ҳам андиша қилмағай. Сенинг дўстингга душман бўлгон дўстдин ҳам парҳез этғил.

Ҳар дўстким, сендин ҳеч сабабсиз гинали бўлса, унинг дўстлиғидин тамаъ қилмағил ва жаҳонда ундин айблуроқ ва ундин ҳам ёмонроқ бўлмағай.

Билғилки, жаҳонда айбсиз одам бўлмас, аммо сен салоҳиятли, мурувватлиғ бўл, нединким бундайларнинг айби кам бўлур. Мурувватсиз, фазилатсиз кишини дўст тутмағилки, бундай кишининг хосияти бўлмас ва уларни нон дўстлари зумрасидин тутғил, нединким улар нон дўстидурлар, ор ва номус дўсти эмасдурлар.

Яхши, ёмон одамни билғил ва икковига ҳам дўстлик қилғил. Яхшиларга кўнгул била ва ёмонларга тил била дўстлик қилғил, токи икки тоифанинг ҳам дўстлиғи сенга нисбатан ҳосил бўлсун, нединким кишининг ҳожати танҳо дўстига тушмағусидур. Бир вақт бўлурки, кишининг ҳожати зарурат юзидин ёмонларга ҳам тушғусидур. Демак, бу икки тоифанинг ҳам дўстлигин ҳосил қилғил.

Ақдсиз одамлар била ҳаргиз дўст бўлмағил. Ақдсиз дўст ақлли душмандин ёмонроқдур, чунки ақдсиз дўст шундоқ иш қилурки, ақлли душман уни қила олмас. Мурувватлиғ, илмлиғ ва вафолиғ кишиларни дўст тутғилки, то сен ҳам ул фазилатлар била янада машҳур бўлғайсан. Бемурувват, меҳр-шафқатсиз, ҳунарсиз (илмсиз) кишилар била ўлтурмағил. Беҳунар била ўлтурғондин танҳолиғ яхшироқдур. Ҳаргиз дўстларнинг ҳақин зоеъ қилмағил, то сендин маломат қилмасунлар.

Одамлар икки гуруҳ бўлурлар: бири – дўстларнинг ҳақин зоё қилғувчи ва бири – яхшилиқни яхши билғувчи. Билғилки, дўстликка лойиқ одамни икки нарсани билса бўлур: бири улқи, дўстига тангдастлик етишғой вақтда қудрати кетгунча молин дўстидин дариф қилмас ва қашшоқлик вақтида ундин юз ўгирмас, яна бири улқи, дўсти бу жаҳондин ўтғондин сўнг ҳам ул дўстининг фарзандларин, қариндошларин ва дўстларин талаб қилғай, уларга яхшилиқ кўргузғай. Гоҳ-гоҳ дўстининг мозори зиёратига борғай ва ҳасрат чекиб, дуолар қилғай.

Ҳикоят. Ундоғ эшитибманки, Суқрот ҳақимни ўлдириш учун олиб бораётган чоғда унга «Бутпараст бўл!» деб кўп айтдилар. Ул деди: «Бундоқ сўзни айтурдин тил чекинғларким, мен ҳаргиз ул ишни қилмасман!» Уни ўлдиришга олиб борар эдилар. Шогирдларидин бир жамоа унга ҳамроҳ бўлиб борар эдилар. Улар йиғлаб, зорлиғ қилиб сўрардилар: «Эй ҳақим, энди ўлимга кўнгил қўймишсан, айтғил, сени қайси ерга дафн этайлик?» Суқрот табассум қилиб деди: «Қай жойни кўнғулғиз тиласа, ул жойга дафн қилинғ, яъни менинғ жасадим қайда бўлса, сўнғакларим унда бўлғай, фақат мени ёд қилсанғиз бас!»

Эй фарзанд, одамлар била дўстлиғинғ ўртача бўлсун. Дўстим кўп деб барчасига умид била кўнгул боғламағил, илғари ва кейинга қарағил. Дўстларинғнинг эйтиқодидин гоғил бўлмағил. Агар сенинғ минғта дўстинғ бўлса, зоҳирда барчасига сендин дўстроқ киши бўлмағай. Дўстликни фароғлиқда ва тангдастликда имтиҳон қилғил, фароғлиқда роз ва таом била, тангдастликда суд ва зиён била.

Ҳар дўстки, сенинғ душманинғни душман тутмас, уни дўст демағил.

Агар қашшоқ бўлсанг, молдор дўст талаб қилмағил, нединким қашшоқни ҳеч киши дўст тутмағусидур, хусусан, молдорлар ёмон кўргусидур. Ўзингга лойиқ дўст ахтарғил. Агар сен молдор бўлсанг ва қашшоқ дўст тутсанг, бу раводур. Аммо халқнинг дўстлиғига кўнглингни роса тутғил, токи барча ишларинг тўғри бўлғай.

Агар дўстингнинг кўнгли ҳеч гуноҳсиз сендин қолса, уни қайтиб келурга машғул бўлмағил, нединким тамаъгир, кекчи дўстдин узоқ бўлғил, унинг дўстлиғи ҳақиқий эрмасдур, балки тамаъ учундур. Ҳасадлиғ кишиларга ҳаргиз дўст бўлмағил, чунки ҳасадлиғ киши дўстлиққа лойиқ эрмасдур, чунки ҳосиднинг¹ ҳасади ҳаргиз кетмағусидур ва ҳамиша сендин озурда² ва гинадор бўлғусидур.

Эй фарзанд, сен чин дўст тутмоқ ҳолидин огоҳ бўлдинг, энди душман ҳолидин ҳам огоҳлик топғил.

ЙИГИРМА ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ

ДУШМАНДИН АНДИША ҚИЛМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, жаҳд³ қилиб ҳаргиз ҳеч кишини ўзингга душман тутмағил. Аммо бир киши ногоҳ сенга душман бўлса, асло қўрқмағил, лекин унинг ошкор ва ниҳон ишларидин ғофил бўлмағил ва ҳамиша унинг тадбирида бўлғил. Ҳар вақт унинг ҳийласидин хабардор бўлғил. Ҳамиша душманнинг ҳолин ва фикр-хаёлин билмакнинг ҳаракатида бўлғил, то бир бало ва офатга гирифторм бўлмағайсан. Ишинг ривож топмаса, қувватинг бўлмаса,

¹ Ҳосид – ҳасадчи.

² Озурда – озор чеккан.

³ Жаҳд – астойдил ҳаракат қилиш.

душманга душманлиғ кўргузмағил. Ўзингни душманга улуғ кўргузғил. Агарчи ожиз бўлсанг ҳам ғайрат қил, ўзингни ожиз кўргузмағил.

Душманнинг хуш сўзига кўнгул қўймағил. Агар душман ҳар қанча яхшилик кўргузса, ундин бегумон бўлмағил. Қувватлик душмандин ҳамиша хушёр ва эҳтиёт бўлғилки, дебдурлар: икки кишидин кўркмоқ керакдур: бири қавий¹ душман ва бири ғаддор² дўст. Кичик душманни кам куч ва хор деб ўйламағил. Унга улуғ душмандин кўпроқ душманлик қил ва уни кичик, ожиз билмағил.

Ҳикоят. Шундоқ эшитибманким, Хуросонда Мухаллаб отлиғ бир муҳташам иёр^{35*} бор эрди. У бир кун кўчада юриб борур эрди, йўлда ётғон бир қовуннинг пўчоғига суруниб йиқилди. Дарҳол пичоғини чиқариб ҳалиги пўчоқни пичоқлади. Унинг чокари деди: «Сарҳанг³, бунча иёр ва муҳташам бўла туриб пўчоққа пичоқ урдинг, бунинг боиси недур, шарм қилмасмусан?» Мухаллаб деди: «Мени-ку йиқитғон пўчоқ бўлғоч, хўш, кимга пичоқ урай? Ҳар ким мени йиқса, ул душмандур».

Демак, (душман) ҳар қанча хор бўлса ҳам уни хор ва ҳақир билмағилким, ҳар ким душманни хор тутса, тезроқ ўзи хор бўлур.

Бас, душман сени ҳалок этмасун, балки сен унинг ҳалокати тадбирида бўлғил. Аммо бўлсанг, фахрланиб ҳамиша ожизлигин ва манкуб⁴лигин халққа зоҳир қилмағил ва «шундай голиблик била унинг ожизлиғига тараҳҳум қилдим», демағил. Агар ул сенга голиб бўлса, улуғ ору номусдурки бир ожиз душманга мағлуб бўлмиш бўлғайсан. Агар душман бир кичик подшоҳ бўлса, ногоҳ бир

¹ Қавий – кучли, қувватли.

² Ғаддор – алдамчи, бераҳм, золим.

³ Сарҳанг – лашкарбоши.

⁴ Манкуб – бахтсиз, азобда қолган, хароб.

улуғ подшоҳга ғолиб бўлса, шоирлар унинг отига зафарномалар айтурлар, котиблар фатҳномалар ёзурлар ва уни улуғ подшоҳдин баландроқ таъриф этурлар, унинг лашкарларини, пиёда ва суворийларини шердин, аждаҳодин зиёдароқ тавсиф қилурлар, шаън-шавкат ва фавқулудда ҳодисаларни мадҳ қилишни вужудга келтирурлар, нединким агар ул мағлуб бўлгон улуғ подшоҳни ожизлик била мазаммат қилсалар, зафар топгон кичик подшоҳга ҳеч қандай ифтихор ва номдорлиғ бўлмағусидур.

Ҳикоят. Бир вақтда бир хотин подшоҳ бор эрди. Уни Саййида^{36*} дер эрдилар. (У хотин) Подшоҳ бағоят афифа, зоҳида¹ ва малик зода² хотин эрди. Саййида менинг онамининг амакисига қиз эрди ва Фахруддавланинг хотини эрди. Фахруддавла вафот қилди, ундин бир ўғил фарзанд қолди. Унга Миждуддавла деб от қўйиб, подшоҳлик отин бердилар. Аммо ўттиз йилгача онаси подшоҳлик қилди. Миждуддавла катта бўлди, аммо кўп ярамас эрди, оти подшоҳ, лекин ҳамиша канизақлар била ишрат сурар эрди. Онаси Рай, Исфаҳон ва Қўҳистон вилоятларида ўттиз йилдин кўпроқ подшоҳлик маснадида ўлтуриб, ҳукумат сўрарди.

Эй фарзанд, бу сўздин менинг мақсудим улдурким: сенинг бобонг султон Маҳмуд Ғозий бир вақт ул хотиннинг олдиға элчи юбориб дедики: «Хутба ва сикка³ менинг номимга музайян этғил ва хирож берғил. Йўқ эрса бориб вилоятингни олиб, сени нес-нобуд қилурман ва кўп таҳдид, тахвиф⁴ кўргузиб, вайрон қилурман», – деб нома юборди. Элчи номани ва пайғомни Саййидаға

¹ Зоҳида – диндор.

² Малик зода – подшоҳзода.

³ Сикка – олтин, кумуш ва чақа пул устиға урилган тамға.

⁴ Тахвиф – хавф тугдирмоқ.

топширди. Саййида элчига деди: «Султон Маҳмуд-га айтгил, менинг эрим тирикликда сен биз томонга йўл солмасанг ва Райга ҳужум қилмасанг деб кўнглумга келур эрди. Менинг эрим ўлди, сўнг бу андиша менинг бошимга тушди ва дер эрдимки, Султон Маҳмуд улуф ва оқил подшоҳдур ва ўзи яхши билурки, шунингдек, улуф подшоҳ менингдек бир ожиз хотиннинг урушига келмоғи бағоят номуносибдур. Энди шунча сўз била ҳам келмак тиласа, келсун. Ҳақ гувоҳ бўлғайки, мен ҳаргиз қочмағумдур ва уруш майдонида барқарор турғумдур, нединким уруш икки ишдин ташқари бўлмағусидур; икки лашкарнинг бирига шикаст берсам, барча оламга: «Жаҳон подшоҳларига шикаст бергон султонга шикаст бердим!» деган мазмун била нома ёзарман. Яна шуаро¹ ва фузалолар² ҳам фатҳнома ёзарлар ва қасидалар айтарлар. Бу иш бутун оламга машҳур бўлур. Агар ул зафар топиб, менга шикаст еткурса, на сўз ёза олғай, чунки бир хотиннинг шикасти унингдек улуф подшоҳга фатҳ ва фахр бўлмағусидур».

Султон Маҳмуд бу сўздин сўнг то ул хотин ўлмагунча унинг мулкига шикаст бермакка қасд этмади.

Демак, эй фарзанд, ҳеч душманни кичик тутмағил ва унинг ҳолидин ғофил бўлмағил. Хусусан, уйдаги душмандин кўпроқ кўрқғилки, унинг қилғон ишини бегона душман қила олмағай. Ул сендин хижолатманд бўлғондин сўнг ҳаргиз кўнглини сенинг фикрингдин холи қилмас. Сенинг барча аҳволингни билур, бегона душман эса уни билмас. Бас, ҳеч душманга якдил ҳақиқий дўстлик қилмағил ва лекин мажозий дўстлиғ қилғил.

¹ Шуаро – шоирлар.

² Фузало – олимлар, донишмандлар.

Эҳтимол, бундай дўстлик ҳақиқатга айланмай, нединким кўп дўстликнинг охири душманликка ва кўп душманликнинг охири дўстликка айланур. Сўнгги бўлгон дўстлик ёки душманлик маҳкам ва қаттиқроқ бўлур. Душмандин кўра дўстни кўпроқ қилмоққа жаҳд қилғил. Лекин мингта дўстинг бўлса, бирисини ҳам ўзингга душман қилмағил, нединким мингта дўстинг сени ҳимоя қила олмас ва ул бир душман сенга бадфеълик била қарашдин бир нафас ғофил бўлмас.

Халойиқни иссиқ ва совуғин кўтармакни ҳаминша ўзингга ор билғилки, ҳар киши ўз қадрин билмаса ўзига нуқсон қилур. Душман сендин қувватлироқ бўлса, унга душманлик изҳор қилмағил ва ҳар душман сендин ожизроқ бўлса, унинг макридин осуда бўлмағил. Агар душман омонлик тиласа, гарчи у бадкирдор ва қаттиқ душман бўлса ҳам унга омонлик берғил ва буни улуғ давлат ва яхши ғанимат кўрғил. Дебдурларки: душманнинг қочғони ва омонлик тилағони (унинг) ўлғони била баробардур. Лекин бир душман сенинг илкингда ҳалок бўлса, унга шодлик қилмоғинг раводур ва агар ул ўз ажали била ўлса, бунга шодмон бўлмағил. Агар ўзингни ўлмаслиғингни таҳқиқ билсанг, ундин сўнг шодлик қил. Ҳақимлар дебдурларки: ҳар киши душмандин бир нафас сўнг ўлса, бу ўлимни ғанимат деб билмак керакдур. Аммо барчамиз ўлмоғимизни билмағонимиздин сўнг душманнинг ўлимига шодмон бўлғонимиз муносиб эрмасдур. Барчамиз сафар қилурмиз ва ҳеч қачон ўзимиз била бирга яхшиликдин бошқа озукни олиб кета олмасмиз.

Ҳикоят. Эшитибманки, Искандар Зулқарнайн^{37*} оламнинг атрофин айланиб, жаҳоннинг барча мамоликин¹ мусаххар² қилди. Ундин сўнг ўз

¹ Мамолик – мамлакатлар.

² Мусаххар – фатҳ этилган, бўйсундирилган.

уйига келмак қасди била қайтиб, Домған вилоятига етгон эрди, ажали етди, умаросига васият қилиб деди: «Мени бир тобутга қўйинг ва тобутнинг бир тарафин тешиб, ул тешикдин илкимни чиқариб, кафтимни очиб қўйинг, ундин сўнг тобутни кўтаринг, то барча халойиқ кўрсунларки, гарчи бутун жаҳон мамоликин олмишман, аммо охири холи (бўш) илик¹ била жаҳондин борурман».

Бас, эй фарзанд, хоҳ дўстлиғ бўлсин ва хоҳ душманлиғ бўлсин, барча ишни андозада эътидол² била қилғил, нединким эътидол ақднинг бир жузъидир. Бадхоҳ³ларга бадхоҳ бўлғил, гарданкаш⁴ларга гарданкаш бўлғил, нодон ва жангжўйларга сабр қилғил. Қаҳринг келгон вақтда қаҳрни ютғил ва дўст, душман била оҳиста сўзлашғил, яхши ва ёмон ҳар сўзким айтсанг, унинг жавобига кўз тутғил, ҳар сўзни халқнинг юзига айта олмасанг, изидин ҳам айтма. Сенинг айбингга тил оча олмагудек кишининг айбига ҳам тил очмағил, ҳаргиз икки юзлик бўлмағил ва икки юзлик одамдин йироқ бўлғил. Фаммоз⁵ кишидин қўрқғил, нединким унинг бир соатда бузгон ишин бир йилда тузатиб бўлмағусидур. Ҳар қанча улуғ ва муҳташам бўлсанг ҳам сендин кучлироқ киши била урушмағил. Фашёғурс^{38*} ҳақим дебдурки: ўн хислатни ўзингга пеша қилғил, то балолардин қутулғайсан: бири шуки, ўзингдин зўр киши била урушмағил; тундхўй⁶ кишининг олдида сўзга лажож⁷ бермағил;

¹ Илик – қўл.

² Эътидол – ўрта даража, мўътадиллик.

³ Бадхоҳ – бировга ёмонлик соғинувчи.

⁴ Гарданкаш – бўйин товловчи, итоатсиз.

⁵ Фаммоз – чақимчи, сир очувчи.

⁶ Тундхўй – бир гаплик, ўжар.

⁷ Лажож – бир иш ва талаб устида қаттиқ туриш.

ҳасуд¹ одам била мажлисда ўлтурмағил; нодон киши била мунозара қилмағил; риёий² одам била дўст бўлмағил; ёлғончи одам била муомала қилмағил; бахил киши била суҳбат тутмағил; ғаюр, тамкин киши била шароб ичмағил; хотинлар била бир ерда кўп ўлтурмағил; кишига сирингни айтмағил, токи обрўйинг тўқилмасин. Агар бир киши сенинг айбингни айтса, жаҳд ва саъй била ул айбни ўзингдин йироқ қилғил; ҳеч одамни ул миқдор таъриф қилмағилки, бир вақти келиб уни мазаммат қила олмағайсан ва ҳеч одамни ул соҳада мазаммат қилмағилки, яна бир вақт келса, уни таъриф эта олмағайсан. Ҳар киши сенга муҳтож бўлса, уни ғила, қаҳр била қўрқутмағил, нединким ҳар киши сендин мустағний³ бўлмаса, сенинг ғила ва қаҳрингдин қўрқмағусидур. Ҳар киши сенга муҳтож бўлса, уни бирдан забун этмағил ва агар улуғ гуноҳ қилғон бўлса ҳам афв этғил ва ўзингдин кичиклар била ободон, меҳрибон бўлғил, нединким кичиклар сенинг зироатгоҳингдурлар ва сенинг барча ишингни улар битказурлар. Агар мазраа⁴ вайрон бўлса, баргу⁵ навосиз⁶ ва ҳосилсиз қолгунгдур.

Бир ишни икки кишига буюрмағил. Бу сенинг амрингдур, амринг халал топмасун. Нединким, дебдурлар: икки киши шерик бўлса, қозон қайнамағусидур.

Агар бир киши сенга иш буюрса, ул ишни бажаришда ўзингга шерик тиламағил, токи ул ишда халал зоҳир бўлмағай ва ул ишда обрўлиғ

¹ Ҳасуд – ҳасадчи, кўролмовчи.

² Риёий – риёкор, иккиюзламачи.

³ Мустағний – риёкор, иккиюзламачи.

⁴ Мазраа, мазраъ – экинзор.

⁵ Барг – япроқ, бойлик.

⁶ Навосиз – мевасиз.

бўлғайсан. Аммо дўст ва душманинг ҳақида карим¹ бўлғил. Гуноҳи учун халқни қаттиқ тутмағил ва ботил учун халқнинг уқубатига кўнгул боғламағил. Карам ва лутф тарафин илгари тутғил, токи барча яхшига яхши кўринғайсан.

ЎТТИЗИНЧИ БОБ

АФВ ВА УҚУБАТ ҚИЛМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, ҳар нарса учун халқни уқубатга мустаҳиқ² билмағил. Агар бир киши гуноҳ қилиб, узр айтса, қабул қилғил, нединким ул одамдур ва гуноҳни барчадин бурун Одам қилибдур.

Қаҳр била уқубат қилмағил, токи бир бегуноҳни уқубатга сазовор қилмағайсан. Ҳар нарса учун кишига ғазаб қилмағил ва ғазаб вақтида қаҳрни ютмоқни одат қил. Бир гуноҳ учун сендин афв тиласалар афв қилмоқни ўзингга вожиб бил. Агар гуноҳқорнинг гуноҳин афв қилмай, унга уқубат қилсанг, сенинг ундин зиёдалиғинг қачон маълум бўлғай? Унинг гуноҳин афв қилғонингдин сўнг уни койимағил ва унинг гуноҳин асло ёдингга келтурмағил, йўқ эрса гуноҳин афв қилмамиш бўлғайсан. Аммо ўзинг узр сўрагулик даражада гуноҳ қилмағил ва агар қилсанг узр қўлмоқдин³ ор этмағил. Агар бир киши уқубатга лойиқ гуноҳ қилса, унинг гуноҳин ҳаддига қарағил ва гуноҳига лойиқ уқубат буюрғил. Инсоф аҳли дебдурларки, уқубатни гуноҳга лойиқ қилмоқ керакдур. Аммо мен айтурманки, бир киши гуноҳ қилиб, унга уқубат қилмоқ вожиб бўлғон

¹ Карим – карамли, олижаноб.

² Мустаҳиқ – муносиб ҳақли.

³ Қўлмоқ – сўрамоқ.

бўлса, сен унинг гуноҳига лойиқ уқубат қилмоқчи бўлсанг, раҳм, карам ва ҳалим тариқин қўлдин бермағил. Бу ҳолда шундоқ қилғилки, бир дирам гуноҳига ярим дирам уқубатни буюрғил, токи бу била ҳам сиёсат расмин бажо келтурмиш бўлғайсан ва ҳам мурувват ва карам шартин бажо келтурмиш бўлғайсан, ҳар каримлар хайлидин, ҳам сиёсат аҳлидин бўлғайсан, нединким раҳмлиқ одамлардин раҳмсиз кишиларнинг иши пайдо бўлмоғи номуносибдур.

Ҳикоят. Шундоқ эшитибманким, Муовиянинг^{39*} замонида бир жамоа гуноҳ қилдиларки, уларга ўлим вожиб эрди. Муовия уларни ўз олдида ўлдурмакка буюрди. Уларнинг орасидин бир кишини ўлдурмак учун келтурдилар. Ул киши деди: «Эй амир, бизлар ўз гуноҳларимизга муқаррардурмиз. Ҳар уқубат қилсанг, бизларга сазовордур. Аммо Худо учун мендин икки калима сўз эшит ва жавобин берғил». Муовия деди: «Айтғил!» Ул гуноҳкор деди: «Барча оламда сенинг ҳалим-караминг, мурувватинг ҳақида сўз машҳур ва мунташирдур¹. Агар бизлар бу гуноҳни бирор-та бераҳм ва золим подшоҳнинг олдида қилсак, ул подшоҳ бизларнинг ҳақимизда на иш қилур эрди?» Муовия деди: «Мен сизларга на иш қилмоқ бўлгон бўлсам, ул ҳам ушбу ишни қилур эрди». Ул киши деди: «Сенинг шунча ҳалим, раҳим ва каримлигингдин бизларга на фойда бўлғайки, гарчи сен бераҳм ва бемурувват подшоҳнинг қилгон ишин қилғайсан!» Муовия деди: «Агар бу сўзни бурунғи ўлгон киши айтса эрди, барчасин озод қилур эрдим, энди қолгонларин афв қилдим».

Бас, эй фарзанд, агар гуноҳкор афв тиласа, қабул қилғил. Агар ҳар киши сенга ҳожатманд бўлса, бақадри ҳол уни маҳрум қўймағил ва у

¹ Мунташир – ёйилган, тарқалган.

ҳожатмандни ўз ҳақингда ёлғончи гумон айтмағил. Агар у сени яхши гумон этмаса эрди, сендин ҳожатин тиламас эрди. Ҳожатманд ҳожат тилар вақтда сенга асир бўлғусидур, асирларга эса раҳм қилмоқ керакдур, нединким асир бўлмоқ осон эрмасдур ва кўп мушкул ишдур. Бас, ушбу ишда тақсир кўргузмағил, то икки жаҳон некном¹лигин топғайсан.

Агар сенинг бир кишига ҳожатинг тушса, бурун кўргулки, ул киши каримму, ё лаиму². Агар карим бўлса, ҳожатингни тилағил, агар лаим бўлса тиламағил. Аммо каримдин ҳожат тиласанг ҳам кўп тиламағил, то қабул умиди кўпроқ бўлғай. Ҳожат тиламакда яхши андиша қилғил ва кўп талаттуф³ била ҳожатингни изҳор этғилки, ҳожат тиламоқдин талаттуф кўргузмак ҳожатни биткармакда улуғ шафеъдур⁴. Нединким, агар ҳожат тиламак қоидасин билсанг ҳеч жойдин ҳожатингни битказмай қайтмассан. Ҳар кишигаки муҳтож бўлсанг, ўзингни унинг чоқари, бандаси деб билғил...

Яна бурунги ҳожат қабулига шукр қилмоқ сўнги ҳожат қабулининг умидидур. Агар ҳар киши ҳожатингни раво қилмаса, ўз бахтингдин кўрғил ва ул одамдин ғила (гина) қилмағил. Сенинг ғила қилмоғингдин унинг парвоси йўқдур, чунки агар унинг парвоси бўлса эрди, ҳожатингни раво қилур эрди. Агар ҳожатинг тушғон киши лаим бўлса, ҳушёр вақтида ундин ҳеч нарса тиламағил, бул вақтда у ҳаргиз ҳеч нарса бермағусидур. Аммо мастлик ҳолида тилағил, бахиллар ва лаимлар мастлик вақтида сахий бўлурлар, гарчи сўнги

¹ Некном – яхши ном чиқарган.

² Лаим – хасис, нокас.

³ Талаттуф – меҳрибонлик.

⁴ Шафеъ – воситачи, ҳимоячи.

ги кун пушаймон бўлсалар ҳам мастлик чоғида карам қилурлар. Агар бир лаимга ишинг тушса, ўзингни раҳм жойида билғил, нединким уч кишининг ҳолига раҳм қилмоқ керакдур: бири соҳиби ақл одамки, ақлсиз одамнинг зердасти бўлғай; бири ожиз одамнинг бўйни қавий одамга ҳам бўлғай; яна бири, карим киши лаим одамга муҳтож бўлғай.

Эй фарзанд, агар бундин зиёдароқ илмни биладигон донишманд бўлсам эрди, сенга ўргатур эрдим ва оламдин кетар вақтимда беғам кетар эрдим. Аммо на қилайки, донишдин пиёдамен. Шундоқ бўлса ҳам мендин нимаики сўз эшитгон бўлсанг қабул қилғил. Аммо сен хоҳ қабул қилғил, хоҳ қабул қилмағил, мен ҳар бир илм, ҳунардин билғонимча бир неча сўз айтдим, сўзда бахиллик қилмадим.

ЎТТИЗ БИРИНЧИ БОБ

ИЛМ ТАЛАБИ ВА ҚОЗИГАРЛИК ЗИКРИДА

Эй фарзанд, билғилки, аввал пешалардин сўз айтурман, пешадин мақсад дўкандорлик эрмасдур. Ҳар киши ҳар ишни қўлига олса, ул ишни яхши билсин ва уни кўп варзиш¹ қилсин, токи ул ишдин кўп наф кўрғай. Бироқ одам наф ва ҳунарни талаб қилур. Пеша бағоят кўпдур, ҳар бирин бошқа-бошқа шарҳ қилмоқ мумкин эрмасдур ва сўз узолғусидур. Илмнинг сифати уч важҳдандур: ё бир пеша била боғлангон илм; илм била боғлиқ пеша; хайр ва далолатга тааллуқли одат. Бирор пеша била боғлиқ ишлар табиблик,

¹ Варзиш – машқ, одат.

мунажжимлик, муҳандислик, массоҳлик¹, шоирлик ва буларга ўхшаш ишлардур. Илмга тааллуқи бор пешалар хунёгарлик², байторлик³, бинокорлик, коризкунлик ва булардин ташқари ишлар ҳам бордур. Буларнинг ҳар бирисида шундоқ қоида бордурки, агар сен унинг расмин ва тартибин билмасанг, ҳар қанча уста бўлсанг ҳам ул бобда серрайғон кишидек бўлурсан, яъни тааж-жубланиб тургайсан.

Ақдга маълум бўлгон пешани шарҳ қилмоққа ҳожат йўқдур. Лекин мен билғонимча айтурман ва ҳар бирининг тартибин сенга баён қилурман. Булар икки ишдин ташқари эрмасдур: ё бир вақтда рўзгор ҳаводисидин шундай бир вақт келурки, замон ҳодисалари била ул пешага муҳтож бўлурсан. Муҳтож бўлгон вақтда ҳар қайси пешанинг асроридин хабардор бўлғонинг яхшидур. Агар пешага муҳтож бўлмасанг, ушбу улуғлиғингдин ўлтиурсан, лекин улуғларга барча илмни билмак лозимдур...

Фасл. Шариат илмининг пешаси қозилик, муфтилик ва музаккирликдур... Барча пешаларнинг орасида илми толиб бўлсанг, парҳезкор ва қониъ⁴ бўлғил. Илмни дўст, бекорчи турмушни душман тутғил. Соҳиби тамкин ва сабук руҳ⁵ бўлғил, кеч ётғил ва эрта турғил, китоб ва дарсга ҳарис⁶ бўлғил, ишдин малул⁷ бўлмағил, ҳифз этғил, такрор қилғил, ҳақ⁸шунос бўлғил, китоб,

¹ Массоҳ – ер ўлчовчи, танобчи.

² Хунёгарлик – мусиқа асбоблари устаси.

³ Байторлик – отларни даволовчи.

⁴ Қониъ – қаноатли.

⁵ Сабук руҳ – шод-хуррам, ҳаракатчан.

⁶ Ҳарис – бирор нарсага берилиш.

⁷ Малул – қайғули, ғамгин, хафа.

⁸ Ҳақ – тўғри, рост, адл, лаёқат.

қалам, қаламтарош ва бунга ўхшаш нарсаларни ҳамиша ёнингда сақлағил, булардин ўзга нарсани ёдингга асло келтурмағил. Оз сўзлағил ва узоқни ўйлағил. Чунки ҳар бир толиби илм агар бу сифатда бўлса, тез фурсатда замоннинг ягона кишиси бўлур.

Фасл. Эй фарзанд, муфти бўлсанг, диёнатлиғ бўлғил. Ҳифзинг ва дарс ўқишинг кўп бўлсун, икки юзли бўлмағил, тан ва либосингни пок тутғил ва ҳозиржавоб бўлғил. Ҳеч масалага то андиша қилмагунча жавоб бермағил. Ўз тақлидингга қониъ бўлмағил ва кишининг тақлиди била ҳам иш қилмағил. Ўз раъйингни баланд билғил. Қандайдур икки изоҳга қаноат қилмағил, муътамад¹ одамларнинг хати бўлмагунча ҳеч сўзга эътимод этмағил. Ҳар китобни ва жузвни (дафтарни) муқаддас тутғил. Агар рост сўз эшитмак тиласанг, сўз ва ўйларга қарағил. Ҳар одамнинг ноаниқ сўзин эшитмағил.

Хабари мутавотир²га қарағил ва ундин қочмағил, жонкуярлик била сўзламағил. Агар мунозара қилмоқ тиласанг, хасм³га қарағил, агар унинг била тортишмоққа қувватинг бўлса ва сўз узайсун десанг, далиллар ва мисоллар била мунозара қилғил. Йўқ эрса сўзни муқуф⁴ қўйғил ва бир мисолга қаноат қилғил, бир исбот била тур, рад қилма, эҳтиёт бўлғилки, кейинги сўзинг аввалгисини тескари баён қилмасин, яъни бурунги сўзни кейинги сўз вайрон қилмасин. Агар фақиҳлар мунозара қилсалар, сўзни урф-одатдин бошлағил ва урф-одатни қиёс, мумкинот била айтғил.

¹ Муътамад – эътиқодли, ишончли.

² Мутавотир – оғиздан-оғизга кўчган хабар.

³ Хасм – душман, рақиб.

⁴ Муқуф – сўзни қисқартириш.

Мунозара усулида мужабот¹ ва номужабот, мумкинот ва номумкинот бўлса, айб эрмасдур. Охирги мақсадни аниқ маълум қилғил ва сўзни зийнат била деғил. Бағоят қисқа ва бағоят узун сўз айтмағил, бемаъни сўз демағил.

Фасл. Эй фарзанд, агар музаккир бўлсанг, ҳо-физ бўлғил ва кўп нарсани ёд қилғил. Ҳеч киши била жадал² ва мунозара қилмағил. Курсининг устида ўлтириб (минбарга чиқиб) кўнглинг тилағон ишни даъво қилмағил, фасих³ тил била деғил, ли-босингни пок тутғил. Мажлисда ўлтурғон муридла-ринг орасида таъсирли сўз айтғил, токи ҳар сўзин-гни эшитиб, улар наъра урсунлар ва мажлисингни қиздирғил. Халқ йиғласа, сен ҳам гоҳо йиғлағил.

Курсининг устида сушт ва совуқ сўзлик бўлиб ўлтурмағил, муридларинг ҳам сушт бўлулар. Ҳа-миша мутаҳаррик⁴ бўлғил. Сўз айтур вақтингда мажлис аҳлига қарағил, агар сўз эшитмоқ тила-салар сўз айтғил ва агар афсона эшитмоқ тила-салар афсона айтғил. Чунки авом сенга харидор бўлиб, барча сени қабул этгондин сўнг ҳеч нима-дин хавф этмағил. Ёмонроқ сўзни яхшироқ баҳо-га сотғил, нединким қабул вақтида ҳар нарсани сотсанг олурлар ва лекин қабул вақтида мудом қўрқинчда бўлғилки, музаккирларнинг хасми қабул вақтида пайдо бўлғусидур. Қабул топ-мағон жойда қарор тутмағил. Курсининг устида вақтингда ким сендин бир саволни сўрасалар, билғонингча жавоб берғил, билмағонингга: «кур-сининг устида бу масалага жавоб бермоқ муно-сиб эрмасдур ва уйга борғил, токи уйда бунга жавоб берурман», деғил. Агар кўп лажож била

¹ Мужабот – сабаб, баҳона.

² Жадал – тортишув, мунозара, жанжал.

³ Фасих – очиқ, равшан, равон.

⁴ Мутаҳаррик – ҳаракатланувчи, қимирлаб турувчи.

таъна қилсалар, вараққа ёзсалар, айтғилким: «Бу масала мулҳид¹ ва зиндиқлар² масаласидур ва буни сўрагон одам мулҳид ва зиндиқдур». ... Ҳар сўзни бир мажлисда айтсанг, уни ёдингда сақлағил, токи уни яна қайтариб айтмағил ва беобрў бўлмағил. Хушзабон бўлғил. Шаҳарларда кўп ўлтурмағилки, музаккирлар ва фолбинларнинг ризқи оёқ устида юрса кўп бўлур... Бозорда авомуннинг орасида кўп сўзламағил, то уларнинг кўзига азиз кўринғайсан ва ёмон ишдин парҳез қилғил. Курсинишинлик³ одобин сақлағил, такаббурликдин, ёлгон сўзлашдин ва ришва⁴дин йироқ бўлғил. Ва ўзинг қиладургон ишни буюрғилки, халқ ҳам қилсин.

Олим беамал бўлмағай. Илмни яхши ўрганғил. Билгон илмингни яхши иборалар била баён қилғил, то бемаъни даъвобила хижолатманд бўлмағайсан. Ваъз ва пандни хавф ва рижо била айтғил... Шундоқ сўзларни кўпроқ айтғилки, ўзинг унга қодир бўлсанг ва сенга ул сўз яхши маълум бўлгон бўлса, токи бемаъни даъво била шарманда бўлмағайсан.

Фасл. Эй фарзанд, агар донишмандликда баланд даражага етиб, қози бўлсанг, оҳиста ва тамкин бўлғил ва тез фаҳм, соҳиби тадбир, пешбин⁵, мардумшунос⁶ ва соҳиби сиёсат бўлғил, ҳар гуруҳнинг урф-одатидин, йўл-йўриғидин хабардор, ҳар қавмнинг мазҳабидин огоҳ бўлғил. Керакдурким, қозилик ҳийлалари сенга маълум бўлғай. Агар бир вақт бир мазлум олдингга келса, унинг гуноҳи бўлмаса ва зулм етиб, унинг ҳаққи

¹ Мулҳид – дин аҳкомини бузғувчи, даҳри дин.

² Зиндиқлар – худосизлар.

³ Курсинишинлик – минбарда туриш.

⁴ Ришва – пора.

⁵ Пешбин – олдиндан кўрувчи.

⁶ Мардумшунос – одамларни текшира олувчи.

бекор кетар бўлса, ул мазлумнинг фарёдига етгил ва тадбир юзидин ул мустаҳиққа ҳаққин еткурғил.

Ҳикоят. Табаристонда бир қуззот шахс бор эрди. Бу шахсни Абу-л-Аббос Руёий қозиюл қуззот деб атар эрдилар. Бу одам ниҳоятда олим, мастур, пешбин ва соҳиби тадбир эрди. Бир кун бир киши унинг олдига: «Мендин юз тилло олди» деб бошқа бир кишининг устидин даъво қилиб келди. Қози унинг рақибидин сўради, у инкор қилди. Қози ул инкор этгон одамдин: «Онт ичармусан?» – деб сўради. У киши: «Ичаман», – деб жавоб берди. Қози даъво этгон кишидин: «Гувоҳинг борму?» – деб сўради. У одам «Йўқ», – деб жавоб берди. Қози: «Гувоҳинг бўлмаса, унга онт берурман!» – деди. Ул чоғда муддаий¹ зор-зор йиғлаб деди: «Эй қози, унга онт бермағил, ул ёлгон онт ичмоқдин асло қўрқмағусидур ва онт ичарға бағоят далирдур».

Қози деди:

– Мен шариятдин чиқа олмағумдур. Ё сен гувоҳ топғил, ё у онт ичсин.

Муддаий қозининг олдида ўзин тупроққа ташлаб, зор-зор йиғлаб деди:

– Эй қози, менинг гувоҳим йўқдур. У, албатта, онт ичар ва мен мазлум бўлиб қолурман. Зинҳор бир тадбир қилғил, йўқ эрса мени мазлум ва мағмум² қилурсан.

Қози унинг зорлангонин кўриб билдиким, унинг сўзи ростдур. Унга деди: «Эй хўжа, на важҳ била у кишига юз тилло қарз бермиш эрдинг?»

Мазлум деди: «Бу киши неча йилдин бери мен била дўст эрди. Иттифоқо бир канизакка ошиқ бўлди. Канизакнинг баҳоси юз эллик тилло эрди ва бу кишининг эллик тиллодин зиёда

¹ Муддаий – даъвогар.

² Мағмум – ғамли, ғамгин.

нақдга қудрати етмас эрди. Ҳеч илож топмай, оқшом-кундуз девоналардек ҳар тарафга юрар, йиғлар, фарёд чекар эрди.

Бир кун икковимиз томоша учун саҳро сайрига чиқдик ва икковимиз танҳо бир дашт ичинда ҳар тарафга югурдик. Бир замон икковимиз бир жойда ўлтурдик. У киши менга канизак ҳақида айтиб, зор-зор йиғлаб деди: «Мен сенга йигирма йилдан бери дўст эрдим. Энди менинг ҳолимга тараҳҳум кўргизғил». Ноилож унинг ҳолига кўнглум куйиб дедим: «Эй дўст, сенда канизакнинг баҳосига етуклик ақчанг йўқдур. Бу ишда фарёдингга етиб, мадад бергудек ҳеч бир кишинг борму?»

У киши деди: «Йўқ, агар менинг фарёдимга сен етмасанг, ҳолим мушкулдур!» Мен дедим: «Бори менинг юз тиллом бордурким, уни неча йилдин бери кўп меҳнатлар била жамъ этдим. Ушбу юз тиллони сенга берурман. Сен бунинг ўзининг элик тиллонинг устига қўшиб, ул канизакни олғил ва бир ой муддат унинг била турғил, бир ойдин сўнг сотиб менинг заримни берғил». Бу киши мендин бу сўзни тинглагандин сўнг ўзин тупроққа ташлаб онт ичдики: «Бир ойдин зиёда сақламасман. Бир ойдин сўнг хоҳ зиён бўлсин, хоҳ суд бўлсин, сотиб сенинг тиллонгни берурман». Шундин сўнг мен ҳам ул юз тиллони белимдин ечиб олиб, унга бердим. Ул жойда мен ва унинг ўзидан бошқа киши йўқ эрди. Мана, тўрт ой бўлибдур, канизакни ҳам сотмайдур, менинг тилломни ҳам бермайдур». Қози деди: «Сен тиллони унга берғон вақтда қайси ерда ўлтурмиш эрдинг?» Ул деди: «Фалон дарахтнинг остида ўлтуриб эрдук». Қози деди: «Унда нечун гувоҳим йўқ дерсан?» Ул хасмга деди: «Сен бу ерда ўлтурғил!» ва муддаийга деди: «Сен тезроқ дарахтнинг остига бориб, ... дарахтга айтғилки: «Қози сени,

менинг олдимга келиб гувоҳлик берсун, – дер». Хасм бу сўзни эшитиб пинҳоний табассум қилди. Муддаий деди: «Эй қози, дарахт менинг сўзим била келмаса на иш қилай?» Қози деди: «Менинг муҳримни олиб борғил ва дарахтга айтғилки, бу қозининг муҳридур, қози сени айтиб юборди, борар эмушсан ва бу бобда кўрғон ишинга гувоҳлик берар эмушсан деғил».

Муддаий қозининг муҳрин олиб дарахт томонга равона бўлди ва хасм қозининг қошида ўлтурди. Қози бошқа ҳукмга машғул бўлди ва хасмга асло қарамади. Кўп вақтдин сўнг ўзга ҳукмларнинг орасида бир мартаба хасмга қараб деди: «Фалон муддаий дарахтнинг ёнига етишғонмуқан?» Ул деди: «Йўқ!» Қози яна ўзга ишларга машғул бўлди. Муддаий дарахтнинг остига бориб, муҳрини кўргузуб: «Эй дарахт, сени қози чақирадур», – деди. Бир қанча замон ўлтуриб турди. Аммо дарахтдин ҳеч жавоб эшитмади ва ғамгин бўлиб қайтди. Қозининг олдиға келиб деди: «Эй қози, дарахтга муҳрингни кўргуздим, лекин келмади». Қози деди: «Сен билмадинг, дарахт келиб гувоҳлик берди». Ундин сўнг қози хасмга қараб деди: «Агар заринг бор бўлса, бу кишининг ҳақин бер, йўқ эрса канизакни сотиб берғил». Ул киши деди: «Эй қози, мен бу ерда ўлтурурман, ҳеч дарахт келиб гувоҳлик бермади-ку!» Қози деди: «Агар сен бу одамдин зарни олмағон бўлсанг, нима учун «муддаий ул дарахтнинг остига етдиму эркан, ё йўқ», – дея сендин сўрағонимда, сен «йўқ» дединг ва ул вақтда нечун: «Қайси дарахтдур ва ул муддаий қайси ерга кетибдур, мен уни ҳаргиз билмасман», – демадинг». Қози хасмни мулзам қилиб, ундин тиллоларни муддаийга олиб берди.

Эй фарзанд, билғилки, барча ҳукмни китоб бўйича қилмаслар, ўз фикрлари била ҳам ҳукм

қилурлар ва бундоқ тадбирлар била ҳам ишни билиб олурлар.

Уйингда мутавозеъ¹ бўл. Ҳукм мажлисида ҳайбатлиғ ўлтурғил. Лекин турушрўй бўлмағил, савлатлиғ бўлғил ва ҳар турли сўзни эшитмоқда ва ҳукм қилмоқда малул бўлмағил ва сабр қилғил. Муфтиларга машварат қил. Ҳар вақт очиқ фикр била сўзлағил. Ҳеч вақтда мазҳаблар, масалалар дарсидин холи бўлмағил, тажриба ва тадбирни ҳам қўлдин бермағилки, булар қози ва қонунлар раъйига баробардур ва кўп ҳукмни шарият раъйидин қилиш қийин бўлур, қози эрса уни осон ҳал қилур. Қози мужтахид² доно ва порсо бўлмоғи лозим. Аммо у маълум вақтларда ҳукм қилмағай: очликда, ташналикда, ҳаммомдан чиқиб турғон пайтида, дилтанг бўлғонида.

Маълумки, қозининг иши ҳукм қилмоқдур, аммо имтиҳон қилмоқ эрмасдур. Сўзни қисқа қилиш зарур. Тезроқ гувоҳга, ё онтга ўтсин. (Қози) даъвода мол кўплигини билса, қила олғунча тафтиш қилсун, шунда у хатога йўл қўймағай. (Қози) ўз ҳузурига одил котиблар қўйсин. У ҳаргиз ўз илки била қарз ҳужжатлари ясамасин ва ёрлиқ ёзмасин, ўзининг сўзин ва хатин қадрласин, азиз тутсин. Қозига яхши ҳунар – илм ва мулойимликдир...

Эй фарзанд, бу ҳунарни билғонингдин сўнг тижорат³ йўлин ҳам олдингга олғил, токи ундин улуғ наф топғайсан.

¹ Мутавозеъ – адабли, тавозели.

² Мужтахид – тиришқоқ.

³ Тижорат – савдо-сотиқ.

ЎТТИЗ ИККИНЧИ БОБ

ТИЖОРАТ ВА БОЗОРГОНЛИК РАСМИ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, ҳар ҳолда тижорат ва бозоргонлик пеша ҳисобида эрмасдур, аммо уни яхши санъат деса бўлур, чунки ҳақиқатда унга назар қилсанг, унинг расм-русуми худди пешаварлар¹нинг расм-русумига ўхшашдур. Улуғлар дебдурларки, бозоргонлик ақлсизлик асосига, фойда топмоқ тартиби ақл асосига қуриламиш, бу агар жоҳиллар бўлмаса эрди, жаҳон вайрон бўлур эди, деган гапдур. Бу сўздин мақсуд улдурки, ҳар киши молини зиёда қилмоқ тамаъсида бўлса, бир танга учун мағрибдин машриққа борур, ўзин тоққа, дарёга урур, жонин, танин ва молин мухотарага² солур, йўлнинг ноимнлигидин³, ҳайвонотдин (дарранда, ҳайвондин) қўрқмас, шунинг учун мағрибдин машриққа, машриқдин мағрибга бориб халққа неъмат келтирур. Ложарам⁴ жаҳоннинг ободлиги унинг била вожиб бўлур, бу иш бозоргондин бошқа халқдин зоҳир бўлмас. Бундоқ хавотирлиқ ишни ақлнинг кўзи кўр бўлгон киши ихтиёр қилур.

Бозоргонлик икки нав бўлур ва иккови ҳам хатарлидур: бири муомала ва бири мусофирликдур. Муомала муқимларга⁵ хосдурким, касод молларни фойда тамаъ била сотиб олурлар. Бундай мол хатарлидур ва бу ишда далир⁶, пеш⁷ бин⁸ киши

¹ Пешаварлар – ҳунармандлар.

² Мухотара – қўрқинчли, хатарли.

³ Ноимн – хавфли.

⁴ Ложарам – чорасиз, ноилож.

⁵ Муқим – доимий турувчи.

⁶ Далир – шижоатли.

⁷ Пеш – илгари, олдин.

⁸ Бин – кўрувчи.

керакдурким, касод матони суд умиди била олгай. Демак, ҳар тариқа йўл била бозоргон ўзининг моли ва танига далир бўлмоғи, бебок¹ бўлмаслиги, ўзининг нафи учун ўзгаларнинг зиёнин тиламаслиги керакдур. Зердаст² бўлгон киши била муомала қилгай, ўзидан улуғроқ одам билан муомала қилиши мумкинки, ул диёнатли ва мурувватли бўлгай, фирибгар кишидин қочгай. Матонинг яхши, ёмонин билмагон одам била муомала қилмагай ва моли оз одам била ҳам муомала қилмагай. Агар муомала қилса, фойдадин тамаъ қилмагай, токим икковининг орасидаги дўстлик вайрон бўлмагай.

Фойдадин умид этса, нася била муомала қилмагайким, оз суд кўп зиён келтирур.

Ушоқ (майда) нарсаларга назар солмағилки, паст назарлик улуғларга зарар еткарур. Бозоргонлик зарарининг асли – беҳуда харж қилмоқдур. Агар молдин суд қилсанг, суддин қил, то суд қилмагунча сармойдин олмағил, нединким бозоргонликнинг катта зиёни сармойдин емақдур. Матонинг яхшиси улдурким, ботмон тош била олиниб, мисқол била сотилса. Аммо суд умиди била ғалла олмоқдин парҳез қилғил, нединким ғаллафуруш ҳамиша бадном ва бадният бўлур.

Диёнат камоли савдода ёлгон сўз айтмақдур, нединким кофир ва мусулмоннинг орасида савдода ёлгон сўз айтмоқ кўп ёмон феъадур. Сотмагунча ҳеч молни қўлдин бермағил. Муомалада шарм қилмағилки, улуғлар дебдурлар, шармдин кўп умид ва орзулар ҳосил бўлмағусидур ва лекин кўп бемурувватлик ва бедидёнатлик ҳам бўлма, бу фойда бермас. Дебдурларки, бозоргонлик-

¹ Бебок – тортинмас, ҳаёсиз, бепарво.

² Зердаст – бировнинг қўли остидаги шахс.

нинг асли тасарруф ва мурувватдур, нединким булар молни омон сақламоққа сабаб бўлур.

Ҳикоят. Эшитибманким, бир бозоргон бўёқчининг дўконида юз тиллога мато савдо қилди ва савдодин сўнг унинг била бўёқчининг орасида ҳисоб қилурда бир танганинг устуда хилоф воқеъ бўлди. Бўёқчи муҳташам киши эрди, деди: «Эй тожир¹, сен бир танганинг устида эрта тонгдин пешингача низо қилурсан, ўзга тожирлар бундоқ қилмас эрдилар».

Алқисса (тожир) кўп сўзлаб, қичқириб бўёқчининг бошин оғритди ва бўёқчи бирор тариқа йўл била бу ғавғодин қутулмоқ бўлди. Охири бўёқчи танг бўлиб, унга бир танга берди ва тожир тангани олиб кетди. Бир киши бу ҳолни кўрди ва тожирни кўп музаммат қилди.

Бўёқчининг шогирди тожирнинг изидан бориб, унга деди: «Эй тожир, менинг шогирдона ва ширинкомамни берғил». Тожир ҳалиги тангани унга берди ва ул тангани олиб қайтиб келди. Бўёқчи шогирдига деди: «Эй ҳаромзода, ул тожир эртандин то пешингача бир танга учун урушиб, халқдин ҳеч шарм қилмади, на тамаъ била унинг изидин бординг?» Шогирд тангани устодига кўргузди. Бўёқчи ҳайрон бўлуб ўзига дедик: «Субҳоналлоҳ, бу шогирд хушрўй эрмасдур ва бағоят ёшдур, бошқа бир ҳеч гумон ҳам йўқдур. Ул тожир бунча бахиллик била нечук бундоқ саховат қилди?» Бу сўздин сўнг тожирнинг изидин бориб деди: «Эй хўжа, мен бугун сендин кўп таажжуб иш кўрдим. Бир танга учун бутун жамоанинг орасида мунозара қилиб, менинг бошимни оғритиб, ул тангани олдинг. Ундин сўнг ул тангани шогирдимга ширинкома учун бердинг. Менинг бошимни оғритмоғинг на-

¹ Тожир – савдогар.

дин эрди?» Тожир деди: «Бу ишга таажжуб кўргузмағил. Мен бир бозоргон кишидурман. Бозоргонликнинг шарти шундоқдурки, савдо вақтида агар киши бир дирам зиён қилса, гўё умрининг ярми кетгөндөк бўлғусидур. Мурувват вақтида агар кишидин бемурувватлик зоҳир бўлса, ўз аслининг нопоклиғига далилдур. Демак, мен умримни кам қилғудөк зиён этмадим ва аслимнинг поклиғига гувоҳлик ҳам бердим».

Бозоргоннинг сармояси оз бўлса, ўзгаларга баҳс қилиб улуг ишларга аралашмасун. Ўз ҳолига лойиқ мато олсун ва унинг била ўз бахтин имтиҳон қилсун.

Бундай пайтда агар зиён қилса ҳам сармоядин ортиқ зиён бўлмағусидур.

Агар бир киши фалон жойга еткурғил деб, нома топширса, бурун номани ўқиб кўрсин, ундин сўнг олиб кетсин, нединким чирмаб топширилғон номада кўп балолар бўлғусидур ва нечук ҳол бўларин билиб бўлмағусидур. Ҳар бир одам нома топширса, бурун очиб ўқимоқ керақдир. Чунки бозиргон ҳар шаҳаргаким борса, ёмон хабар тарқатмасун, ҳатто таъзият, мотамли хабарни ҳам еткурмасун, шодлик хабарин айтурда нуқсон қилмасун. Йўлдошсиз ҳеч йўлга қадам урмасун ва тажрибакор ҳамроҳ талаб қилсун ва молларни кўп одамнинг ўртасига қўйсун. Агар пиёда бўлса, отлиқлар била ҳамроҳ бўлиб юрмасун, бегона кишидин йўл сўрамасун. Агар яхши одам эканин билса, сўрсун, нединким кўп нопок одамлар бўлурки, йўлни нотўғри кўрсатурлар. Ҳар кишиким йўлда йўлиқса, очиқ юзлик била салом берсун, ўзини мустар, ғамнок қилиб кўргузмасун. Озуқсиз йўлга кирмасун ва ёзда қиш либосин олмай юрмасун.

Гарчи йўл бехатар бўлса ҳам бадрақа¹ ва раҳдор²ни хушнуд қилсун. Бориб бир жойга тушғонда амин (тўғри кўнги) ва диёнатли одамнинг уйига тушсун. Уч тоифа била суҳбат тутсун: бири жувонмарди иёр киши била; бири мурувватлик одам била; бири йўл билатурғон ва ўзгаларнинг ҳақин ҳимоя қилатурғон киши била. Молни осойиш ва фароғат вақтида исроф қилмасун, токи бир вақт келиб зарур бўлса ранж чекмасун. ҳар ишни қила олса, ўзи қилсун ва бошқа кишига буюрмасунки, фирибгар кишилар кўп бўлур. Аммо ростлик ва диёнатликни бозоргонликка сармоя деб билсун. Олмоқ ва сотмоқда чаққон бўлсун, кўп олиб, кўп сотсун. Қила олса, кишига насия қилмасун. Ҳар кимга насия мато бермасун. Агар насия қилса, бир неча одамлар била қилмасун: андоққим, матоси оз одам била, янги бой бўлғон одам била, саййид била, ёш бола била, қозининг вакиллари, шаҳарнинг муфтилари ва ходимлари била. Ҳар одам бу тоифалар била насия муомала қилса, ҳаргиз пушаймонликдин ва дардисарликдин қутулмоғусидур. Имтиҳон қилмағон одамдин бехатар бўлмасун, имтиҳон қилғон одамни ҳали имтиҳон қилинмағон одамдин илгари тутмасун, нединким умрида бир имтиҳон қилинмағон одамнинг қўлига тушғусидур. Масалда бордурки, имтиҳон қилинғон дев, имтиҳон қилинғон бўри имтиҳон этилмағон одамдин яхшидур.

Кишини киши орқали имтиҳон қил, ундин сўнг ўзинг имтиҳон қилиб кўр, нединким бир одам бировга мувофиқ бўлмаса, бошқа бировга мувофиқ бўлиши мумкин. Аммо ҳар кишини текшириб кўриб, ишда имтиҳон қилғил, тўғридан-тўғри

¹ Бадрақа – йўл бошловчи, карвон бошлиғи.

² Раҳдор – йўл соқчиси.

имтиҳонга ўтмағил ва сўзига ишониб қўймағил. Нақд чумчуқни насия товусдин афзал бил.

Сафар қилсанг, дарё йўлининг ўн беш тилло фойдасидин қуруқлик йўлининг ўн тилло фойдасини илгари тутғил, нединким дарё йўлининг суди тезлашар ва зиёни бошдин ўтар. Оз фойда учун барча сармояни барбод бермағил. Қуруқ йўлда агар хатар етса молга етади, аммо жон қолади. Молнинг иложи бўлур, дарёда эса ҳам молга, ҳам жонга зиён ва зарар етур. Дунёнинг ишнни подшоҳнинг ишига ўхшатибдурлар: оз-оздин келур ва бирдин кетур, лекин таажжибот осорин¹ кўрмоқ учун бир мартаба кемага минсанг раводур. Баҳо қўймасдин олмоқ ва сотмоқ қилмағил.

Савдо жадалида ишни ўзгаларнинг қўлига бермағил. Ўзингнинг суд ва зиёнларингни ҳаммиша ўзинг ҳисоб қилғил, нединким ҳисоб қилмоқ ва на чоғлик суд ва зиён бўлғонин билмоқ бозоргон учун кўп фойдали ишдур. Ҳамма вақт оз ва кўп фойдани, оз ва кўп зиёнини фикр эт ва мутолаа қил, токи суд ва зиёнингдин ғофил қолмағайсан. Кишига хиёнат қилмоқдин қочғилки, ҳар ким бирор кишига хиёнат қилса, ўзига хиёнат қилғонидур.

Ҳикоят. Шундоқ эшитдимки, бир кишининг қўйлари бағоят кўп эрди. Унинг бир порсо ва диёнатли чўпони бор эрди. У ҳар куни қўиларни соғиб, ҳар на ҳосил бўлғон сутни қўй эгасининг олдига келтирур эрди. Қўй эгаси ул сутга ярим ҳисса сув қўшиб, чўпонга сотғил деб берур эрди. Чўпон унга бундоқ насиҳат берур эрди: «Эй хўжа, мусулмонларга хиёнат қилмағилки, узингга зарар еткарурсан». Ул киши чўпоннинг насиҳатини эшитмасдан ул ишни қилур эрди.

¹ Таажжибот осорин – ажойиботларни.

Бир кеча баҳор вақтида чўпон қўйларни осойиши учун бир сел оқадигон паст жойга қўймиш ва ўзи баланд жойга чиқиб уйқуга кетмиш эрди. Иттифоқо кўп ёмғир ёғиб, сел оқиб келиб қўйларни оқизиб кетди ва барча қўйлар ҳалок бўлди. Сўнгра чўпон шаҳарга келди. Қўй эгаси унга деди: «Бугун нима учун сут келтурмадинг?» Чўпон деди: «Эй хўжа, мен сенга неча бор сутга сув қўшмағил, охирини ўйлағил, дедим. Лекин менинг сўзимни ҳаргиз эшитмадинг. Охири сутга қўшғон сувларинг ҳаммаси йиғилиб, ўтган кеча бир сел бўлиб шундай оқдики, ҳамма қўйларни оқизиб кетди».

Бас, эй фарзанд, хиёнатдин қочғилки, ҳар киши бир мартаба хиёнат қилса, унга ҳеч одам асло эътимод қилмас. Ростликни пеша қилки, норостлик улуғ қароқчиликдур. Олмоқ ва сотмоқда мулоийим бўлғил ва кишига ваъда қилмағил, агар ваъда қилсанг хилоф этмағил. Олувчи одамга ёлғон сўз демағил ва агар сўз десанг, рост сўзни айтғил. Муомалада олмоқ ва бермоқ ҳужжатига огоҳ бўлғил, ҳужжат бермоқ тиласанг, токи аввал ҳақни қўлга олмағунча ҳужжатни қўлдин бермағил.

Ҳар жойга борсанг, ошно талаб қил. Билмағон киши, жоҳил ва нопоклар била сафар қилмағилки, дебдурлар: аввал рафиқ, кейин йўл.

Ҳар на олмоқ тиласанг, кўрмай, кўргузмай олмағил. Ҳарна сотмоқ тиласанг, бугунги нархидин огоҳ бўлғил ҳамда шарт ва паймон била сотғилки, охирида дардисарликдин қутулғайсан. Ҳукмронлик йўлини илгари тутғилки, улуғларга улуғроқ иш уй асбобин тузатмоқ ва керак нарсаларни олмоқдур. Аммо бирор нарса олмоқ тиласанг қутлуғ (яхши) вақтда олғил. Ҳар турли керак нарсалардин бир йилга етадигон қилиб икки ҳисса олғил.

Ундин сўнг нархдин хабардор бўлғил. Нарх огир бўлғон чоғда ул олғон нарсангнинг ярмини сотғил, токи бир йилга етадигон озуқинг муфт¹ бўлғай. Бу ишдин ҳеч гуноҳ, бадномлик бўлмагусидур ва ҳеч одам бу бобда сени бахил одам деб ўйламас, нединким бу иш кадхудолик зарурати жумласидандур ва бахилликдин эрмасдур, бу ишда ҳеч айб йўқдур. Кадхудоликка зарар етмасин десанг, шундай тадбир қилғилки, дахлинг харжингдин зиёда бўлсин, токи кадхудолиғингга халал етмасин. Агар дахлингни зиёда қилмоқ тариқин билмасанг, дахлингдин зиёда харж этмакни тарк этғил.

Агар бозоргонлик пешаси сенга насиб бўлмаса, шарофатлиғ илм ўрганмоқ ва ундин шуҳрат қозонмоқ тиласанг, тиб илмидин судмандроқ² илм йўқдур...

ЎТТИЗ УЧИНЧИ БОБ

ТИБ ИЛМИ РАСМИ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, агар табиб бўлсанг, тиб илмининг усулини яхши билғил, нединким бу илм яхши илмдур ва ул фойдали илмлар жумласидандур. Билғил, одамларнинг танасида нимаики бўлса, ё табиатга тегишли бўлади ёки табиатдин ташқари бўлади. Табиатга дахлиғи уч хил бўлади: биринчи хили таннинг барқарорлиғини ва мустаҳкамлиғини сақлайди, иккинчи эргашувчи (тавобеъ)дурки, танни бу ҳолдин бошқа бир ҳолга айлантиради, учинчи хили эса, табиатдин ташқари бўлиб, бевосита ёки билвосита танага зарар еткази.

¹ Муфт – текин.

² Судмандроқ – фойдалироқ.

Инсоннинг танасин ушлаб турғувчи нарсалар ё моддий ёки сурати ҳиссий бўлур. Моддадин узоқ бўлгон унсур тўрттадур: ўт, сув, тупроқ ва ҳаводур. Ёки мижоз – ул унсурга яқин бўлур. Уларнинг миқдори тўққизта бўлур: бири мўътадил, саккизтаси номўътадилдурки, уларнинг тўрттаси содда, тўрттаси мураккабдур. Ана шуларнинг барчаси мижозга яқиндур. Бундин ахлот миқдори тўрттадур: қон, сафро, балғам, авдо (сарикъ-яшил суюқлик). Ахлотнинг яқинлари ана шулар. Масалан, аъзонинг таркибий бир таълимотига қарағонда иккитадур. Бу баён қилгонларнинг маъноси шундайки, аъзонинг таркиби ахлотдандур, ахлотнинг таркиби эрса мижоздандур. Мижознинг таркиби унсурдандур. Унсур одам танасидин узоқроқ моддадур, ахлот яқин моддадур.

Сурати ҳиссий уч турда бўлғусидур: қавий¹, ал-афъол² ва арвоҳ³. Қавий ҳам уч қисмдур: нафсоний, ҳайвоний ва табиий. Нафсоний олти қисмдур: кўрмоқ, маза қилмоқ, эшитмоқ, ҳидламоқ, қувват, ҳаракат. Бу қисмлар аъзонинг сони била баробардур. Қувват-ҳаракат уч бўлимдин иборатдур. Булар: хаёл қилмоқ, фикрламоқ ва хотира. Ҳайвоний қавий икки хилдур: фаол, нофаол. Табиий қавий уч хилдур: ишлаб чиқарувчи, ташкил этувчи, сингдирувчи.

Ҳаракат-қувватнинг миқдори ҳам нафсоний, ҳайвоний ва табиий бўлғусидур. Нединким, ал-афъол қавий биринчидур ва ҳаракат-қувватнинг таъсиридур. Шундай бўлғоч, ал-афъол қавий миқдори била мос келғусидур.

Арвоҳ уч қисмдур: нафсоний, ҳайвоний ва табиий. Шул боисдин ҳам арвоҳ қувватнинг хо-

¹ Қавий – қувват.

² Ал-афъол – ҳаракат.

³ Арвоҳ – руҳ.

димидур. Шу сабабдин ал-афъол миқдори қавий миқдори била мос келгай. Таннинг мустаҳкамлиги ва барқарорлиги бирон бир нарсага боғлиқдур. Масалан, семизлик мижоз совуқлигининг оқибатидур, қизиллик қоннинг, сариқлик сафронинг оқибатидур, қон томирининг ҳаракати ҳайвоний кучнинг оқибатидур ёки ғазаб ҳайвоний кучнинг, нофаол ҳаракатнинг оқибатидур, иффат мўътадил даражадаги шаҳват қувватининг оқибатидур, донишмандлик сўзловчи руҳий вазминлигининг оқибатидур.

Таннинг бир ҳолдин иккинчи ҳолга айланиши зарурий сабаб деб аталади. Бу олти хилдин иборат: биринчи – ҳаво; иккинчи – таом; учинчи – ҳаракат; тўртинчи – уйқу ва бедорлик; бешинчи – киши табиатининг хушнудлиги ва маъюслиги; олтинчи – тандаги ўзгаришлар, масалан, ғам, ғазаб, хавф ва шунга ўхшаш руҳий ҳолат. Буларни шунинг учун зарурий дерларки, одам булардан холи бўла олмайди, булардан ҳар бири инсон танасида ҳаракатга эга бўладилар. Агар инсон шуларнинг биридин нотўғри фойдаланса, касаллик ва иллат пайдо бўлғусидур. Табиатдин ташқари уч тур бордур; ўзаро ўхшаш аъзоларнинг касаллик сабаблари, ўзаро ўхшаш бўлмағон аъзоларнинг касаллик сабаблари ва боғланиш бўлмасликнинг сабаблари.

Аъзолар ўзаро ўхшаш касалликларининг сабаби ёки иситма касали беш хил бўлади: беморликка сабаб бўлувчи – яра (бу ҳам беш қисмдур), беморликка сабаб бўлувчи намгарчилик ёки қурғоқчилик. Бунинг ҳам бири тўрт қисмдур. Ўзаро бир-бирига ўхшамағон аъзолар касаллигининг сабаблари ёки нохушликнинг сабаблари, яратилишда тушғон беморликнинг сабаби,

миқдори ёки ададда тушгон беморликнинг сабаби бўлур. Яратилишдаги беморликнинг сабаби ё шакл беморлигининг сабаби бўлади, ё қўрқув касаллигининг сабаби бўлур ва бу етти қисмдур, бунга сержаҳллик сабаб бўлур. Бу икки қисмдур. Миқдор беморлигининг сабаби уч хилдур, адад беморликларининг сабаби икки хилдур, аъзоларнинг бўғин-бўғин бўлиб ириши тўрт хил бўлур. Касаллик уч қисмдур: ўхшаш аъзоларнинг касаллиги, ўзаро ўхшаш бўлгон аъзоларнинг касаллиги, ўзаро ўхшаш бўлмагон аъзоларнинг касаллиги. Аъзоларнинг бўғин-бўғин бўлиб иришини муштарак касаллик дейилади. Бундай касаллик ўхшаш аъзоларга ва ўзаро ўхшаш бўлмагон аъзоларга тушади.

Ўхшаш аъзоларнинг касалликлари саккиз қисмдур: тўрттаси муфрад¹, тўрттаси мураккабдур. Тўртта муфради шулардин иборат: иссиқ, совуқ, нам, қуруқ; тўртта мураккаби шулардин иборат: иссиғу нам, иссиғу қуруқ, совуғу нам, совуғу қуруқ.

Ўзаро ўхшаш бўлмагон аъзоларнинг касалликлари тўрт хилдур: ташқи кўринишнинг касаллиги, миқдор касаллиги, аҳвол касаллиги, адад касаллиги. Ташқи кўринишнинг касаллиги тўрт хилдур: бу касаллик шаклга, айрим аъзоларнинг нуқсонига, асабиятга, юмшатишга келиб тушади. Миқдор беморликлари икки хилдур: бир нарсани торттириш йўли била касаллик туғилади, бир нарсага зарар келтириш била касаллик туғилади. Аъзолар аҳволининг касалланиши ҳам икки хил бўлади: ё бир аъзо ўз жойидин йўқолади, ё бошқа аъзолар била фасодга мойил бўлади. Адад беморликлари ҳам икки хил бўлади: ё

¹ Муфрад – содда.

кўпайиш йўли била касаллик пайдо бўлади, ё камайиш йўли била касаллик туғилади.

Бўғин-бўғин ириш эса ё ўхшаш аъзоларга ёки ўзаро ўхшаш бўлмагон аъзоларга ёхуд ҳар икковига тушадур.

Ирз¹ уч қисмдур, ҳаракатга тааллуқли бўлгон ирз; касалнинг ташқи аломати ёки қайт қилишга тааллуқли бўлгон ирз ёхуд отилиб чиқишда пайдо бўлгон ирз. Алаъфолга тааллуқли бўлгон ирз уч хилдур; қайт қилишга тааллуқли бўлгон ирз уч қисмдур; отилиб чиқишда пайдо бўлгон ирз ҳам уч қисмдур.

Билиш керакки, тиб илми икки қисмдур: назарий ва амалий. Амалий қисмини баён қилдим. Энди буларнинг назарий қисмини қандай қидириб топиш кераклиғини баён қиламан, токи ҳар бирининг изоҳини ва маҳсудини билгайсан, ўзинг китобдин излагайсан.

Юқорида сўзлағонларимни Жолинус^{40*} ҳаким «Ўн олти» («Ситга ашар»^{41*}) номли китобида изоҳлайдур ва мукамал баён қиладур, юқоридағиларнинг баъзиларини эса «Ўн олти»дан ташқарида изоҳлайдур. Аммо истиқсот илми қанча бўлмасин, табибга керакдур, (бу илмни) «Ўн олти» мажмуасига киргон «Истиқсот» китобидин излағил. Мижоз илмини эрса, «Ўн олти» мажмуасига киргон «Мижоз» китобидин излағил. Ахлот илмини «Ўн олти»га киргон «Қуввати табиа» китобидағи иккинчи мақоладин излағил. Табиатнинг қуввати ҳақидағи илмни «Қуввати табиа» китобидин излағил, бу китоб ҳам «Ўн олти»га киргон. Ҳайвонларнинг қувватлари ҳақидағи илмни «Ўн олти»га киргон «Аннабз» китобидин излағил. Нафсоният қуввати ҳақидағи илмни «Букрот ва Афлотун қарашлари» китобидин из-

¹ Ирз – ташқи белги.

лағил. Бу китобни ҳам Жолинуc тасниф қилғон, «Ўн олти» китобига кирмағон. Агар шу илм юзасидин кучли олим бўлишни истасанг ва ҳамма вақт изланишни давом эттирсанг, истиқсот ва миждоз илмини «Ал қави ва-л-фаод» ва «Ас-Самоъ ва-л-олам» китобларидин излағил. Қувват ва ҳаракат илмини тиласанг, «Ан-Нафис», «Ал-Ҳисс ва-л-махсус» китобларидин излағил. Аъзолар илмини «ал-Илал ва-л-амроа ал-мараз» китобининг биринчи мақоласи «Ал-Ҳайвон ва ақсому-ал ал-мараз» китобидин излағил. Бу китоб ҳам «Ўн олти» китобига кирадур.

Фасл. Ундин сўнг беморни шиша ичига бавл қилдириб кўрғил, бавл қилғонда сийдикнинг рангиға қарағил, агар сийдик оқ бўлса ва тиниқ бўлмаса, у киши бир ғамдин касалдур. Агар оқ ва тиниқ бўлса, бир кароҳатдин касалдур.

Агар сийдик гуруч ранг бўлса, унда майда-майда нарсалар бўлса, ошқозон бузилиш касалидур. Агар сийдик ёғдек кўринса, шишанинг тубида бир чизик кўринса, бу ўлим яқинлиғи аломатидур. Агар заъфарон ранг бўлса, унинг касали иситма ва сафродур, қон сафро била ҳам қўшилғон бўладур. Агар сийдикнинг усти сариқ, таги қора бўлса, ҳужайралар йиринглашидур, буни дори қилмағил. Агар сийдикнинг усти қора, шишанинг ости сариқликка, кўк рангта мойил бўлса, бемор тузалади. Агар бемор алаҳдаса ва сийдиги қизилга мойил қора бўлса ёки қон аралашғон бўлса, ундин эҳтиёт бўлғил. Агар сийдиги қора бўлиб, устида қон бўлса, бундай беморнинг яқинига бормағил, агар сийдиги қора бўлиб, унда кепакдек нарса пайдо бўлғон бўлса ёки устида қон турғон бўлса, ул касалдин умид узғил. Агар сийдиги сариқ бўлса унда офтобдек бир нарса ярқираб кўринса ёки қизилга мойил сариқ бўлса, касали қондандур, бу бемор-

дан қон олсанг тезроқ тузаладур. Агар сийдиги сариқ бўлиб, унда оқ чизиқлар кўринса, касаллик тузалиб кетадур. Агар сийдиги кўк рангга мойил сариқ бўлса, қора жигарнинг касаллигидур. Агар сийдиги кўк рангга мойил бўлса, унда майда қурт-дек нарсалар кўринса бавосил касалидур.

Сийдикни кўриб бўлғонингдин кейин касалликнинг турларини қидирғилки, касалликнинг турлари кўпдир ва ҳаммаси бир хил бўлмайдур.

Фасл. Энди гарчи сўз узоқ бўлса ҳам бу илмнинг илмий томонин баён этгумдур, чунки илм ва амал вобасталикда бир-бирига жисм ва руҳ-декдур. Жисм руҳсиз, руҳ жисмсиз бўлмағусидур. Агар муолажа қилмоқ истасанг шуни билғилки, беморнинг муолажаси икки хил бўлур. Шунинг учун табиб токи беморнинг қувватидин, мижознинг ҳолидин, иллатнинг сабабидин, беморнинг ёшидин, сўзидин ва табиатидин огоҳ бўлмағунча ҳеч қачон муолажага қўл узатмаслиги лозим.

Беморликнинг аломатлари турлича бўлуб, улар қуйидагичадур. Агар беморни кўрғон вақтингда уни уйқуда ётғондек хаёл этсанг ва сўз айтғонда жавоб берса, аммо сени танимаса, кўзин ярим очиб яна юммага, бу ёмон аломатдур. Агар ҳушсиз бўлса, қўлин силтаб тортиб урса ва ётғон жойида изтироб ва фиғон қилса ёмон аломатдур. Яна агар ҳушсиз бўлса ва ҳар вақт қичқирса, бармоқларини тишлаб тишига қисса, бу ҳам ёмон аломатдур. Агар бемор кўзининг оқи аввалгисига нисбатан кўпроқ оқариб кетса ва қароси бурунғидан зиёда қаро бўлса, тилини оғзининг атрофида айлантирса, қаттиқ-қаттиқ нафас олса, бу ҳам ёмон аломатдур. Агар бемор ҳамиша қайт қилса, ранги қизил, сариқ, қаро, умуман, ҳар турли рангга айланса, бу ҳам ёмон аломатдур.

Бу айтилгон аломатлар қайси беморда зоҳир бўлса, унга муолажа қилмағил, чунки фойдаси йўқдур. Қайси беморда бу аломатларни кўрма-санг, унинг тузалишига умид боғлағил.

Фасл. Шундин сўнг беморнинг томирига қўл урғил. Агар томири қаттиқ урса, билғилки, қон ғолибдур. Агар қўлининг кичик бармоғининг остидаги томири қаттиқ урмаса, яъни суст, мулойим урса, балғам ғолибдур. Агар қўлдаги катта бармоқнинг томири муҳолиф урса ҳам унинг майли қайси тарафга кўпроқ бўлса, ўша тарафга ҳукм қилғил.

Буни билғонингдин кейин касаллик овқат била кифояланса, дори ва малҳам била тузаладигон бўлса, маъжусун ишлатмағил ва дори беришга журъат қилмағил. Бемор тинчлик ва оромдин тузалса, қайт қилдиришга ортиқча ҳаракат қилмағил, агар иш ҳаддин ўтса, дори қилишга ва тинчлантиришга машғул бўлғил. Касални асло кўрқитмағил, касаллик ўтиб кетмасдин илгари даволағил. Қорин бандаси ва беқаноат беморга қаттиқ парҳез буюрмағилки, у қабул қилмайдур. Сен унинг еган таомини йўқ қилишга ҳаракат қил.

Тиббиётнинг энг яхши нарсаси дорини ва касални билишдур. Бу илм ҳақида кўп гапирдимки, баъзи кишилар узоқ сўзлашни яхши кўрурлар.

Бундин сўнг фойдали илм – илми нужумдурки, уни ўрганишга ҳаракат қил ва бу илм кўп фойдалидур.

ЎТТИЗ ТЎРТИНЧИ БОБ

НУЖУМ (ЮЛДУЗЛАР) ВА ҲАНДАСА (ГЕОМЕТРИЯ) ИЛМИ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, агар мунажжим¹ бўлмоқ истасанг, ҳаракат қилиб риёзиёт² илми устида кўпроқ машаққат чекғил, чунки илми аҳком³ яхши илмдур, уни батамом билиб бўлмайду ва уни тўғри билғон, хато қилмағон одам йўқдур. Аммо, ҳар ҳолда, аҳком илмининг самараси бордур. Ҳаракат қил, токи унинг усулини яхши билғил, нужумларнинг тақвим⁴ муқаддимасини тўғри тузғил. Нужумларнинг толеини дуруст билғил. Агар нужум толеини яхши билсанг, башоратнинг асли ҳам тўғри келғусидур, тахминий толега эътимод қилмағил.

Намудорот⁵ ҳисоби тўғри чиқғондин сўнг нужумлар ҳолатидин чиқорғон ҳукминг ҳам тўғри бўлғусидур.

Масалан, толе (юлдузнинг) чиқиши ва толе даражасидин, ой ва ойнинг бурж⁶ларидин ва нужумларинин ойга қандай қилиб яқинлашувидин хабардор бўлғил. Яна шундай нужумлар ҳам борки, уларнинг чақнаб туришидин огоҳ бўлғил. Булар шундай нужумларки, улар худди оқ наргис гулига ўхшайдур ва худди наргис янглиғ бўйсунғондек кўринурлар. Улар юксак мартаба бахт-саодат нишонлари била тўлғон – буларнинг

¹ Мунажжим – юлдузшунос, астроном.

² Риёзиёт – математика.

³ Аҳком – ҳукмлар, қонунлар, фалсафа.

⁴ Тақвим – сайёраларнинг ҳол ва ҳаракатларини кўрсатувчи йиллик жадвал.

⁵ Намудорот – гороскоп – ўрта аср мунажжимларининг юлдуз қарайдиган асбоблари.

⁶ Бурж – қадимги астрономияда Қуёшнинг йиллик доирасидаги ўн икки нуқта.

ҳаммаси офтоб била намоён бўлур. Буларнинг ҳеч бирини гофил бўлмағил.

Сен башорат қилишга оид жадвални тузгон вақтингда нужумларнинг ҳолатини, шунингдек, намудоротни, ой ва унинг чамбар йўлини, хўжангга тегишли бўлгон ой чамбарининг белгисини, чамбар белгиси ва нужумлар ҳаракатини, қачонгача бу белгиларнинг ҳар бир чамбарда мавжуд бўлишини ва қай хилда бўлишини, хўжанинг хонадониди муҳтожликни ва бу муҳтожликдин қутулишни кўрсатувчи ой ва нужумларнинг силжишини, уларнинг намудорот даражалари устидин баланд кўтарилишини, ҳаракатсиз нужумларга ҳаракатли нужумларнинг яқинлашувини ёки даража ва ҳаракат бўйича юлдузларнинг тутилишини, даражанинг зарарли таъсирини, чақнаб турувчи даражани, яъни қуёш даражаларининг кўтарилиши, пасайишини билмасдин туриб жадвал тузмағил, яширин сирларни очмағил, буларнинг ҳеч бирини унутмағил.

Ўн икки белги ва даражалар, учбурчаклар, чегара шакл, баландлик ғуруб¹, ғамхона, шодлик, офат, авж ва энг паст (қуйи) кабиларни билғонингдин кейин бахт ва толедин хабар берувчи хилма-хил нужумларга, булутсиз осмонга қарағил, ой ва нужумларнинг ҳолига назар ташлағил, масалан, бахтли ва бахтсиз, эзгулик ва ёмонлик, интилиш, яқинлашиш ва тармоқлашиш нурдин узоқлашиш, яқинлашишдин узоқлашиш, яқинлашув ва итариб ташлаш, нур бериш, фикр бериш, кун бериш, табиий хоссани бериш, келишувнинг бузилиши қаршилиқ, яратиш, қўшилиш, уларни зиёда қилиш сайёра ҳаракатининг беш тури каби буларнинг ҳамма-

¹ Ғуруб – куннинг ботиши.

сидин огоҳ бўлгондин сўнг ҳукмлар тўғрисида сўзлағил, шунда сенинг ҳукминг тўғри бўлғай. Бу жадвалнинг ҳукми эътимодли устодлар томонидин шундай меҳнат била юзага келмишки, булар ёзув била машҳур бўлмиш эдилар. Унинг ўртасига қарагонлар кенг жойнинг йиғиндисини кўрғонлар. Сен унинг тартибини яхшилаб ўйлаб кўрғил, яъни бир хато рўй бермасун. Шунча эҳтиёт қилгонингдин кейин ҳам ҳар қандай ҳукм этсам, шундай бўлади, деб эътимол қилмағил ва сўзга ишонмағил.

Яширин фикрларни сўрасалар, айтилиши мумкин бўлгон ҳамма масалани айтаверма, шунда ҳукмингнинг кўпи тўғри чиқиши керак.

Туғилишга келгонда, мен буни ўз устозимдин эшитгонманки, ҳақиқатда одамнинг туғилиши анодин туғилгон вақти бўлмайди. Эрнинг уруғи анонинг бачадонига тушади ва бачадон қабул қилади. Буни аслий туғилиш дейилади, яхшилик ва ёмонлик у била боғланур. Бола анонинг бачадонидин тушгон соатидан кўринишига буюк таҳвили кубаро¹ дерлар, таҳвилнинг йилдин-йилга ўтишини ўрта таҳвил дерлар... Эркак уруғида нимаики кўринса анонинг қорнига ҳам ўша ўтади...

Буюк таҳвили кубародаги тулуъни² ўтгон устодларнинг йўли бўйича баён қилғил, шундин кейин қандай ҳукм қилсанг, юқорида айтгонимдек қил. Агар вақт масаласини сўрасалар, аввал вақт намудоротига ва унинг соҳибига қарағил, ундин кейин ойға ва ойнинг буржиги, унинг соҳибига ҳамда ойга яқинлашиб борадигон нужумга, ойга тескари бўлгон нужумга қарағил,

¹ Таҳвили кубаро – энг улуғ нарсанинг бир ҳолдан бошқа бир ҳолга кўчиши, ўзгариши.

² Тулуъ – кўриниш, куёш ёки ой.

буни ё тулуъда ёки тиккада топурсан Агар тиккада бир нужумдин кўпроқ нужум кўрсанг, ким устун турфонлигин, кимнинг баландлигин ўшал нужумга қараб гапирғил, шунда сен тўғри гапирғон бўлғайсан.

Фасл. Мен аҳқом шартларидан бир қанча сўз-ни баён қилдим. Энди, агар, эй фарзанд, мухандис ва танобчи бўлсанг, ҳисобни яхши билғил. Зинҳор бир соатни ҳам ҳисобни такрорлашдин холи ўтказмағил, чунки ҳисоб шиддатли илмдур. Агар ҳар вақт ер ўлчасанг, бурчакларни аниқла, қовурғалари хилма-хил бўлғон шаклларни хор қилмағил, «буни ўлчаيمان, бошқаларни тахмин била биламан» демағил, чунки ўлчағон вақтда кўп фарқлар вужудга келади. Бурчакларни яхши билишга ҳаракат қилғил, чунки менинг устодим ҳамма вақт менга: «Эй фалони, ҳисоблашда бурчаклардин ғофил бўлмасликка ҳаракат қил, чунки қавссимон бурчаклари бўлғон кўпёқли шаклларни, ўтмас бурчакларни ўлчашда катта фарқ қилиб қолади», – дер эрди.

Агар бир шакл сенга қийин бўлиб кўринса ва маълум бўлмаса, унинг ўлчовини тахмин била қилмағил. (Бундай шаклнинг) ҳаммасини мусалас ёки мураббаъга бўлғил, чунки ҳар бир шаклни шундай қилса бўлади, шундин кейин ҳар бирини дуруст ўлчасанг, ҳисоб тўғри чиқади. Бу бобда айтмоқчи бўладиғон сўзим кўпдур, аммо зарурларини айтдим.

ЎТТИЗ БЕШИНЧИ БОБ

ШОИРЛИК РАСМИ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, агар шоирлик қилмоқчи бўлсанг, ҳаракат қил, токи сўзинг осон ва фойдали бўлсун, ғомиз¹ ва мушкул сўздин парҳез қилғил ва ўзинг билиб, ўзгалар унинг шарҳига муҳтож бўлғудек сўзни айтмағил, нединким шеър айтғон киши халқ учун айтур ва ўзи учун айтмас. Бир хил вазн ва бир хил қофияга қаноат қилмағил, санъатсиз ва тартибсиз шеър айтмағил. Шеърда зарб, яъни оҳанг, яхши садо, мунг бўлса ва шаклда алъал бўлса, яъни вазни тўла бўлса, яхши бўлур. Шоирларнинг расми одатига кўра уларнинг санъатларидин гофил бўлмағил, чунончи, шоирларнинг зарур усуллари шулардин иборат: музавваж (бирлаштирувчи)², мужонис (ўхшаш), мушокил (шаклдош), мукаррар (такрор), мусаммат, муставий (тенг), мушобеҳ (ўхшаш), музмар (яширин), мулавван (бўялган), мувассал (уланган) муқаттаъ (кесик), мустазод (қарама-қарши), мустаор (кўчма маъноли), муздаваж (бирлашиш), мувозана (баробарлик), музмин (эскирган, ҳаракатдан қолган), мусажжаъ (қофиядош), мувашшаҳ (зийнатланган, безалган), мавсул (қўшилган), мухаллаъ, мустаҳиёт (бўртмоқ), мустаҳил (мумкин эмас), зуқофиятайн (қўш қофияли), ражази мақлуб (ҳарбий мазмундаги шеърларни тантанавор ўқиш), мақлуб (тескари), мутобиқ (уйғун), муташобих (ўхшатиш), мураддаф (радифли) ва буларга ўхшашлар.

¹ Ғомиз – тушунилмайдиган ва ноаниқ.

² Қавс ичидаги таржималар нашрга тайёрлашда киритилди (ред).

Аммо сўзингнинг баланд¹ бўлишини истасанг ўт, олов² сўзларни ишлатмағил, лекин бошқача қилиб, яъни мумкин қадар сўзни истиорот шаклида ишлатғил ва кишилар тушуниши мумкин бўлгон тил била баён қилғил. Мадҳда истиоротни ишлатғил, агар газал ёзмоқ бўлсанг, осон, ва равон ва латиф сўзлар била ёзғил ва машҳур қофиялар била музайян қилғил, совуқ ва ғариб вазнлар, қофияларни қўлламағил, ошиқона, латиф сўзларни илкингдин бермағил ва яхши масалаларни ҳам унутмағил. Шундай ёзсанг, токи хос ва авом³га хуш кўриниб, шеъринг машҳур бўлғай.

Оғир вазн ва аруз била айтмағил, нединким аруз ва оғир вазн совуқ (табиатли), латиф лафз ҳамда зариф маънидин ожиз бўлгон одамларга яхшидур. Агар бирон киши аруз вазнига талабгор бўлса, бу вазнда шеър ёзишинг мумкин. Аммо яхши шеърни шоирлик, алқоб⁴ ва нақд илми била ўрганғил. Токи агар шоирларнинг орасида мунозара бўлса, ё сенинг била бир киши фикрини очиқдин-очиқ сўзласа ёки сени синаб кўрса, ожиз бўлмағайсан. Арузнинг доираларини ва уларнинг номларини, доираларда пайдо бўладигон баҳрларнинг отларини билғил.

Ҳар сўзники шеърда айтмоқ бўлсанг, мадҳия, газал, ҳажв ёки марсия ёзмоқ бўлсанг, сўзни ба-тамом ва мукамал ишлат, ҳаргиз сўзни нота-мом айтмағил. Насрда айтилгон сўзни назмда айтмағил, нединким насрий сўз раият манзила-сидандур, назм эса подшоҳ мартабасидандур. Агар бирор нарса раиятга лойиқ бўлмаса, подшоҳга ҳам лойиқ эрмасдур.

¹ Баланд – таъсирчан.

² Ўт, олов – киноя, истеҳзоли.

³ Авом – умум, оддий кишилар.

⁴ Алқоб – лақаблар, номлар.

Ғазални ғўзал ва равон айтғил, мадҳ айтишда қавий дил ва баланд ҳиммат бўлғил. Ҳар одамга лойиқ сўзни ва ҳар кишининг қадрига мувофиқ шеърни билиб ёзғил. Ҳар одамда диловарлик¹ бўлмаса, уни шижоят ва баҳодирлик била тавсиф этмағил ва агар ҳар одамки белига ҳаргиз пичоқ осмағон бўлса, унга шамшир била шерни ўлдирурсан, найза била Бесутун тоғин гардун²-дин оширурсан, ўқни мўр³ кўзидин ўткаурсан демағил. Ҳар одамки эшакка минмағон бўлса, унга сен Дулдулни, Буроқ⁴ни ва Рахш⁵ни яхши сурарсан демағил ва ҳар кишига муносиб сўзни айтғил. Аммо шоирга мамдуҳ⁶нинг табиатидин огоҳ бўлмоқ ва унга қандай сўз хуш келишин билмоқ вожибдур. Унинг хоҳишига лойиқ мадҳ қилғил. Шундин сўнг унинг инъомидин қанча миқдор дилхоҳинг бўлса, шунча кўз тутғил ва ҳимматингни паст тутмағил, ҳар қиссада ўзингни банда ва ходим деб кўп айтмағил, агар мадҳ қилғон кишинг шул сўзга лойиқ бўлса, айтғил. Ҳажв қилмоқни одат қилмағилки, ёмон бўлур. Гарчи шеърда муболаға ва дуруғни яхши дерлар, лекин ундай бўлса ҳам дуруғни ҳаддан оширмағил, дўстларнинг, муҳташамларнинг баланд мартабали эканини айтмоқни вожиб билғил. Аммо ғазал ва марсияни бир тариқда, ҳажв ва мадҳни бир услубда ёзмағил. Ҳар вақт бир кишини мадҳ ва ситойиш⁷ қилсанг, мадҳнинг зидди ҳажв бўлур. Ғазал ва марсияда ҳам шундоқдир.

¹ Диловарлик – қаҳрамонлик.

² Гардун – фалак, осмон.

³ Мўр – чумоли.

⁴ Буроқ – диний ривоятларга кўра Муҳаммад пайғамбар «Меърож» кечаси кўкка миниб чиққан учар от.

⁵ Рахш – жуда югурик от.

⁶ Мамдуҳ – мақталаётган киши.

⁷ Ситойиш – мақташ.

Ҳар на ёзмоқ бўлсанг, ўз таъбинг била ёзғил ва ўзгаларнинг сўзини такрор қилмағил. Агар шундоқ қилмасанг, ундан кейин табиатинг очилмағай, шеър майдони сен учун кенг бўлмағай ва шеър ёзишда аввалги аҳволингда қолурсан.

Таъбинг очилиб, шоирликка қодир ва моҳир бўлғонингдин сўнг агар бир ердин бирон ғаройиб маънили сўз эшитсанг ва ул сўз сенга хуш келса, уни олиб бошқа бир ерда истеъмол этмак тиласанг (ул сўзни истеъмол қилдим деб) мукобара¹ қилмағил, яъни баланд парвоз гапни истеъмол этмағил... Агар одамларнинг сўзи ўзини мадҳ қилиш билан боғланса, сен уларнинг мақташларига қарши ул сўзни ҳажвда келтирғил. Агар у ғазалда бўлса, сен марсияда келтирғил, токи киши бу сўзларнинг қайси ердин олинғонин билмай қолсин.

Агар мақтанаш, мамдуҳ талаб бўлсанг ва бозор ишин қилсанг, мудбиррўй² ва палид жома³ бўлмағил. Ҳамиша тоза рўй⁴ ва хандон бўлғил. Нодир ҳикоятларни ва кулгили сўзларни эсда сақлағил, чунки мамдуҳнинг олдида шоирнинг бундин бошқа чораси йўқдир.

ЎТТИЗ ОЛТИНЧИ БОБ

ҲОФИЗ ВА СОЗАНДАЛИК ЗИКРИДА

Эй фарзанд, агар ҳофиз бўлсанг, хушфеъл, кувноқ бўл, ҳамиша пок, мутайяб⁵ ва хуш забон бўлғил ва ўз ишингга машғул бўлғил, ярамас хулқ, қўпол башара бўлмағил. Ҳамма вақт оғир йўл⁶лар-

¹ Мукобара – кибрланиш.

² Мудбиррўй – толесиз.

³ Палид жома – ифлос, кир кийим.

⁴ Тоза рўй – очиқ чеҳрали.

⁵ Мутайяб – хушрўй.

⁶ Йўл – мақом, оҳанг.

ни чертмағил, чунки барча машқ ва оҳангни бир хилда чертиш шарт эрмасдур, нединким одамларнинг барчаси бир хилда бўлгон эрмаслар, таъблари ҳам бир-бирига мувофиқ эрмас, яъни халқ мухталиф¹дурлар. Шул важдин бу фаннинг устодлари санъатга шундоғ тартиб бермишларки, аввал подшоҳлар мажлиси учун хисравона дostonлар тузмишлар, ундин сўнг вазнсиз бир оғир йўл тузмишларки, уни икки суруд² била айтса бўлур ва унга оғир йўл деб от қўймишлар. Бу йўл қариларнинг ва хирадмандларнинг таъбига мос келмуш эрди ва бул йўлни мазкур қавм учун туздилар. Ундин сўнг эрса кўрдиларки, халқнинг барчаси қарилар ва хирадмандлар эрмасдурлар. Шундин кейин ложарам йигитлар учун бир йўл тузатдилар. Ундин кейин енгилроқ вазнлик шеърлар учун енгил йўллар тузиб, уларга хафиф³ деб от қўйдилар, оғир йўлдан сўнг бу хафиф йўлни чертдилар. Мутриблар⁴ қарилар ҳам, йигитлар ҳам ундан баҳраманд бўлсинлар, дедилар. Ундин кейин ёш ўғлонлар ва латиф⁵ таъб одамларнинг баъзилари бебаҳра қолдилар. Мазкур қавм учун тарона айтмоқни пайдо қилдилар, токи мазкур қавм ҳам баҳра ва роҳат топғайлар, чунки барча вазнларнинг орасида таронадин латифроқ вазн йўқдур. Демак, буларнинг барчасини бирдек қилиб чертмағил ва бир хилда куйламағил, менинг баён қилгонимдек чертиб айтғил. Бас, барча улус сенинг созингдин, овозингдин баҳраманд бўлсин.

Бир мажлисда ўлтурсанг, мажлис аҳлига қарағил, агар эшитгувчи қизил юзлик ва мош-би-

¹ Мухталиф – ҳар хил.

² Суруд – ашула, қўшиқ.

³ Хафиф – вазни енгил.

⁴ Мутриб – созанда.

⁵ Латиф – юмшоқ, мулойим, гўзал.

ринч¹ соқоллик бўлса, пайвас² зер³ тор била чертғил: агар сариқ юзлик бўлса, бўш тор била чертғил; агар қора юзлик, наҳиф⁴ ва савдойи бўлса, кўпроқ уч тор била чертғил, агар оқ, семиз ва мартуб⁵ бўлса, кўпроқ бам⁶ била чертғил, нединким бу рудни⁷ одамнинг тўрт таъби учун муҳайё қилмишлар. Бу айтғонларимда мутриблик, яъни шеър айтмоқ шарти ва расми йўқдур. Ҳофизлик қилсанг, шеър ёзмоқни ҳам билсанг, ўз шеърингни айтмоққа ҳарис⁸ бўлмағил, нединким, сенинг шеъринг ўзингга хуш келса ҳам бошқага хуш келмаслиги мумкин, чунки ҳофизлар халқ шеърининг ровийси^{42*} дур, ўз шеърининг ровийси эмас.

Агар сени бир мажлисга олиб борсалар, унда икки киши нард ўйнаб ўтирғон бўлса, гарчи сен нардбоз бўлсанг ҳам ҳофизликни тарк этиб, уларнинг таълим ва томошасига машғул бўлма, чунки сени ҳофизлик учун келтирмишлар, нардбозлик учун келтирғон эмаслар.

Ҳар сурудни ўргонсанг, вазндин ғофил бўлмағил, вазнсиз тарона айтмағил ва ғазал ёзмағил. Куйлар вақтингда сурудинг бошқа жойдин, созинг бошқа жойдин бўлмасин. Агар бир кишига ошиқ бўлсанг, бутун кунни бошидин охиригача ўзингга хуш келғон ғазални айтмоқ била ўткармағил, (бундай ғазал) ўзингга хуш келса ҳам ўзгаларга хуш келмағусидур. Ҳар сурудни бошқа бир маънида айтғил.

¹ Мош-биринч – могуруч.

² Пайвас – туташ, доимий, узлуксиз.

³ Зер – мусиқийда энг ингичка ва нозик овоз.

⁴ Наҳиф – озгин.

⁵ Мартуб – рутубатли, ҳўл, нам.

⁶ Бам – мусиқадаги баланд тон.

⁷ Руд – мусиқа қуроли.

⁸ Ҳарис – берилиб кетмоқ, ҳирс қўймоқ.

Шеър ва ғазални кўп ёд билғил ва ҳар турли шеър ёзишни ўзинга лозим билғил. Ҳар вақтнинг ўзига муносиб ғазалларни ўқиғил: баҳорда хазонга муносиб, хазонда баҳорга муносиб, қишда ёзга муносиб ва ёзда қишга муносиб ғазалларни ўқимағил.

Агар назирсиз¹ устод бўлсанг ҳам мажлис ичидаги ҳариф²ларга қарағил, агар музиқийдан завқ олғувчи қарилар ва хос одамлар бўлса, мутриблик қил, яхши йўлларни ва наволарни чертғил. Қарилик ва дунёнинг мазаммати³дин кўпроқ суруд айтғил. Агар мажлис аҳли ёш йигитлар бўлса, енгил йўлларни кўпроқ чертғил ва осон суруд айтғил. Агар мажлис аҳли сипоҳий ва баҳодирлар бўлса, уруш қилмоққа, қаҳрамонликка ва иёрлик қилмоққа оид махсус шеърларни ўқиғил. Бундай вақтда улўф йўллардин – ироқ, наво, фарёд ва буларга ўхшашларни чертаман деб мажлисни совутмағил. Яна диққат қилиб қарағилки, мазкур базмда ҳар киши қайси йўлни яхши кўради, шу кишига коса етгон чоқда уни айтғил. Ундай вақтда ул одамлардин бирор нарса умид қилсанг, шунини топасан, нединким ҳофизлик яхши ҳунардирки, эшитгон одамларнинг кўнглини олурсан.

Ҳар мажлисдаки бўлсанг, бодани ва набизни оз ичғил, чунки сен танга олишинг лозим. Тангадин эса қанча берсалар, рози бўлғил. Ҳаргиз умматларга⁴ истиза⁵ қилмағил ва ишрат аҳли маст бўлгон пайтда сен ўз дўстларинг била сўзлашмакка машғул бўлғил, нединким танга бу ишдин ҳосил бўлур.

¹ Назирсиз – беназир, мислсиз.

² Ҳариф – улфат.

³ Мазаммат – ёмонлик, кўрлик.

⁴ Уммат – бир тилда сўзлашувчи инсонлар.

⁵ Истиза – жанжал, кураш.

Ҳофиз бўлсанг арбада¹ қилғувчи бўлмағил, токи арбада сабабидин ҳофизлик тангаси қўлингдин кетмасин ва бошинг ёрилиб, тўнинг йиртилиб, танбуринг синиб уйингга қайтиб бормағил, нединким ҳофизлар мастларнинг муздур² бўлурлар. Арбада ва густоҳлик³ қилгон муздурга музд бермаслар.

Агар мажлисда бир одам сени мақтаса, таъриф қилса, сен унга меҳрибонлик кўргазғил ва у қайси сурудни хоҳласа шуни айтғил, токи ўзгалар ҳам сени таъриф қилсунлар, маст бўлгонларидин сўнг ул таърифга лойиқ танга берсунлар. Агар мастлар бир йўла суруд айт десалар, уни айтмоқ сенга малол келмасин, ҳар на буюрсалар, шуни чертғил ва шуни айтғил, нединким мутрибларнинг улуғ ҳунари мастларнинг ишига сабр қилмоқдур. Агар сабр қилмасалар, муздурлик инъомидин маҳрум бўлурлар. Яна дебдурларки, ҳофиз кўр, кар ва соқов бўлмоғи керакдир.

Агар ҳофиз бир мажлисга борса, унда кўргон ва эшитгон нарсаларни ўзга жойга бориб айтмасун. Бундай мутриб ҳамиша азиз ва аржуманд бўлур.

ЎТТИЗ ЕТТИНЧИ БОБ

ПОДШОҲГА ХИЗМАТ ҚИЛМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, иттифоқо, подшоҳ хизматига ўтиб, хослар жумласига қўшилсанг, подшоҳ ҳар қанча сени ўзига яқин тутса ҳам, унга фарра⁴ бўлмағилким, унинг яқинлиғидин узоқлиғини яхши кўрғил. Аммо ҳар турли хизматдин қочмағил, не-

¹ Арбада – тўполон, қий-чув.

² Муздур – ёлланиб ишловчи, мардикор.

³ Густоҳ – андишасиз, тортинмайдиган.

⁴ Фарра – мағрурланиш.

динким подшоҳга яқин бўлишнинг охири узоқликдур. Агар подшоҳ сени ҳар қанча имн¹ қилса, сен ундин ноимнроқ бўлғил ва ўз ҳаддингдин асло ошмағил, нединким сенинг семирмоғинг унинг қурби² била ва ўлиминг ҳам унинг тиғи била бўлғусидур. Ҳар қанча азиз бўлсанг ҳам ўз ҳаддингни билмакдин ғофил бўлмағил. Подшоҳнинг муродидин ўзга сўзни айтмағил, ҳар бир сўз устида у била мунозара қилмағил, нединким ҳар одам подшоҳ била мунозара қилса, ажалидин бурунроқ ўлғусидур. Ўткир тиғнинг дамига мушт урмоқ ниҳоятда аҳмоқликдур.

Подшоҳга яхшилик қилмоқнинг йўлини тузғил, токи ул ҳам сенга яхшилик қилғай. Агар подшоҳга ёмонликни ўргатсанг, у ёмонликни олдин ўзингга қилур.

Ҳикоят. Дебдурларки, амир Фазлун Биссувор ибн Ҳомоннинг^{43*} Ганжада подшоҳлик қилгон замонида Дайлабий халқининг улуғларидин бир муҳташам одам унинг муқараби³ ва мушовари⁴ эрди. Ул ҳамиша подшоҳга ёмонлик ўргатур эрди. Мамлакатнинг муҳташам⁵ одамларидин ҳар ким бир гуноҳ қилса, уни банд қилиб, зиндонга солур эрди. Подшоҳга дер эрдиким: «Озод одамга озор бермағил ва озор берғондин сўнг уни ўлдирғил». Мана шул дайлабийликнинг машварати⁶ била кўп одам подшоҳнинг қўлида ҳалок бўлди.

Иттифоқо, бир кун шу дайлабийлик кенгашдор бир гуноҳ иш қилди. Подшоҳ буюрди, уни банд. этиб, зиндонга солдилар. Дайлабийлик

¹ Имн – омон, хавфсиз.

² Қурб – яқинлик.

³ Муқараб – яқин дўст.

⁴ Мушовари – кенгашиш.

⁵ Муҳташам – ҳашаматли.

⁶ Машварат – кенгаш.

подшоҳнинг олдига киши юбориб дедиким: «Мен минг тилло берурман, мени подшоҳ ўлдирмасун». Подшоҳ деди: «Мен сенинг ўзингдин ўрганмиш эрдим, сен ўзинг озодга озор бермағил ва агар озор берсанг ўлдирғил, деб ўргатар эрдинг». Дайлабийлик ёмонлик ўргатмоқнинг шумлиғидин ўз жонидин айрилди.

Эй фарзанд, барча орзуларнинг охирини нуқсон билғил, давлатга фарра бўлмағил. Подшоҳнинг хизматида ҳурматли бўлғил, нединким неъмат ҳашаматидин сўнг зиёдароқ бўлур, подшоҳ хизматининг иззати тавонгарликдин зиёдадур. Агар подшоҳнинг амалида ҳар қанча семирсанг ҳам ўзингни ориқ кўргизғил, токи имн бўлғайсан. Кўрғилки ориқ қўй ўлимдин имн бўлур.

Дирам учун подшоҳнинг хизматин тарк этмағил, нединким дирам гулдек хушранг, хушбўй, машҳур ва азиздур ва лекин умри гулнинг умридек бебақодир ва яроқсиздур. Подшоҳнинг хизматида ҳар қанча дирамни кўп жам этсанг, унинг бақоси йўқдур. Подшоҳнинг хизмати дирам судининг сармоясидур. Бас, суд тилаб сармояни қўлдин бермағил, нединким сармоя ўз жойида турса, ҳамиша суд умиди бордур. Аммо сармоя қўлдин кетса, суд умиди йўқолур.

Ҳар одам дирамни ўзидин азизроқ тутса, азизликдин хорлиқларга тушгусидур. Азиз одамнинг мол жамига рағбат этғони ўзин ҳалок қилғонидур.

Молни ўлчов ва андаза била жам этғил ва ўзга халққа ҳам ундин насиб берғил, токи халойиқнинг тили сенинг мазамматинг била боғлиқ бўлғай. Подшоҳнинг хизматида улуғ мартаба топғондин сўнг ҳаргиз подшоҳга хиёнат қилмағил. Агар хиёнат қилсанг ул мартабадин тушғонингдур ва хорлик домига етишғонингдур, нединким подшоҳ бир ки-

чик кишини улуғ қилса ва у бунинг эвазига хиёнат кўргузса, бу иш ул кишининг иззат ва улуғлиқдин маҳрум бўлмоғига сабабчидур, нединким агар у кишига меҳнат ва хорлик етишмаса эрди, ўз ва ленеъматни баробаринда яхшилиқ қилгон кишига ёмонлиқ қилмас эрди.

Ҳикоят. Амир Фазлун Биссувор бир кун ўзининг ҳожиби Абу Асирни Бурдаъ вилоятига сипоҳсоларликка юбормоқчи бўлди. Абу Асир ҳожиб деди: «То қиш фасли бўлмагунча бормасман, нединким Бурдаънинг обу ҳавоси ниҳоятда ёмондур». Унга амир Фазлун деди: «Бундоқ эътиқод яхши эрмас, нединким ҳеч киши ҳаргиз беажал ўлмағусидур». Ҳожиб деди: «Айтгонинг дурустдур, лекин то кишининг ажали етмаса Бурдаъга бормағусидур».

Эй фарзанд, дўст ва душман ишидин ғофил бўлмағилки, сенинг нафинг дўстга ва зараринг душманга етсин. Улуғлиқка муносиблиқ удурки, дўстга яхшилиқ, душманга ёмонлиқ била жазо еткургайсан.

Давлатга, неъматга молик бўлгонингдин сўнг халойиққа наф еткурғил, саховатни халқдин дариф қилмағил. Давлати камолга етгон одамнинг хизматиға бормағил, чунки камолга етиш – заллатга яқиндур.

Қаригон давлатманднинг атрофиға яқин бормағил, чунки қарининг умри узоқ бўлса ҳам халойиқ уни йигитларга қарағонда ўлимға яқинроқ тутарлар. Агар подшоҳнинг хизматиға ҳамиша барқарор бўлмоқ тиласанг, Расул алайҳиссаломнинг катта амакиси ҳазрати Аббос ўз ўғли Абдуллоҳға айтгондек бўлғил. Ул ўз ўғлиға деди: «Эй фарзанд, билғилким, бу киши, яъни Умар сенга эътимод қилди ва барча халқдин илғари тутди. Энди, агар (сенга) душман ғолиб бўлмасин де-

санг, беш хислатни маҳкам тутғил, шунда сен ҳамиша имн бўлғайсан. Биринчиси шуки, ҳаргиз ёлғон сўзламағил, иккинчиси, подшоҳ олдида ҳеч кишининг айбин айтмағил, учинчиси, подшоҳга ҳеч важҳ била хиёнат қилмағил, тўртинчиси, подшоҳнинг фармониға хилоф иш қилмағил, бешинчиси, подшоҳнинг сири, ҳасрати, кучсизлигини ҳеч бир одамға айтмағил, нединким киши бу беш хислат била ўз мақсудига етса бўлур».

Подшоҳнинг хизматида нуқсон қилмағил. Агар баногоҳ нуқсон қилсанг, ўзингни нодонликка солғил ва ул нуқсонни билмағондек кўргизғил, токи сенинг қасд била қилғонингни подшоҳ билмасин ва билмағонингга ишонсин.

Ҳамиша хизматга машғул бўлғил. Агар буюрмаса ҳам ўзгалар қилмоқчи бўлғон хизматни сен қилишни тилағил ва бажарғил. Ҳамиша хизматда ҳозир бўлғил, сени ҳар вақт сўраб қолсалар (тезда) топсунлар, нединким подшоҳлар ҳамма вақт хизматкорларини имтиҳон қилурлар ва сени ҳамиша муқим кўрсалар, улуғ ва нофиъ¹ ишларни сенга эътимод қилиб буюрурлар, токи кичиклик ранжин чекмагунча улуғлик роҳатига ета олмағайсан...

Ҳамиша подшоҳнинг ғазабидин қўрқғил. Икки нарсани ҳаргиз хор ва саҳл² тутмағил: бири подшоҳнинг қаҳри, яна бири донишманднинг панди. Ҳар одамки бу икки нарсани саҳл ва хор тутса, ўзи хор бўлур ва агар сен бу даражадин илгари ўтиб, подшоҳ надимликларига восил бўлсанг, надимлик шартларини билмоғинг керакдур.

¹ Нофиъ – фойдали.

² Саҳл – енгил, қулай.

ЎТТИЗ САККИЗИНЧИ БОБ

ПОДШОҲГА НАДИМЛИК ҚИЛМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, агар сени подшоҳ ўз надимлигига талаб қилса ва сенда надимлик хислатлари бўлмаса, қабул қилмағил, нединким ҳар киши подшоҳнинг надимлигини қабул қилса, ул дастлаб ўзида надимликка қанчалик хислати борлигини аниқламоғи лозим. Чунки подшоҳ хизматида жулус¹ рухсатин топгондин сўнг аввал беш сезгиси ҳиссиёти унинг фармонида бўлиши керакдур ва яна одамларга жирканч кўрингудай бадрўй бўлмаслиги керак, токи бу кўринишдин подшоҳга малол етмасин ва яна форсий, арабий тил била иншо ёза билсин, токи агар бир вақт подшоҳ иншога ҳожатманд бўлса, надим шу ишни биткара олсин. Яна керакдурким, надим шоирликни ҳам билсин ва форсий, арабий байтларни кўп ёд ўқисин, токи бир вақт подшоҳга шоир керак бўлса, бошқа жойларга киши юбориб шоир талаб қилиб юрмасин, шоирлик хизматини ўша надимнинг ўзи бажарсин. Бундин бошқа, надим илми тиб ва илми нужумни ҳам билсин, токи табиб ва мунажжим керак бўлса, сен бу бобда ҳам билғонингни баён қилғайсан, бу била надимлик шартин бажо келтирурсан. Подшоҳ эрса сенинг ҳамма илмдин хабардор эканингга эътимод қилғай ва хизматинг маъқул бўлғай. Яна созандаликдин ҳам хабардор бўлғайсан, токи подшоҳ бир хилват қилса, мутриб бундай хилватга қира олмаса, сен соз чертиб вақтини хуш қилғайсан, шу муносабат била подшоҳ сенга муҳаббат пайдо қилғай. Яна

¹ Жулус, мажлис.

керакдурким муҳоки муҳоко¹ бўлғайсан. Яна кўп кулғили ҳикояларни, ажойиб сўзларни, нодир қиссаларни ёд билғайсан, нединким ҳикоят билмагон надим ноком² бўлур. Яна керакдурким, нардвозликни ва шатранжбозликни ҳам билғайсан, лекин қиморбоз бўлмағайсан. Яна Қуръон, тафсир илмидин хабардор бўлғайсан ва ҳадис, шариат илмининг ҳар туридин зуфунун бўлғайсан. Агар подшоҳнинг мажлисида бу илмлар ҳақида орага сўз тушса, сен жавоб берғайсан, шунда қози, муфтиларни талаб қилишга ҳожат бўлмағай.

Яна ўтган подшоҳларнинг қиссаларини кўп ўқиғон бўлишинг лозим. Сен барча подшоҳларнинг хислатларини ўз подшоҳинг олдида сўзлаб берғайсан, токи шу сўзларинг подшоҳнинг кўнглига таъсир этғай.

Ҳар сўзнинг истеъмол вақтини билғайсан, вақтга номуносиб сўз айтмағайсан. Мардона ва баҳодир бўлғайсан, нединким подшоҳ ҳамиша ҳам ишрат ва томошага машғул бўлғусидур. Баъзи вақт подшоҳ муҳораба ишига машғул кўргизгусидур. Бундай вақтда баҳодирлик кўргизғил, токи агар ўлсанг яхши от била ўлғайсан ва сенинг қабила, фарзандларингнинг ҳақини тўлаб туриш подшоҳга вожиб бўлғай. Агар ўлмай қутулсанг ишинг улуғ бўлғай ва подшоҳга муътамад³ муътабар бўлурсан. Бу айтилгонларнинг ҳаммаси сенда бўлса, шундин кейин подшоҳнинг надимлиғига лойиқ бўлғайсан.

Агар мақсудинг нон емоқ, шарбат ичмоқ, ҳазил айтмоқ бўлса, бу надимлик эмасдур, балки насимлик⁴ дур.

¹ Муҳоки муҳоко – бир-бири билан сўзлашиш.

² Ноком – истагига етмаган.

³ Муътамад – ишончга сазовор.

⁴ Насимлик – разиллик.

Надимликнинг барча тадбирин билғил, токи хизматинг бекор кетмағай. Мажлисда подшоҳнинг ҳолидин ҳаргиз ғофил бўлмағил ва подшоҳнинг ғуломларига қарамағил. Соқий сенга коса берса олғил, аммо унга назар қилмағил ва ўзингни сақлағил, токи подшоҳ сени унга мойил кўрмасин ва қози Абдумалик Ақайрийнинг бўйнига тушғон иш сенинг бўйнингга ҳам тушмасин.

Ҳикоят. Эшитдимки, халифа Маъмун қози Абдумалик Ақайрийни^{44*} ўзига надим қилди. Қози набизни кўп ичар эрди, шунинг учун подшоҳ уни қозиликдин маҳрум этғонди. Бир куни мажлисда бир ғулом соқий бўлди ва ул қозига набиз берди. Қози набизни олур вақтида ғуломга караб бир кўзи била унга ишорат қилди, бир кўзини юмди. Унга Маъмун халифанинг кўзи тушди. Қози халифанинг кўргонин билиб қолди. Қози ғуломга қилғон ишоратини халифадин яширмоқ учун бир кўзини ишорат қилғондек юмуқ тутди. Халифа бир соатдин кейин қасд била: «Эй қози, кўзингга нима тушди?» – деб сўради. Қози деди: «Эй халифа, билмадим, ушбу соат кўзим юмудди». Шундин кейин қози ҳам хоҳ йўлда кетаётгон бўлсин, хоҳ уйга кетаётгон бўлсин, одамлар била кетаётгон вақтда ҳам, якка ўзи бўлғон вақтда ҳам, ҳатто зиёфатга кетаётгон вақтда ҳам асло кўзини очмади, токи халифанинг кўнгли шубҳадин холи бўлмағунча.

Демак, ҳар киши подшоҳга надим бўлмоқ тиласа, келажакни кўргувчи, ақлли ва огоҳ бўлиши лозим. Шунда подшоҳ хизматида кўп вақт яхши от била умр кечирғай ва ишни охирига етказғай.

ЎТТИЗ ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ

ДАБИРЛИК ВА КОТИБЛИК ЗИКРИДА

Эй фарзанд, агар дабир¹ ва котиб бўлсанг, ёзма нутқни яхши эгаллағил, хатни яхши билғил ва кўп ёзмоқни одат қилғил, токи яхшироқ моҳир бўлғайсан.

Ҳикоят. Ундоқ эшитиб эдимки, ҳожиб Исмоил^{45*} шанба куни девонхонада^{46*} ўтириб, бир нарса ёзар эди. Котибларга қараб деди: «Ҳар шанба куни ўзимнинг котиблигимда нуқсон кўраман, бунинг сабаби шу жиҳатданки, мен ҳар жума куни девонхонага келмайман ва ҳеч нарса ёзмайман. Бир кун то пешингача хат ёзишни тарк этгонимнинг нуқсони менга таъсир қилур ва хатимда нуқсон кўрурман».

Бас, эй фарзанд, ҳамиша хат ёзишга машғул бўлғил, номада кўп арз ёзишни одат қилғил ва номани истиоралар, ибратли ҳикоялар, масаллар, шеърлар, ибратли фикрлар била бойитғил. Агар ёзув форсча бўлса, бу сўзларни форс тили била ёзиб ўтирмағил, чунки бундай сўзларни халқ тушунмайдур, у яхши эмас, хусусан, қадимги форс дарий тилини кўп халқ тушунмайди, шунинг учун дарий тил била ёзилмагон маъқул.

Араб ёзувидаги қофия – бир санъатдур, у ёқимли эшитилур, аммо форс тилидаги қофия ёқимсиз эшитилади. Энг яхшиси форсча қофияни татбиқ этмаслик керак. Аммо сенинг ўзинг қадимги дарий тилида гапирмаслигинг керак, энг юксак услуб била, нозик ва қисқа сўз била гапирғил.

Номада сажънинг ўзи бир ҳунардур, лекин сажъ форсча номада нохуш кўринур. Ҳар сўзниким ёз-

¹ Дабир – иш юритувчи.

санг ширин, мустаар¹ ва мухтасар² ёзғил. Котибга соҳиб идрок бўлмоқ ва котиблик сирларин яхши билмоқ, рамзли сўзларни англамоқ лозимдур.

Ҳикоят. Шундоқ эшитғонманки, эй фарзанд, сенинг бобонг султон Ғазнавий (Маҳмуд) Бағдод халифаси Алқодир биллоҳга^{47*} нома ёзиб юборди ва дедиким: «Мовароуннаҳрни менга берғил, йўқ эрса қилич била олурман ва раият³ менга мутиъ бўладилар. Агар сен Мовароуннаҳр тасарруфининг ёрлиғини юборсанг, мен у ёрлиқни халойиққа кўргузарман, токи сенинг фармонинг била раият менга мутиъ бўлғайлар».

Алқодир биллоҳ элчи юбориб деди: «Оламда менга Мовароуннаҳр раоёсидин⁴ мутиъроқ қавм йўқдур, ҳаргиз бермасман. Агар сен мендин фармон етмай туриб уларга қасд қилсанг, барча оламини сенга душман қилурман».

Султон Маҳмуд бу сўздин танг бўлиб, халифанинг элчисига қараб: «Менинг ҳақимда бу сўз муносиб эмас эрди. Энди Қодирга айтғил, мен икки минг фил била бориб, халифани филларнинг оёғи остида вайрон қилурман ва Бағдод тупроғини филларга юклаб, Ғазнинга олиб келурман ва филларни восита қилиб катта таҳдид⁵ тахвиф⁶ кўргузурман».

Халифанинг элчиси қайтиб келиб, халифага мазкур хабарни еткурди. Халифа бунинг жавобини элчига топшириб юборди ва элчи султон Маҳмуднинг вилоятига етди. Султон Маҳмуд

¹ Мустаар – ўзлаштирилган.

² Мухтасар – қисқача.

³ Раият – бир ҳукмдорга тобе халқ.

⁴ Раоё – тобе халқлар.

⁵ Таҳдид – дўқ қилиш.

⁶ Тахвиф – қўрқитиш.

тахт устида ўтириб эрди. Ҳожиблар¹, муқарраб²-лар, амирлар, сипоҳийлар атрофида саф тортиб турардилар ва маст филларни келтириб, улуф ҳайбат била кўчаларда қатор қилиб қўймиш эрдилар. Шундин кейин элчини кўринишга келтирдилар. Элчи номани султон олдига қўйиб деди: «Амиралмўъминин юборғон номасин ўқидим, унга лойиқ жавоб ёзиб юбордим», – деб мени сизга йўлламиш». Хўжа Абу Наср Мешкон^{48*} султоннинг муншийси эди. У номани олиб очиб ўқиди. Номани бошида «Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим» деб ёзилғон эрди. Ундин кейинги сатрда «алиф, лом, мим» деб ёзилғон эрди ва раббил оламин...» деб ёзилғон эрди, бошқа бирорта сўз ёзилмағон эрди.

Султон Маҳмуд ҳамма котиблар била ўйлашиб кўриб «бу қандай сўздур, – деб Қуръондаги ҳар байтники алиф, лом, мим бўлса ўқиб, тафсир қилди. Ҳеч бири унинг сўзига жавоб эмас эрди. Ниҳоят, Абу Бакр Қаҳноний^{49*} (у ўтирғонича йўқ эрди, аёқ устида турғон ёш йигит эрди) шундай деди: «Эй худованд, халифа сизга алиф, лом, мимни ёзиб юборғани йўқдур. Сиз уни фил била кўрқитиб ва хавф бериб нома юбормиш эрдингиз ва Бағдоднинг тупроғини филларга юклаб Ғазнингга келтурурмиз, деб эрдингиз. Шу жиҳатдин халифа: «Худо филбонларинг бошига не қўйларни солғонин наҳотки тушунмамишсан?» – деб ёзмишдур. Сизнинг фил юришингизга жавоб ушбудур».

Султон Маҳмуд бағоят диёнатлиғ одам эрди. Бу сўзни эшитгач, ҳайратда қолиб, кўп вақтга қадар ҳуши қочди ва йиғлаб зорлиқлар қилиб, халифадин узр тилаб, унга мактуб йўллади. Абу

¹ Ҳожиб – дарвозабон.

² Муқарраб – яқин дўст.

Бакр Қаҳнонийга хилъат бериб, тарбият қилди ва надимларнинг орасидин ўрин берди. Кўрмас-мусан, Қаҳноний бир сўзнинг сабаби била шунингдек улуғ даражага етди.

Ҳикоят. Эшитибманким, Сосонийларнинг салтанати замонида Абу Али Самжур^{50*} дегон шахс Нишопурда ҳоким эрди. Айтур эдиким, мен Хуросон амирининг сипоҳсоларидурман, лекин амирнинг даргоҳига бормас эрди. Бу замон Сосонийлар давлати замонининг охири эрди. Уларнинг Абу Алини зўр била қўлга киргизгудек қуввати йўқ эрди. Абу Али уларнинг отига хутба ва сикка ўқиб, ақча чиқарарди ва бир оз ҳады юборарди. Улар Абу Алидин ложарм рози бўлардилар. Ўша замонда Абдужаббор Хўжоний дегон бир одам бор эрди. У одам Хўжонда хатиб эрди. Ул фикҳ¹ ва одоб илмини яхши билур, эс-хушлик ва доно котиб эрди. Абу Али уни Хўжондин чақириб келтириб, ўзига котиб қилиб олди ва баланд мартабага кўтарди. Абу Али ундин бемашварат ҳеч иш қилмас эрди, нединким ул бағоят кифоятлиг² одам эрди.

Аҳмад Рофеъ Хуросон амирининг котиби эрди, кўп фозил ва муҳташам одам эрди. Мовароуннаҳрнинг жами иши унинг қалами остида эрди. Ул Абдужаббор Хўжоний била қаттиқ дўст эрди. Хусусан, фазли илм муносабатидин бир-бирига дўстлик қилур эрдилар. Бир кун Хуросон амирининг вазир амирга деди: «Агар Абдужаббор Хўжоний Абу Алини осонлик била қўлга киргизса бўлур эрди, нединким Абдужабборнинг тадбири била Абу Али шундоқ густоҳлиқларга иқдом³ кўр-

¹ Фикҳ – диний одам.

² Кифоятлиг – етук.

³ Иқдом – қадам.

гузадур. Абу Алига шундоқ нома ёзмоқ керакдурки, агар сен менга чокарлик¹ қилиб итоатимда бўлсанг, ушбу нома етишгач, Абдужабборнинг бошини кесиб, тўрвага солиб, борғон қосид²га топшириб, даргоҳга юборғил. Шундин кейин сенинг итоатингнинг ростлигини билурман, нединким ҳарнаки қилурсан, унинг тадбири била қилурсан. Агар юбормасанг, менким Хуросон амиридурман, сенинг устингга бостириб борурман, урушга омода³ бўлғил».

Бу тадбирни иттифоқ қилишгандин сўнг ҳамма деди: «Бу нома Аҳмад Рофеънинг хати била ёзилсин, нединким Аҳмад Абдужабборнинг дўстидур. Ул одам юбориб Абдужабборни хабардор қилур ва Абдужаббор бир тарафга қочиб кетур». Бу маслаҳатдин сўнг Хуросон амири Аҳмад Рофеъни чақириб деди: «Абу Алига ушбу тариқа нома ёзғил ва номани ёзғонингдин сўнг уч кеча-кундуз ушбу маконда бўлғил, ҳеч жойга кетмағил. Сенинг мутобе⁴ларингдин ҳеч одам қошингга келмасин, нединким Абдужаббор сенинг дўстингдур. Агар у қўлга кирмаса, сен унга хабар юбориб, қочишга йўл кўрсатгон бўлурсан».

Аҳмад ҳеч чора қила олмади ва ўз-ўзига деди: «Кошкийди, мен ҳаргиз котиб бўлмасам ва шундоқ фозил, донишманд дўстим менинг хатим била ўлмағай эрди». Ниҳоят, «ан юқатталу», яъни «агар ўлдирсалар, оёқ-қўлни михласалар», – дегон араб ибораси ёдига тушди. Аҳмад ўз-ўзига деди: «Бу рамзни Абдужаббор билур ва ўзга киши бу сўзнинг сирига тушунмас. Энди мен дўстлик шартини бажо келтирай».

¹ Чокар – хизматкор.

² Қосид – элчи.

³ Омода – тайёр.

⁴ Мутобеъ – тобе.

Номани ёзиб бўлгондин сўнг номанинг охирига, яъни унвон¹нинг бир тарафига нозик қалам била бир алиф, иккинчи бир тарафига бир нун ёзди, яъни «ан юқатталу»га ишора қилди. Номани Хуросон амирининг қўлига берди. Амир номанинг унвонига қарамай, ўқиб муҳр босди, хатни Жаммозабон отлиқ бир ишончли кишига топширди, лекин уни хат мазмунидин огоҳ қилмади ва деди: «Бу номани Абу Алига элтиб бергил, у сенга бир нима берса олиб келгил». Аҳмад Рофеъни эса уч кунгача уйдин чиқармадилар, уч кундин сўнг қўйиб юбордилар. У дилтанг бўлиб уйига келди.

Жаммозабон Нишопурга келиб, мазкур номани Абу Алига топширди. Абу Али номани олиб ўпди ва Хуросон амирининг ҳоли-саломатлигин сўради. Абдужаббор ҳам бу мажлисда ўтирғон эди. Абу Али номани унга бериб деди: «У муҳрни йиртиб, хатни олиб ўқиғил. Фармонда ҳар на хабар бўлса маълум қилгил».

Абдужаббор номани олиб унвонга қаради: бир тарафда бир алиф ва бир нун кўрди. Дарҳол «ан юқатталу» ояти ёдига тушди. Билдики, бу номанинг қатли бобида келмишдур. Муҳрини очмай, номани ерға қўйиб, бир қўли била бурнини ушлаб: «Бурнимнинг қонини ювиб келаман», деб ташқарига чиқди ва бир жойга бориб пинҳон бўлди. Абу Али унга мунтазир бир оз вақт ўтирғондин кейин деди: «Ташқари чиқиб Абдужабборни чақириб келтиринг». Аммо ташқари чиқиб уни топмадилар. Бир кўрғон киши деди: «Абдужаббор мажлисдин чиқиб, бир отга миниб кетди».

Абу Али бошқа бир котибга номанинг муҳрини очиб ўқишни буюрди. Ул котиб номани ўқи-

¹ Унвон – мактубдаги манзилгоҳ.

ди. Жаммозабоннинг олдида аҳвол маълум бўлди. «Бу номада не сўз ёзилгонин ким айтдики, ул чиқиб қочди», – деб барча таажжуб қиларди. Абу Али гарчи бу ишга шодмон бўлса ҳам, аммо Жаммозабоннинг олдида кўп хижолатлиғ бўлиб кўринди ва шаҳарга муноди¹ қилди. Абдужаббор пинҳоний бир одам юбориб дедиким: «Мен фалон жойда ўтирибман». Абду Али бунга хушҳол бўлиб, унинг омонлиғига шукр қилиб айтиб юборди: «То Жаммозабон кетгунча ўша жойда бўлғил». Бир неча кундин сўнг Жаммозабонга хилъат бериб, бутун бўлгон ҳолининг мазмунини бир номага ёзиб: «Бизларнинг бу ҳолдин ҳеч хабаримиз йўқдур», – деб онт ичди ва кўп узрлар била номага зинҳор жавоб ёзишни тилади. Хуросон амири ҳам бу ҳолнинг сиридин ҳайрон бўлиб, тезда нома юборди ва деди: «Гуноҳини бу шарт била афв қилурманки, бу номада на сўз ёзилгонин қандай қилиб билгонини айтсин». Шу аснода Аҳмад Рофеъ айтди: «Менга омонлик берғил, токи у розни мен сенга айтайин».

Кейин унга омонлик берди. Аҳмад барча аҳволни айтиб деди: «Мен унга хабар бердим». Шундин кейин Хуросон амири Абдужабборнинг гуноҳин афв қилди ва ўзининг юборгон номасини қайтаришни талаб қилди. Шу рамузни² ўз кўзи била кўрмоқ истади. Номани қайтариб келтирдилар, шу рамузни амир ўз кўзи била кўрди, у Аҳмаднинг айтғонидек эрди. Абдужабборнинг донишлиғига ва унинг идрокига таажжуб қилдилар.

Эй фарзанд, котибликнинг яна бир шарти улдурки, котиб бўлгонингда ҳамиша подшоҳ ҳузурида ҳозир бўлғил ва ҳар ишнинг отини билғил.

¹ Муноди – хабар бериш.

² Рамуз – имо-ишорат.

Барча ишни имтиҳон қилғил, бир ишдин фаро-муш бўлмағил, ҳамма ишни ёдингда сақлағил ва барча девоннинг¹ ҳолидин огоҳ бўлғил. Ҳамма омилнинг² муомалаларин билғил ва ҳар турли ишни билмақда тажассус³ қилғил. Мазкур изланишларнинг суди сенга ҳозир кўринмаса ҳам, кейинчалик киши мазкур изланишларга муҳтож бўлиб қолади. Лекин билғонингни бировга айтмағил, агар ноилож бўлсанг ва айтсанг ихтиёр ўзингда. Зоҳирда⁴ вазир ишининг имтиҳонига машғул бўлмағил ва лекин ботинда барча ишдин огоҳ бўлғил. Барча ҳисобга қодир бўлғил ва ҳар дақиқа иш била машғул бўлғил. Бу ишлар котибнинг ишидур. Подшоҳнинг сирини айтмағил ва ҳар бир ишдин подшоҳни огоҳ қилғил.

Хаттотликка қодир бўлиб, ҳар турли хатни ўқиб, ёзмоқни билсанг улуғ ҳунардур. Лекин буни бошқа бир кишига зоҳир қилмағил, токи ҳар қандай хатни ҳаммага машҳур қилмағил ва сендин подшоҳнинг эътимоди кам бўлмасин. Алдамчилик била шуҳрат қозонмағил, агар киши одамлар орасида ёлғон-яшиқларни сўзловчи бўлса ва буни ким сўзлағонин билмасалар, балки сенинг бўйнингга тушар. Ҳар қандай таҳқирланғон, паст ишни қилмағил. Бекор қолғон чоғларингда хатингни уйдирма қилмағил. Ҳожат вақтида бир нав ишни ба-жарғилки, у бир кун ишингга яраб, улуғ ишларга сабабчи бўлсин ва ҳеч одам сендин даргумон бўлмасин. Нетайким, кўп муҳташам ва фозил кишилар хато қилишдин ҳалок бўлдилар.

¹ Девон – давлатнинг кирим-чиқимлари ёзиладиган дафтар ва шу ишлар олиб бориладиган маҳкама.

² Омил – амалдор.

³ Тажассус – қидириш.

⁴ Зоҳирда – очиқдан-очиқ.

Ҳикоят. Эшитибманки, Рабеъ ибн Мутаҳҳар ал-Қусвий ҳожиб Исмоилнинг девонхонасида бағоят улуғ ва муҳтарам котиб эрди. У музаввар¹лик хатини ёзарди. Бу хабар ҳожиб Исмоилнинг қулоғига етди. Ҳожиб Исмоил ҳайрон бўлди ва шунингдек фозил ва доно кишини музавварлик журми² била ўлдириб юборишга андиша қилур эрди. Ҳожиб энди нима иш қиларини билмасди, унинг ўзига бу розни ҳаргиз изҳор қила олмас эрди.

Иттифоқо, бир кун соҳиб (ҳожиб Исмоил) касал бўлди. Ҳамма халқ уни кўргани борди. Ҳатто Рабеъ ҳам соҳибнинг олдига бориб ўтирди ва сўради: «Эй соҳиб, касалингиз нечукдир, қайси шаробни ичарсиз ва қайси таомни ерсиз?» Соҳиб деди: «Шаробдин фалон шаробни ичарман ва таомдин сен ейдиган таомни танаввул қиламанки, у музавварлик таомидур». Котиб билдики, Ҳожиб Исмоил унинг ишидин огоҳ бўлибдур. У деди: «Эй худованд, сенинг бошинг ҳақи, энди бу ишни қилмасман». Соҳиб деди: «Агар бундин сўнг қилмасанг, бурунғи қилгон гуноҳларингни афв қилурман!»

Демак, музавварлик қилмоқ улуғ гуноҳдур, ундин парҳез қилмоқ керакдур. Мен ҳар пешанинг сўзини айтиб тамом қила олмасман, ҳар бобдин сенга бир неча керак сўзни айтарман, бундин ҳар бир воқеа сенга маълум бўлғай. Агар котиблик даражасидин ўтиб, вазирлик мартабасига етсанг, ҳар сўзга вақти била амал қилғайсан.

¹ Музаввар – сохта, ёлгон.

² Журм – гуноҳ.

ҚИРҚИНЧИ БОБ

ВАЗИРЛИКНИНГ ШАРТ ВА РАСМЛАРИ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, агар вазирлик мансабига етсанг, турли ҳисобот йўлларини, муомала тариқини яхши ўрганиб олғил, подшоҳга ҳамма вақт тўғри йўлларни баён қилғил, инсофлик бўлғил. Барча молни ўз уйингга жам этмағилки, кўп нарсага ҳирс қўйғон киши кўп нарсадин тезроқ ажралур. Агар сени ўз ҳолингга қўйсалар ҳам кейинроқ қўймаслар. Сенга вақти била берсалар ҳам кейин сендин талаб қилурлар. Подшоҳнинг молини яхши сақлағил. Агарда есанг, икки бармоқ била егил, токи томофингда қолмасин.

Ўзга амалдорларнинг қўлини буткул боғламағил, нединким ўтга ўтин солмасанг, кабоб хом қолур. Ўзгаларга ярим тангани едирмасанг, ўзинг бир тангани ея олмассан ва агар едирмай есанг, у амалдорлар барча хомуш ўтирмаслар ва барча пинҳон ишларни ошкора қилурлар.

Валинеъмат подшоҳ ҳақида инсофлик бўлғонингдек, лашкар ҳақида ҳам инсофлик бўлғил ва арзимас нарсаларга назар солмағил. Оз маблағ учун кўп лашкарни ўзингга ва подшоҳга душман қилмағил. Агар кифоят қилмоқ ва мол жам этмак тиласанг, вайрон мамлакатларни обод қилғил, токи чандон даромад ҳосил бўлғай ва ўзгага зараринг етмағай.

Ҳикоят. Бундоқ эшитибманки, форс подшоҳларининг бири бир важҳ била ўзининг вазири-ни маъзул этиб¹, вазирлик мансабини бошқа бир кишига берди. Маъзул бўлғон вазирга деди: «Сен

¹ Маъзул этиш – ишдан бўшатиш.

қайси жойни ихтиёр этсанг, ўша жойни сенга берурман, то ўзингнинг хеш ва ақраболаринг била унда макон тутиб, ризқ-рўзингни еб, осойишта яшағил». Вазир деди: «Менга ризқ-рўз даркор эрмас ва мен барча нарсамни подшоҳга бердим. Мен ҳаргиз ободон мулк тиламасман. Агар менга тараҳҳум қилсангиз, ўз мулкингиздан бир вайрон кентни беринг токи мен ўзимнинг мутааллиқотим¹ била унга бориб обод қилиб ўтирай». Подшоҳ буюрдиким: «Ҳар қанча вайрон кент вилоятимда бўлса, унга беринг!?» Подшоҳ фармонин бажармоқ учун кишилар мамлакатнинг бошидан аёғига ахтариб, бир қарич вайрон ерни топмадилар. Охирда қайтиб келишиб: «Мамлакатда унга бергулик вайрон ер топмадик», – деб хабар бердилар. Вазир подшоҳга қараб деди: «Эй худованд, мен билур эрдимки, менга бергудек вайрона йўқдур, аммо муддаом шулдурки, бу вилоятни мендин олдинг, энди уни шундоқ одамга берғилки, бир вақт ул одамдин қайтиб олур бўлсанг, менинг қайтиб берғонимдек бўлсин ва шу ободлик била яна сенга топширсин». Подшоҳ бу сўзни эшитғондин сўнг мутаассир бўлиб, маъзул бўлғон вазирга узрлар айтди ва хилъатлар кийдириб, яна вазирлик мансабини унинг ўзига қайтариб берди.

Демак, вазир бўлсанг ҳамиша вайроналарни обод қилғил ва додгар бўлғил, токи ҳамиша подшоҳнинг олдида тилинг узун бўлсин. Деҳқонга парвариш ва ободонликка кўшиш кўргузиб, жаҳондорлик қилғил. Билки, жаҳонни лашкар била ва ободонликни адл-инсоф била қўлга киргузса бўлур. Демак, адл ва инсофдин гофил бўлмағил. Агар ҳар нечаким рост ва беҳиёнат бўлсанг ҳам ҳамиша подшоҳдин қўрқғил. Агар подшоҳ

¹ Мутааллиқотим – тааллуқди нарсаларим.

ёш ўғлон бўлса ҳам уни кичик деб ўйламағил, нединким подшоҳзодалар сув қушларининг чоғасидек¹ дурки, улар юзмакни ўрганишга муҳтож эрмаслар. Демак, оз фурсатда сенинг яхши ва ёмонлигингдан огоҳ бўлурлар. Агар подшоҳ улуғ ва балоғатга етгон бўлса, икки хил хулққа эга бўлур: ё донодир ёки нодондур. Агар доно бўлса, сенинг хиёнатингга ҳеч рози бўлмас ва бир важҳ топиб сенинг қўлингни қисқа қилур ва агар худ нодон ва жоҳил бўлса, сени ёмонроқ важҳ била ишдин маъзул этиб, ўлимга ҳукм қилур, донодин жонинг омон қолур, нодондин бирор важҳ била ҳам қутула олмассан.

Подшоҳ ҳар ерга борса, ундин ажралмағил ва уни танҳо юбормағил, токи душманлар сенинг ёмон сўзингни (подшоҳга) айтиб, подшоҳни сендин мутағаййир² қилмасинлар. Подшоҳнинг ҳолидан ҳаргиз ғофил бўлмағил, чунки подшоҳ даргоҳидаги ақобирларнинг³ барчаси жосусингдурлар ва аҳволингни подшоҳга айтурлар. Подшоҳнинг ҳар нафасидан огоҳ бўлғил, токи ҳамиша эминда бўлғайсан, яъни заҳарни заҳар тузатмишдур. Атрофингдаги подшоҳлар ҳолидан ҳам огоҳ бўлғил, нединким дўст ва душман подшоҳнинг не егонин ва не ичғонин билғай. Сен уларнинг мамлакатидин ўз мамлакатингдин кўра ҳам яхшироқ огоҳ бўлғил.

Хикоят. Ундоқ эшитдимки, Фахруддавланинг замонида Исмоил бинни Аббод икки кун уйидин ташқари чиқиб, девон маснадида⁴ ўлтурмади ва кўриниш бериб, девон ва халқ аҳволин сўрмади. Фахруддавланинг жосуслари бу аҳволни

¹ Чоғасидек – боласи, жўжасидек.

² Мутағаййир – ўзгарган.

³ Ақобир – энг катталар.

⁴ Маснад – тахт.

келиб айтдилар. Фахруддавла унга киши юбориб, ул орқали шундай нома йўллади: «Сенинг паришон ҳоллиғинг ва дилтанглиғингни эшитдим, қайси воқеага кўнглинг машғул бўлиб, паришонлиғ етишғонин айтғил, токи биз ҳам ўшал ишнинг маслаҳатин қилғаймиз. Агар биз тарафдин дилтанглик етғон бўлса айтғил, токи биз сенга узр айтайлиғ». Исмоил бинни Аббод деди: «...ул ҳазратдин бу бандага ҳеч бир дилтанглик етишғон эрмас ва мамлакатинг ҳоли тартиблиғ ва фароғатдадур. Ул ҳазратнинг давлатидин ҳамиша вақтим хушнуддур, бул банданинг кўнгли паришонлиғи тезда зойил бўлур¹». Учинчи кун хушҳоллик била Фахруддавланинг олдиға келди. Фахруддавла сўради: «На важҳ била кўнглингга паришонлиғ етди?» Исмоил бинни Аббод деди: «Қашқарға юборган жосусларимнинг бири ёзиб юбормишки, хоқон ўзининг сипоҳсоларининг қулоғига бир сўз айтибдур, аммо ул на сўз деғонин билмабдур. Бу сўзни эшитғонимдин сўнг, яъни Қашқарда хоқон сипоҳсоларига на сўз деғонлигин бул ерда туриб билмағонимдин жуда дилтанг бўлиб, томоғимдин нон ўтмади. Ушбу кун «Хоқон на сўз деғони менга маълум бўлди», деғон яна бир хабар келди. Шундин сўнг кўнглимга хушҳоллик етишди ва дарҳол даргоҳингизга келдим».

Бас, эй фарзанд, подшоҳларнинг ҳолидин хабардор бўлғил ва барчасининг аҳволин ўз подшоҳингга маълум қилғил. Сенинг ихлосмандлиғинг ва хайрихоҳлиғинг ўз подшоҳингга зоҳир бўлсин, токи дўст-душман кўлидин омон қолғайсан.

Агар бировга амал берсанг, муносиб одамга берғил. Мол-дунёга тамаъгир бўлғон жоҳиллар-

¹ Зойил бўлмоқ – тарқалмоқ.

нинг ва бедодгарларнинг¹ қўлига халқни топширмағил ва сармоясиз амалдорларга улуғ амал бермағил.

Бир кун Абу Зар Жамҳардин: «Сосоний авлодининг иши амал бобида нима учун тубанликка тушди?» – деб сўрадилар. Абу Зар Жамҳар деди: «Шул жиҳатдинки, улар улуғ ишда кичик амалдорлардин мадад талаб қилдиларки, уларнинг иши бу ерга етди».

Муфлис ва бенаво омилларга² амал бермағил, хусусан, улуғ амал бермағил, чунки у ўзининг қорни тўймагунча сенинг беҳбудингга³ қарамағай. Омилким қувватлик ва молдор бўлса, билки ул ўз ишига асло машғул бўлмас, тезда сенинг ишинг била ишғол бўлур. Чунончи, кўрғилки, экинга сув бермоқ тиласалар, экин солмаси⁴ сув ичиб ҳўл турғон бўлса, сув тезроқ экинга етар ва агар солма қуруқ турғон бўлса, то солма ўзи сувдин тўймагунча экинга сув юбормас. Бас, бенаво омил ҳам қуруқ солмадекдурки, бурун ўзи тўяр, ундин кейин сенга берар.

Ўз сўзингни улуғ тутғил ва фармонингни улуғ ҳисоблағил, ҳеч одамга унинг хилофини қилдирмағил.

Ҳикоят. Эшитдимки, Абул Фазл Балъамий^{51*} Суҳайл Хўжонийни Самарқанднинг соҳиб девонлиғига буюриб, хилъат ва ёрлиқ берди. Суҳайл кетар куни хайрлашмоқ ва фармон тиламоқ учун Абул Фазлнинг олдида борди ва айтадурғон сўзин айта олмай хилват (жой) талаб қилди. Жойни холи қилдилар. Суҳайл деди: «Эй худованд, мен банда кетаман, маъмур бўлғон иш устига борғон-

¹ Бедодгар – зулм қилувчи.

² Муфлис ва бенаво омиллар – камбағал ва бечораҳол амалдорлар.

³ Беҳбудингга – ишингга.

⁴ Экин солмаси – экин ариғи.

дин сўнг, албатта, сизнинг тарафингиздин неча фармонлар бандангизнинг олдига борур. Энди сиз мен қулингизга бир нишон қилсангиз эрдик, токи мен банда қайси фармонни айтарни ва қайси фармонни қилмаслигимни билсам». Абул Фазл деди: «Тўғри, эй Суҳайл, яхши сўз дединг. Билурманки, бу сўзни сен кўп вақт андиша қилмишсан¹, бизга ҳам андиша қилмоқ керакдур, аммо дарҳол жавоб бериб бўлмағусидур. Сен бир неча кун таваққуф қилғил». Суҳайл уйига кетди. Абул Фазл дарҳол Сулаймон бинни Яҳё ал-Маонийни соҳиб девон қилиб, унга ёрлик ва сарупо бериб юборди. Суҳайлга деди: «Сен бир йил уйдан чиқмай ўтирғил». Суҳайл бир йил уйда ўтирди ва Абул Фазл бир йилдин сўнг уни олдига чақириб деди: «Эй Суҳайл, бизнинг икки фармонимизнинг бири рост ва бири ёлғон эканин қачон кўрмиш эдинг. Улуғ жаҳонни биз шамшир била итоат қилишга ўргатурмиз. Бизнинг кичикларга беадаблик ва нофармонлик ўргатиб, фармон била иш қилмағил, деганимиз камоли аҳмоқликдур. Бизнинг фармонимиз бирдур, дарҳол ул ишни қилурлар ва ҳар ишни қилмоқ тиламасак, ҳаргиз буюрмасмиз. Бизнинг ҳеч одамдин кўрқинчимиз йўқдур. Бизнинг ҳаққимизда шундоғ гумон қилибсан, бу сенинг ожизлигингдур. Сен бу ишда бизни пиёда қилмоқчи бўлмишсан, биз ҳам сени амалдин пиёда қилдик, токи сен ушбу гумон била ҳеч бир амалга ярамағайсан».

Бас, эй фарзанд, то ўлгунча ёлғон фармон ёзмағил. Агар қайсики амалдор сенинг фармонинг била иш қилмаса, унга қаттиқ уқубат қилғил, то ўзинг тирикликда фармонингни муаззам тутмасанг, сендин сўнг ҳеч ким сенинг фармонинг

¹ Андиша қилмишсан – ўйлаб кўргансан.

била иш қилмас. Ундоққим, ҳали ҳам ўлғон вазирларнинг фармони била иш қилурлар. Бас, подшоҳ била вазирнинг сўзи бир бўлмоғи керакдур, то амр қатъий, ҳурмати барқарор ва давлати пойдор бўлмоғи зарур.

Набизни ичмағилки, ундин ғафлат пайдо бўлур. Агар вазир ҳам, подшоҳ ҳам набиз ичишга машғул бўлса, мамлакатда халал¹ пайдо бўлур.

Бас, ўзингни ва подшоҳингни омон сақлағил ва айтғонимдек бўлғил, нединким вазир мамлакатнинг посбони бўлур ва посбонга посбон керак бўлғони ниҳоятда айбдур. Бас, агар вазир бўлмай, сипоҳсолар бўлсанг, унинг шартларини энди айтурман.

ҚИРҚ БИРИНЧИ БОБ

СИПОҲСОЛАРЛИК ШАРТЛАРИ ВА ОДАТЛАРИ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, агар сипоҳсолар бўлсанг, лашкарингга эҳсон кўргузғил, ҳам ўз тарафингдин, ҳам подшоҳ томонидин уларга яхшилик расмини тузғил. Ҳамиша ҳайбатлик бўлғил, лашкар чекмак ва уруш қилмак тариқин билғил. Уруш қуни ўнг тарафга ва сўл тарафга кўп уруш кўрғон саркардаларни юборғил. Шижоатлироқ саркардани ёки баҳодирроқ қавмни лашкарнинг орқа жаноҳига² қўйғил, токи лашкарнинг орқаси қувватлик бўлсин. Агар душман қанчаки ожиз бўлса ҳам уни ожиз кўрмағил ва унинг ҳақида ҳам қувватлик душман ҳақида қилғон эҳтиётингни қилғил.

Урушда далирлик қилмағилким, далирлик сабабидин лашкарни барбод қилурсан ва баддил

¹ Халал – камчилик.

² Жаноҳ – қанот.

бўлмағилким, баддиллик жиҳатидин ўз лашка-рингга ҳазимат¹ еткарурсан.

Жосус юбориб, хасмнинг ҳолидин огоҳ бўлмоқ-дин ғофил бўлмағил. Кеча-кундуз тилла юбориш-дин тақсир қилмағил. Уруш куни лашкарга назар қилғил ва икки лашкар бир-бирига рўбарў бўлгон чоқда очиқ юзлик ва яхши сўзлик бўлғил. Лашка-рингга деғилким, «Душман лашкари шундай бир итки, биз уни бир соатда қириб ташлармиз». Лашкарни бирданига юбормағил, подшоҳнинг олдига фавж-фавж² лашкар юборғил. Сарҳанг ва саркардаларнинг отларини бир-бир тутғил, уларни танҳо-танҳо тайинла ва буюрғил. «Эй фалончи, сен ҳам ўз тобеъларинг била борғил». Ҳар одамки аъло мурод маслаҳатчилар жумласидин бўлса, ўз қошингда сақлағил.

Ҳар бир киши уруш қилса, урушда бирор ки-шини йиқса, мажруҳ қилса ёки ўзи мажруҳ бўл-са, бирор душман кишини тутса, ё отни тутиб келтурса, ё бош кесиб келтурса ёки бошқачароқ яхши хизмат қилса, унга ўша хизмати учун икки чандон мукофот берғил, сарупо тақдим қилғил, иш ҳақини ва вазифасини бурунғидин зиёда этғил ва молингни худди шу вақтда сарф қилғил, токи мақсудинг тезроқ ҳосил бўлғай. Бу сабаб била ўзгалар ҳам мардоналикка ҳаракат қилғай-лар ва сен ғалаба қозонғайсан.

Агар шу билан ҳамма мақсудинг ҳосил бўлса, сен шошиб қолмағил, ўзинг шитоб қилмағил ва жойингдин тебранмағил, душманга от отмағил, нединким сипоҳсолар шикаст топса улуғ ор бўлур.

Агар урушга кирсанг, мардона ҳаракат қилғил ва кўнглингга қочмоқ фикрини келтурмағил.

¹ Ҳазимат – чекиниш.

² Фавж-фавж – гуруҳ-гуруҳ.

Ўлимга кўнгул қўйғил, нединким ҳар одамнинг муроди ўлим бўлса, уни ҳеч лашкар жойидин кўтара олмас.

Зафар топсанг, қочғоннинг изидин қувмағил-ким, бу ишда хатар кўп бўлади. Менинг отамнинг хулқ-атвори шундоқ эрди, Султон Маҳмуд ҳам шу хилдаги одатни кўзда тутиб, қочғон одамнинг изидин қувмасди ва дер эдики: «Қочғон киши жонини аямай ҳаракат қилур ва ҳар киши жон била саъй кўргузса, албатта, зафар топар».

Урушда зинҳор бир қадамни кейин қўймағил. Агар бир қадамни кейинга қўйсанг, албатта ҳазимат топарсан. Ҳамиша жаҳд қилки, турғон жойингдин илгари юрғил ва ҳаргиз бир қадам кейин юрмағил.

Ҳамма вақт лашкарга хуш сўз айтғил ва бир луқма нон, бир коса сув топсанг, улар била баҳам кўрғилки, бир парча ноннинг қилғон ишини кўп зар ва саруполар қила олмағусидур. Лашкарнинг кўнглини ҳамиша хушҳол тутғил. Агар улар сендин жонини дариф тутмасин десанг, улардин сен нонингни дариф тутмағил... Агар сени подшоҳлик шарафига еткурса, подшоҳлик тариқин яхши тутғил.

ҚИРҚ ИККИНЧИ БОБ

ПОДШОҲЛИК ШАРТИ ВА РАСМИ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, агар подшоҳ бўлсанг, порсо бўлғил ва кўзингни, қўлингни халойиқнинг аёл ва атфолидин¹ йироқ тутғил. Пок ва имн бўлғилки, пок ва имнлик покдилликдур.

¹ Аёл ва атфолдин – (аёллар) хотин ва бола-чақаларидан.

Ҳар иш қилсанг, ақл фармони била қилғил ва ақлдин бемаслаҳат иш қилмағил, нединким подшоҳнинг вазирлари ақлдур.

Ҳеч ишда шитоб қилмағил. Ҳар ишгаки киришар бўлсанг, олдин ўша ишдин чиқмоқни яхши кўзлағил ва ишнинг охирига қарағил. Ҳар бир ишнинг ўлчоғин билғил ва барча ишни ўйлаб қилғил. Барча ишга, сўзга ақл юзи била қарағил, токи ботилни кўра олғайсан.

Ҳамиша ростгўй бўлғил, кам сўзлағил ва оз кулғил, токи кичиклар сенга густоҳ ва далир бўлмасинлар, нединким дебдурлар: «Подшоҳ учун энг ёмон иш халқнинг густоҳлиғидур».

Ҳар наки ато¹ қилсанг, мустаҳиқ қилғил ва ўзингни азиз тутғил, лашкар ва раиятнинг кўзига хор кўринмағил. Ҳеч одамдин зинҳор бир нарса тиламағил ва бандаларга раҳмдил бўлғил, аммо бераҳмларга раҳм қилмағил. Ҳамиша лутф ва карамни одат қилғил, лекин сиёсатлик бўлғил. Барча ишни буткул вазирга таслим қилмағил, унинг раёйига ҳамиша муҳтож бўлмағил. Вазир ҳар одамнинг ҳақида ҳар сўзни айтса эшитғил, аммо дарҳол қабул қилмағил. Вазирга айтғилки: «Ўйлаб кўрурман, агар маъқул бўлса, у ишни қилмоқни сенга буюрурман». Ўзинг бу ишни бахшиш била имтиҳон қилғил, токи унинг наф ва зарари сенга маълум бўлгондин кейин ҳар наки ҳукм қилсанг қилғил. Агар хоҳ қари, хоҳ йигитликда подшоҳ бўлсанг, қари кишини вазир қилғил, йигит одамга вазирликни бермағил. Агар сен қари бўлиб, вазиринг йигит бўлса, номуносиб ишдур. Агар сен йигит бўлиб, вазиринг ҳам йигит бўлса, икки йигит бир ўт бўлиб мамлакатни куйдирадур.

¹ Ато – ҳадя қилиш.

Вазир хушсуратлик ва узун бўйлик, кенг қоринлик, қари одам бўлса яхшидур. Қисқа бўйлик, бадрўйлик, таҳфиф¹ суратлик киши бўлса, унда ҳеч ҳайбат ва шуқуҳлик бўлмағусидур. Узун соқолик одам вазирликка яхшироқ муносибдур.

Ҳикоят. Ундоқки бир куни султон Тўғрил^{52*} Хуросон фозилларидан бир кишини вазир қилмоқ тилаб, бир донишманд кишини вазирликка ихтиёр этди. Ул донишманднинг соқоли ниҳоятда қалин ва узун эрди. Шундоқ эдики, унинг соқоли бетидан ошоққа тушарди. Уни келтуришиб, султоннинг пайғомини унга етқурдилар ва дедилар: «Биз сени ўзимизга вазир қилдик, нединким, сендин муносиброқ одамни топмадик». Ул донишманд деди: «Султонга айтингларки, вазирлик кўп хусусият ва ҳунари бўлгон кишига яхши бўлур. Банданинг эрса соқолидин ўзга ҳеч хусусияти ва ҳунари йўқдур. Подшоҳ менинг соқолимга алданмасун, ушбу хизматни бошқа одамга буюрсун».

Эй фарзанд, агар бир кишини вазир қилсанг, уни тамкинлик била узоқ тутғил, токи мамлакатнинг ишлари тўхталиб қолмасин. Аммо вазирнинг хеш ва ақраболарига ҳеч амал бермағил.

Фуқаронинг ҳолидин хабардор бўлғилки, подшоҳлар – чўпон, фуқаролари қўй рама²си манзарида бўлур. Агар чўпон қўй рамасини сақлашга урунмаса, рама қисқа вақт ичида ҳалок бўлур.

Ҳеч одамдин хизматни дариф тутмағил ва лекин ҳар кишига иш буюрсанг, ўзига муносиб ишни буюрғил, номуносиб ишни буюрмағил, ундоқким, фаррошликка муносиб одамга шаробдорликни буюрмағил, шаробдорликка муносиб

¹ Таҳфиф – енгил.

² Рама – тўда, сурув.

кишини хазинадор қилмағил. Алқисса, ҳар кишига ҳар ишни буюриб бўлмас. Агар иш билмагон кишига бир ишни буюрсанг, у киши ўз манфаати учун бу ишни билмаслигин айтмаса, ул иш дуруст ва фойдали бўлмағусидур. Бас, ишни билгон одамга буюргил, токи дардисарликдин қутулгон бўлғайсен.

Агар бир чокарга иноят қилиб, уни улуғ ва мухташам қилмоқ тиласанг, уни амалсиз ҳам ҳашаматлик ва неъматлик қилса бўлур. Агар бир нодонга хизмат буюрсанг, ўз нодонлигинга гувоҳлик бергон бўлурсан.

Подшоҳлигингда ҳеч одамнинг фармонингни хор тутишига йўл қўйма, сўзингни хор тутма – ўзингни хор тутгон бўлурсан, нединким, подшоҳликнинг роҳати амрини юритмоқдадур, йўқ эрса подшоҳ била раиятнинг хулқи бирдек бўлиб қолур. Подшоҳ била раиятнинг фарқи фармонбардорликдадур.

Ҳикоят. Эй фарзанд, эшитдимки, сенинг бобонг Султон Маҳмуд Ғазнавийнинг замонида бир киши бор эрди. Уни Абул Фатҳ Бустий^{53*} дердилар. У Нисанинг омили эрди. Султон бошқа бир омил юбориб, уни туттириб келтирди ва барча мол-мулкани хоса¹ликка олди, ўзини қаҳр била зиндонга солурди. Бир неча муддатдин кейин у киши зиндондин қочиб, Ғазнинга борди ва султоннинг олдида кўп тазарруъ қилиб ва ёрлиқ бериб юборди. У Нисага бориб, мазкур номани кейинги омилнинг қўлига берди. Омил ўйлаб туриб, ўз кўнглида деди: «У қайтиб яна Ғазнинга кетғай». Алқисса, номани ўқимади ва мазмунига амал қилмади. У киши (Абул Фатҳ Бустий) яна Ғазнинга бориб султоннинг боғдин танҳо чиқадиғон йў-

¹ Хоса – подшоҳ моли.

лининг устида кутиб турди ва султонга йўлиқиб, Ниса омилидин шикоят қилди. Султон яна нома берди. У киши деди: «Берфон номангизни омил эшитмағусидур». Шу вақтда султоннинг кўнгли бошқа бир иш била машғул эрди Шу жиҳатдан унга деди: «Мен худ нома бердим, бас, уни қабул этмасалар, бошингга тупроқ сочғил!» У киши деди: «Эй султони олам, фармонингни эшитмасалар, энди тупроқни менинг бошимга сочиш керакму?» Султон ўйлаб қолди ва деди: «Мен хато қилмишман, тупроқни менинг бошимга сочмоқ керакдур». Дарҳол икки ғуломни юбориб, Ниса вилоятидаги омилни дорга остирди ва жар солдирди. «Ҳар ким подшоҳнинг фармонидин бош тортса, жазоси ушбудур». Шундин кейин ҳеч ким фармонга хилоф иш қилмади.

Ҳикоят. Эй фарзанд, сенинг тоғанг Султон Масъуд^{54*} салтанат тахтига минди, у шижоат ва мардоналик тариқин яхши билур эрди. Аммо мамлакатдорлик¹ тариқин ҳеч билмасди. Подшоҳликдин кўра канизаклар била айш-ишрат қилмоқни яхши кўрар ва барча молларини шу ишга сарф қиларди. Уммол² ва лашкарлар унинг шундай ишга машғул бўлғонин кўриб, нофармонлик³ йўлин тутдилар ва халойиқнинг ҳолига футур етди. Лашкар, раият густоҳ ва далир бўлдилар.

Бир куни Фаррова қалъасидин бир хотин келиб, омилнинг зулмидин додхоҳлик қилди. Султон Масъуд унга хат берди. Хотин у хатни олиб бориб омилга кўргузди. Омил хатнинг мазмунига амал қилмади. Хотин яна келиб султондин адолат тилади. Султон унга яна хат бермоқни буюрди. Хо-

¹ Мамлакатдорлик – мамлакатни бошқариш.

² Уммол – солиқ солувчи.

³ Нофармонлик – итоатсизлик.

тин деди: «Омил сенинг хатингни қабул қилмағусидур». Султон деди: «Мен ўзим хат бердим, унга амал қилмасалар, мен нима қилай!» Хотин деди: «Эй султон, подшоҳ бўлсанг шундоғ бўлғилки, сенинг ҳукмингни қабул этсинлар ва токи бандалар зулм ва балога гирифтор бўлмасинлар, сен эрса ишрат тахтида ҳамиша барқарор бўлғил». Султон бу хотиннинг сўзидин хижолатманд бўлиб, хотиннинг додига етди ва у омилни тутиб дарвозага осди. Шундин кейин султон ғафлат уйқусидин уйғонди ва ҳеч одам унинг фармони қабулида тақсир қилмади.

Бас, эй фарзанд, ҳар бир подшоҳнинг ҳукми юрмаса, у подшоҳ эмасдур ва подшоҳлик фармон раволикка вобастадур¹. Фармонни раво қилдирмоқ сиёсат била бўлур. Демак, сиёсат қилмоқда камчиликка йўл қўймоқ яхшимас.

Сипоҳийни раиятга мусаллат² қилмағил. Сипоҳийни на янглиғ тарбият қилсанг, раиятга ҳам шундоқ меҳрибонлик кўргузғил, токи мамлакат обод бўлғай, нединким подшоҳ офтобдекдур, офтоб бировга соя солиб, яна бировдин юз ўгирмас. Раиятни лашкар била мутеъ этса бўлур ва лашкарларни раият била хушҳол, ободон этса бўлур. Асло зулмни кўнглингга келтурмағилки, одил подшоҳнинг хонадони кўп йиллар боқий қолур ва золимнинг хонумони тезда барбод ва нобуд бўлур, нединким адл ободонликнинг нишонидур ва зулм вайронлик аломатидур. Ҳукамолар дебдурларки, одил подшоҳ олам хуррамлигининг сарчашмасидур, золим подшоҳ жаҳон хароблигининг селоба³сидур.

¹ Раволикка вобастадур – бажарилишга боғлиқдир.

² Мусаллат – қўлга олиш, молик бўлиш.

³ Селоба – тўфон.

Мазлумлар дуосидин гофил бўлмағилки, уларнинг дуоси, албатта, мустажобдур. Хилватда кўп ўтирмағил, лашкардин ва ўзга халойиқдин қочмағил, агар қочсанг, улар ҳам сендин қочурлар. Раиятнинг ҳолига қарашда тақсир қилмағилки, бу тақсиринг душманнинг тавфиридур. Аммо лашкар тутсанг, барча лашкарни бир қабиладин тутмағил. Агар подшоҳ барча лашкарни бир қабиладин тутса, лашкари забун бўлур, нединким улар ҳамиша бир-бирлари била иттифоқ бўлурлар ва ҳаммасига бирдек сиёсат қилиб бўлмас. Агар ҳар турли қабиладин лашкар тутсанг, у ҳолда бир тоифа иккинчи тоифадин бийм¹ қилур ва нофармонлик қила олмаслар, сенинг фармонинг эса лашкарингга раво бўлур. Шундоқки, сенинг бобонг Султон Маҳмуднинг тўрт минг турк ғуломи ва тўрт минг ҳинду ғуломи бор эрди. Туркларни ҳиндулардин қўрқитарди. Бу икки тоифа бир-биридин қўрқиши натижасида мутеъ ва фармонбардор бўлур эрдилар.

Эй фарзанд, гоҳ-гоҳ лашкар улугларини нон емак, набиз ичмак учун ўз мажлисингга чақириб, карам ва меҳрибонлик кўргузғил ва сарупо бериб, кўнгилларин хуш қилғил. Лекин кишига оз нарса бермоқ тиласанг, кўп халқнинг орасида бермағил, токи ҳимматинг пастиғи маълум бўлмасин. Масалан, мен саккиз йил Ғазнида султон Мавдуднинг^{55*} надими² бўладим. Унда уч ишни ҳаргиз кўрмадим: бир улки, агар инъом икки юз тиллодин оз бўлса, уни кўп халқ орасида ҳеч кишига бермасди, хилватда парвоначисига³ буюриб берур эрди. Иккинчиси, ҳаргиз

¹ Бийм – қўрқув.

² Надим – яқин хизматкор, маҳрам.

³ Парвоначи – вазирнинг муовини.

тиши кўрингудек қаттиқ кулмас эрди, учинчиси, ҳар қанчаки қаттиқ қаҳри келса ҳам ҳаргиз «беҳамият» дейишдин бошқа дашном қилмасди. Бу одат бағоят яхши ишдур. Эшитгон эдимки, Рум султонининг одати ҳам шу хилда экан. Бас, эй фарзанд, сахий бўлғил ва паст ҳиммат бўлмағил, йўқ эрса, кўпнинг орасида ҳимматингни кўргузмағил. Агар шундай қилмасанг, халқ сенга душман бўлур. Гарчи ҳатто сенга бирон-бир душманлик қила олмасалар ҳам, ҳар ҳолда сенга бир душман бўлса, хизмат қилмаслар ва душманингга дўст бўлурлар. Аммо жаҳд қилиб подшоҳлик шаробидин маст бўлмағил. Олти хислатдин воз кечмағил ва уларни маҳкам тутғил, масалан: ҳайбат, адл, саховат, муҳофазат, мулойимлик ва ростгўйлик. Ҳар подшоҳ бу олти хислатнинг бирининг узоқ бўлса, подшоҳлиғ шароби мастлиғига яқин бўлур. Ҳар подшоҳ подшоҳлиғ шаробидин маст бўлса, подшоҳликдин жудо бўлгондин сўнг бу мастликдин айрилар. Шунинг учун подшоҳ бўлсанг, бу ишларга эҳтиёт бўлғил ва олам подшоҳларининг ҳолидин шундоғ хабардор бўлиб турғилки, уларнинг нафас олгонларидин ҳам ҳатто ғофил бўлмағил.

Ҳикоят. Мен отамдин эшитдимки, у шундай деди: Фахруддавла ўзининг биродари Азудуддавадин бир амаллаб қочиб, кўздин ғойиб бўлди ва ҳеч жойда мақом қила олмай, менинг бобом Қобуснинг даргоҳига омонлик тилаб келди. Бобом унга омонлик бериб, кўп лутф ва карам қилди, нединким бобом Фахруддавланинг тоғаси эрди. Фахруддавланинг отаси била бобом Қобус Ҳусн Фирузоннинг қизидин туғилмиш эрдилар. Шундин кейин Азудуддавла бобом Шамсул Маолий Қобуснинг олдига элчи юборди ва элчи

келиб номани топширди Номада шундай дейилмиш эрди: «Биродарим у ерга борибдур. Сен била менинг орамизда дўстлик биноти маҳкамдур ва икки юрт бир юртдур. Биродарим менга душмандур. Уни тутиб менинг олдимга юбордил. Бу ишнинг мукофоти учун мен сенга вилоятимдин қайси шаҳарни тиласанг, ўшани берурмен, токи дўстлик бурунғидин зиёдароқ бўлғай. Агар бу бадномликдин қочсанг, унга заҳар бериб ўлдурдил, токи менинг муродим ҳосил бўлсин ва сенга бадномлик бўлмасин. Ҳар на тиласанг уни қабул қилурман».

Амир Қобус деди: «...шундоқ улуғ подшоҳ мандек кишига то қиёматгача бадном бўлғудек сўзни айтмаса керак эрди». Шундин кейин элчига деди: «Азудуддавла бағоят рофил кишидур. Нечук бундоқ мумкин бўлмағон сўзни айтадур?» Элчи деди: «Эй худованд, Азууддавлани Фахруддавлага сотмағил, яъни Фахруддавлани Азудуддавлани илгари тутмағилки, Азудуддавла сени ўзининг туғишғон биродаридин ҳам дўст тутар ва айтарки, худди шу мактубни берғон кун эшитдим: «Бир кун дўстим Қобус ҳаммомга борди, ҳаммомда оёғи тойиб йиқилди. Мен дилтанг бўлиб дедим: «У қирқ ёшида қариб қолдимики, забун бўлиб, қуввати кетиб йиқилибди».

Элчининг бу сўздин мақсуди: «Менинг подшоҳим сенинг ҳолингни кўп яхши билур», демоқ эрди. Қобус деди: «Умри узоқ бўлсин, менга кўп шафқат қилибдур. Лекин унинг учун мен ҳам ғам ерман: фалон ойнинг фалон кунда, сени бу тарафга юбормасдин бир кун илгари кечаси фалон уйда ўтириб шароб ичди ва фалон жойда ётиб ухлади. Нуштегин соқий ярим кечада унинг қошига келди ва у уйқудин туриб ичкари саройга

бориб, учок¹ка чиқди. Шу чоғда қаттиқ шамол эсди ва у учокдин тушар вақтида оёғи дуруст тегмай, зангунинг² иккинчи тишидин йиқилди. У киши учун менинг ҳам кўнглум анчагина азобланди ва дедимки: «Қирқ икки ёшдағи подшоҳ шунча шароб ичиб, учокка чиқа олмайдиғон ва ярим кечада ундин туша олмайдиғон даражада ожиз бўлиб қолибдими, бундоқ ҳодисага гирифтор бўладур?» Бу сўз билан Қобус элчига ўзининг ҳам уларнинг ҳолидин хабардорлиғини билдирди.

Эй фарзанд, атрофдағи подшоҳларнинг ҳолидин огоҳ бўлғондин сўнг ўз вилоятинг, райят ва лашкар ҳолидин ҳам огоҳ бўлғил. Агар ўз шаҳрингнинг ҳолини билмасанг, бегоналар ҳолини қандай қилиб билурсан?

Ҳикоят. Эй фарзанд, тоғангнинг ўғли султон Мавлуд бинни султон Масъуднинг замонида мен Ғазнингга борғондим. Менга кўп эъзоз ва эҳтиром қилди. Бир неча муддатдин сўнг мени имтиҳон қилиб, ўзига хос надим қилди. У ҳамиша таомни менинг била бирга ерди. Хоҳ ўзга надимлар била бўлсин, хоҳ бўлмасин, мен унинг суҳбатида ҳозир эрдим.

Бир кун субҳидамда надимлар била набиз ичиб ўтирғон вақтда лашкарга кўриниш берди ва барча лашкар келиб салом бериб қайтдилар. Хўжа Абдулло Раззоқ Аҳмад бинни Ҳасан Маймандий^{56*} унинг вазири эрди. Бир мунҳий³ бир хат келтириб хўжага берди. Хўжа ичкари кириб, у хатни Али ходимга берди ва Али ходим султонга берди. Султон набиз ичиб ўтириб эрди, ўшал хатни ўқиди ва Хўжага қараб деди: «Буюрғил, мунҳийга беш юз таёқ урсинлар, токи бундин

¹ Учок – том.

² Зангу – нарвон.

³ Мунҳий – хабарчи.

буён хабар келтурса, шарх била ёзиб келтурсин, нединким бу хатда: ўтган кеча Ғазнинда икки минг уйда ош пиширмамишлар, деб ёзмиш. Мен у уйлар кимларнинг уйларидаур, қайси кўчада, қайси маҳаллада эканин билмасман». Хўжа деди: «Мунҳийнинг гуноҳин афв қилинг, бу жиҳатдин у мужмал гаплар ёзибдур. Аммо агар шарх била ёзса, бу сўз бир улуғ китоб бўлурки, уни бир мажлисда ўқиб тамом қилиб бўлмағусидур. Ноилож ошни зикр этибдур, аммо ошнинг рангин ва навин ёзмабдур. Энди тараҳхум қилсангиз, бундин буён ҳар сўзни мужмал қилмай, фалон киши, фалон маҳалла ва фалон ош деб шарх ва тафсил била ёзсин». Султон деди: «Бу навбат афв қилдим. Агар яна шундоғ ёзса, гуноҳи ўз бўйнидадур».

Бас, эй фарзанд, ҳамиша лашкар ва раият ҳолидин хабар олғил, хусусан, вазирнинг ҳолига тафаҳхус¹ қилғил ва шароб ичишга йўл қўймағил, нединким сен барча аҳду аёл ва хонумонингни унга топширғонсан. Агар унинг ҳолидин гофил бўлсанг, ўзингдин, хонумон ва мол-мулкдин гофил бўлғонингдур. Атрофингдаги ўзингга баробар подшоҳлар била зоҳирда дўст бўлсанг ҳам ботинда² дўст бўлмағил ва агар ботинда душман бўлсанг, зоҳирда ошкор қилмағил.

Ҳикоят. Шундоқ эшитибманки, Искандар Румий бир кун ўз душманига қарши урушга бормоқ бўлди. Унга дедилар: «Эй малик³, хасм гофилдур, унга шабхун⁴ урмоқ керакдур». Искандар деди: «Ўғрилиқ била зафар топмоқ менга ордур!»

Бас, подшоҳликда улуғ ишларни одат қилғил, нединким подшоҳ барча кишидин улуғроқдур.

¹ Тафаҳхус – атрофлича текшириш.

² Ботинда – ички томондан.

³ Малик – подшоҳ.

⁴ Шабхун – кечки ҳужум.

Унинг гуфтор¹ ва кирдори² ўзгаларнинг гуфтор ва кирдоридин улуғроқ бўлмоғи керакдур ва бундоқ гуфтор ва кирдор била улуғ ном ҳосил қилса бўлур. Паст ҳиммат подшоҳнинг номи баланд чиқмағусидур.

Ҳукмингни улуғ тутғил ва ҳар муҳаққар³ нарсага ҳукм қилмағил. Агар бирор нарсага ҳукм қилсанг, унинг хилофини қилмағил, нединким хилоф иш қилмоқ барча кишига ёмондур, хусусан, подшоҳга ёмондур.

Подшоҳлик пешасининг шартларини баён қилдим.

Агар деҳқончилик ё бозор пешалари насибинг бўлса, улар янада яхши пешадир. Сен ҳар бирининг шартларини бажо келтирғил, токи ишинг ҳамиша ривож топғай ва муродга етғайсан.

ҚИРҚ УЧИНЧИ БОБ

ДЕҲҚОНЧИЛИК ВА БОЗОР ПЕШАЛАРИ БАЁНИ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, агар деҳқон бўлсанг барча деҳқондин шиностароқ⁴ бўлғил ва ҳар бир экинни эксанг, вақтидин ўтказиб экмағил. Агар вақтидин ўн кун бурун экканинг икки кун вақтидин сўнг эккандин яхшироқдур.

Ҳўкизни жуфт этиб, барча асбобни муҳайё қилғил. Зўравон, қувватли ҳўкизларни сотиб олғил, охурига алафни ва дон-дунларни солғил. Уни шу хилда тарбият қилғилки, ҳўкизларинг зўрликда ва семизликда барча халойиқнинг ҳўки-

¹ Гуфтор – сўзлаш, суҳбат.

² Кирдор – қилиқ.

³ Муҳаққар – таҳқирланган.

⁴ Шиностароқ – билимдонроқ.

зидин илгари бўлсин. Агар бир ҳўкизинг ишга ярамай қолса, тезликда яна бир ҳўкиз олишга ҳаракат қилғил, токи экин вақти ўтмасин. Агар экиш ва ўриш вақти бўлмаса, ҳамма вақт ер суриб, шудгор қилишдин ғофил бўлмағил. Сўнгги йилнинг тадбирини ушбу йил қилғил. Экинни бақувват ерга экилки, агар ернинг қуввати бўлмаса, ер сенга фойда бермас.

Ҳамма вақт ерни тарбият қилғил, деҳқончилик пешасидин бархурдор¹ бўлғайсан.

Агар ўзга пеша қилмоқ тиласанг, бозор пешаларини қилғил. Ҳар бир пешани қилсанг ҳам чобук бўлғил ва покиза иш қилғил. Шунда сенинг ишинг ҳамма пешаварларнинг ишидин яхшироқ бўлғай.

Ҳариф ва ошналаринг кўпайсин. Оз фойдага қаноат қилғил ва харидорни кўп лажож ва оғир баҳо била ўзингдин қочирмағил, токи мазкур пешада ризқинг зиёда бўлсин. Халқ сенинг олдингга бир нарсани олмоқ ва сотмоқ учун келса, дўстимсан ва биродаримсан демакдин тақсир қилмағил, токи сенинг бундоқ меҳрибонлиғингни кўриб, улар молларига оғир баҳо қўйишдин шарм қилсинлар ва сенинг мақсудинг ҳосил бўлсин. Шунда ҳамиша пешаварларнинг орасида яхши отинг чиққай. Аммо рост сўзлағил, бахилликдин парҳез қилғил. Савдонгни яхши ишга сарф этғил, қашшоқларга инъом берғил ва ўзингдин қавийларга ниёзманд² бўлғил. Савдода кўп қаттиқ бўлмағил, ғариблардин кўп фойда истамағил ва мустаҳиқни хушҳол қилғил. Подшоҳинг ҳақида ростлиғ қилғил, аммо подшоҳнинг хизматига ҳарис бўлмағил, сипоҳийларга аралашмағил. Бозор халқи била бозори бўлғил. Тош ва тарози-

¹ Бархурдор – баҳраманд.

² Ниёзманд – ҳожатманд.

ни рост қилғил. Ўз ақчанг ҳақида икки дил ва икки ҳамён бўлмағил. Шерикларингга хиёнат қилмағил, ҳар пешаким қилсанг, унда ҳийла қилмағил ва ҳамиша ҳамма ишингни бирдек қилғил. Агар молдор бўлсанг, муҳтожга қарз бермоқни ганимат билғил.

Ёлғондин онт ичмағил ва киши била қаттиқ муомала қилмағил. Пок дил бўлғил, токи савдонгда, фойдангда баракат бўлғай. Ҳар бир пешадурки, менинг айтғонимдек бўлса, барча пешаварларнинг жувонмарди¹ бўлғайсан. Энди билғилки, жувонмардликнинг барча шармларини қудратим етгунча баён қилурман.

ҚИРҚ ТЎРТИНЧИ БОБ

ЖУВОНМАРДЛИК ЗИКРИДА

Эй фарзанд, агар сен жувонмардлардек ҳаракат қилмоқ тиласанг, дастлаб жувонмардлик нима эканлигин ва унинг қандоғ пайдо бўлурын аниқ билғил. Қилғилки, одам уч хил сифатга эгадур. Барча шахс у хоҳ доно, хоҳ нодон бўлсин, шу уч нарса била хушнуддур... Бу уч нарсанинг бири ақл, бири ростлик ва бири жувонмардликдур.

Халқнинг даъвосига ҳақиқат била қарасанг, ҳеч киши ақл ростлик ва жувонмардлик била ёлғон даъво қилмағусидур. Нединким, бу уч сифатга эга бўлмағон ҳеч киши йўқдур. Аммо одатнинг тундлиғи (шиддатлиғи, ғазаби) ва хиралиғи (даҳшатли қоронғилик) халқнинг асли йўлини боғлаб қўяди. Инсон асли барча илми ўргана олади. Одамнинг тани кўзга кўринадурғон ва кўзга кўринмайдурғон моддалардин тузилғон. Демак, инсоннинг бадани-

¹ Жувонмард – сахий.

да бир қисм табиий кучлар осмон гумбази, юлдузлар, моддалар, унсурлар, нафас шакллар, жонлар, ақллар мавжуддурки, уларнинг ҳар бири алоҳида бир оламдур, яъни мураккаб бир мажмуъ бўлмишдур. Бас, кўрмасмусан, бу улуғ жаҳонда кўк гумбази ҳам, юлдузлар ҳам, табиий кучлар ҳам буларнинг бари хилма-хил моддалар бўлсалар ҳам табиат бандида бир-бирларига боғлиқдурлар, яъни ўт ва сув барча сифатда бир-бирига зиддур. Андоқким, ўт ва сув барча сифатлари била зиддурлар, тупроқ ва ел ҳам бир-бирига зиддур. Демак, ер тупроқ, ўт ва сувнинг орасида воситачи бўлиб, уларнинг орасини улуғ банд қилиб боғлайдур. Шу тариқа ердаги қурғоқчиликнинг олов била, совуқликнинг сув била боғланиши орасида банд пайдо бўлди, лекин қувват моддаси била мазкур банд узилди. Куч фалақдин, фалақ ҳаюло¹дин, яъни ҳар бир нарсанинг асл моддаси ва моҳиятидин, ҳаюло нафасдин, нафас ақлдин ушбу қиёс била жудо бўлди. Одам жисмида тириклик ва оғирлик табиат қуввати орқали жам бўлди. Сурат, чеҳра, ҳаё, қувват, ҳаракат фалақдин жам бўлди. Бешта жисмоний сезги, яъни эшитмоқ, кўрмоқ, искаммоқ, тотмоқ, сийпаламоқ ҳаюлодин жам бўлди; ёд этмоқ, тафаккур қилмоқ, ҳаёл этмоқ, сўз айтмоқ, тадбир қилмоқ жон орқали жам бўлди. Одамнинг баданидаги шариф² нарсаларнинг манбаи йўқдур ва уларнинг ўрнини кўрсатиб ҳам бўлмас. Нединким, жувонмардлик, донишлик, камолот, шариф – буларнинг ҳаммаси ақлнинг сармоясидур ва олий ақл ташаббуси била баданда пайдо бўлдилар. Демак, тан жон била, жон нафас била ва нафас ақл била тирикдур. Ҳар кишини тирик кўрсанг, у

¹ Ҳаюло – модда.

² Шариф – тароватли.

жонсиз эмасдур, ҳар одамни жонли кўрсанг, у нафассиз эмасдур, ҳар кишини нафасли кўрсанг, у ақлсиз эмасдур. Бу аҳвол барча одамда мавжуддур. Лекин тан била жоннинг орасида беморлик пардаси бўлса, жондин танга модда, яъни қувват ва ҳаракат етишмас. Ҳар кишининг нафаси била жони орасида оғирлик ва нодурустлик пардаси бўлса, нафасдин жонга модда тамом етишмас. Ҳар бир одамнинг нафаси била ақли орасида жаҳд хиралик пардаси бўлса, ақлдин жонга фикр, тадбир, жувонмардлик ва ростлик етишмас. Демак, ҳақиқатан, ақлли ҳамиятсиз бўлмағусидур. Лекин олий файрга руҳоний йўли боғланса, бундай ҳолда бемаъни фикрлар туғиладур.

Дунёда мардумлик, яъни жувонмардлик даъвосини қилмағон ҳеч одам йўқдур, лекин, эй фарзанд, сен жаҳд қилиб ўзгалардек бўлмағил ва беъмани даъво қилмағил. Файзи олийни ўрганмоқ ва идрок қилмоқ зикринда руҳоний йўлни таълим ва тафҳим¹ била очиқ тутғил, токи сендин маъно даъво қилмағайлар.

Эй фарзанд, билғилки донишлар ақл ва жувонмардликдин алфоз² била жасадсиз бир неча сурат ясабдурлар. Бу суратлар тан, жон, ҳавос³ ва маоний⁴ суратидур. Дебдурларки, бу суратнинг тани – жувонмардлик, жони – ростлик, ҳавоси – донишмандлик, маонийси – сафодур. Бу суратларни халққа тақсим қилдилар: бир гуруҳга тан тегди, ўзга нарса етмади, бир гуруҳга тан, жон, ҳавос ва маоний тегди. Тан етгон гуруҳ иёрлар ва сипоҳийлардурки, халойиқ уларга жувонмардлар деб от қўйдилар; тан ва жон етгон гуруҳ зоҳирда

¹ Тафҳим – англатиш.

² Алфоз – сўзлар.

³ Ҳавос – сезгилар.

⁴ Маоний – маънолар.

маърифат соҳибидурларки, халойиқ уларга ёлгон маърифат деб от қўйдилар; тан, жон ва ҳавос етгон гуруҳ ҳукамо, анбиё ва авлиёдурларки, халойиқ уларга ғоят донишманд деб от қўйдилар; тан, жон, ҳавос ва маоний етгон гуруҳ фаришта-лардур ва уларга жувонмардлик насиб бўлди.

Жувонмардлик асли уч нарсадур: бири улким, айтгон сўзингни ўзинг қилсанг, иккинчиси улким, ростликка хилоф қилмасанг, учинчиси улки, хайр ишини илгари тутсанг. Одамдағи қолгон барча сифатлар бу уч нарсанинг остидадур.

Эй фарзанд, агар сенга мушкул бўлса, мен бу уч сифатни тадбир била, бу қавмнинг ҳар бирига мартаба ва андозасига лойиқ тақсим қилурман. Билғил, жувонмардлик ва иёрлик шундай кишига сазовордурки, бир қанча ҳунари бўлсин. Бу ҳунарлардин бири: жасур, мард, сабр-матонат, ваъдага вафо қилмоқ, пок дил ва пок забон бўлмоқ бўлса, яна бири улким, ўз манфаатин кўзлаб асирларга озор бермаса, бечораларга мадад еткурса, ёмонларнинг ёмонлиғини яхшилардин йироқ тутса, рост сўз айтса, ўз танидин дод берса, яхшига ёмонлик еткурмаса, зиёндин омон тутса, одамларга зиён-зарар еткурмаса, яхши қарағилки, бундай ишларнинг ҳам охири ул уч сифатга вобастадур.

Ҳикоят. Айтурларки, бир куни Кўҳистондағи бир уйда иёрлар жам бўлиб ўлтирар эрдилар. Бир киши эшикдин кириб, салом бериб деди: «Мен Марв иёрларининг элчисидурман. Улар сизларга салом юбордилар ва дедиларки, бизлар бир масалани сўрармиз. Агар бу масалага жавоб берсангизлар, сизларнинг улуғлигингизга рози бўлурмиз. Агар тўғри жавоб бера олмасангизлар сизлар бизларнинг улуғлиғимизга иқрор бўлингизлар». Улар элчига дедилар: «У масалани

сўрағил». Элчи деди: «Улар сўраб юбордиларки, жувонмардлик недур ва жувонмардлик билан ножувонмардликнинг орасида фарқ недур? Агар бир иёр бир йўлнинг бошида ўтирғон бўлса ва бир киши унинг олдидан ўтиб кетса, бир оз фурсатдин сўнг унинг изидин яланғоч қилишни қўлга олиб бошқа бир киши ўтса. У ўтиб кетғон одамни ўлдирмоқ учун йўл бошида ўтирғон иёрдан «фалон киши шу ердан ўтдими» деб сўраса, қандай жавоб бермоқ керакдур? Ўтмади деса ёлғон сўз айтғон бўлур, агар ўтди деса ғамозлик қилғай. Бу икки иш ҳам жувонмардлик тариқидан эмас».

Кўҳистон иёрлари бу масалани ва бу сўзни эшитғонларидин сўнг ҳайрон бўлуб, бир-бирларига қарашдилар. Буларнинг орасида Афзал Ҳамадоний деғон бир киши бор эрди. У деди: «Жувонмардликнинг асли – айтғон сўзни бажармоқдур. Жувонмардлик била ножувонмардлик орасидағи фарқ сабрдур. Йўл устидағи иёр ўтирғон жойидин бир қадам илгари ёки бир қадам кейинроқ ўтириб: «Мен бу ерда ўтириб эрдим, ҳеч киши бу ердин ўтғони йўқдур», – деб жавоб берса, у шу тадбир била рост сўз айтғон бўлур».

Демак, эй фарзанд, бу иёрларни эсга солсада, сипоҳийлар ҳам бу расм била бўлмоқлари шартдурки, сипоҳийнинг иши иёрлик иши била тамом бўлур. Лекин каримлик, меҳмондорлик, сасийлик, тўғрилик, ҳақшунослик, пок жомалик, яхши яроғланиш сипоҳийга хосдур. Сипоҳийга тавозеъ ва сарафкандалик¹ бир хунардур, иёрга айбдур. Аммо бозор одамларининг жувонмардлиғида ҳам анча шартлар бордурки, уларни мен ўзга пешаварларнинг бобида зикр қилдим, тақор қилмоққа ҳожат йўқдур... Жувонмардлик

¹ Сарафканда – боши эгик, камтар.

одоби шундоқки, нифоқ жиҳатдин ҳеч одамнинг пардасин йиртмаслар; халойиқни бир ишда саҳв¹ этиб, омонлик тилаб келса бахиллик қилмаслар, ...халқнинг орасида кишига кўп панд² бермаслар. Кишининг ҳаргиз қони тўкилишига саъй этмаслар. Қатли вожибга ҳам фатво бермаслар, нединким хато фатвони тузатса бўлур, аммо бе-гуноҳ ўлдирилғонни тузатиб бўлмас, ўлғон асло тирилмас. Авомни гуноҳга далил қилмаслар.

Аҳди тасаввуфнинг жувонмардлигини ўтғон устодлар кўп китобларда зикр этибдурлар, мен уларнинг ҳаммасин баён қила олмағайман.

Эй фарзанд, менинг арзим бу китобда сенга панд бермоқдур. Агар сен ушбу гуруҳ била ҳаммаж-лис бўлсанг, сен уларга офир тушмағил ва улар ҳам сенга офир тушмасин. Бу тоифанинг жувонмард-лигини сенга айтурман, нединким яхши зиндагон-лик қилмоқда бу тоифага ўзга тоифадан кўп ранж етишар ва ўзларин барчадин баландроқ кўрарлар. Жувонмардликнинг асосий фазилати манманлик-ни бошидин чиқармоқ ва ўзгага қасд қилмаслик-дур. Яна бу тоифанинг адаб ва жувонмардлиги икки нав бўлур: бири тасаввуф дарвешларига хос бўлур, бири муҳибларга мансуб бўлур. Мен иккала навини ҳам баён қилурман.

Билғил, дарвешликнинг шарти улдурким, у ҳамиша мужаррад³ бўлғай.

Ҳикоят. Шундоқ эшитдимки, бир вақт икки сўфи йўлдош бўлиб, бир тарафга борур эрдилар. Бири мужаррад эрди ва бирининг ёнида беш тиллоси бор эрди. Мужаррад сўфи ҳеч хавфсиз борур эрди ва ҳамроҳ талаб қилмасди. Ҳар жой-

¹ Саҳв – хато, янгилишиш.

² Панд – ўғит, насиҳат.

³ Мужаррад – холи, танҳо.

гаки борса, у жой қанчалик хавотирли бўлса ҳам у ҳеч андиша қилмас ва ўтириб роҳат қилар эрди. Беш тиллоси бор сўфи ҳам унинг била кетиб борарди. Аммо доимо бадбуруш, мутафаккир ва андуҳгин эрди. Бир вақт бир қудуқнинг бошига етдилар. Бу ер ҳаддин зиёда хавфли ва ўгриси кўп эрди. Мужаррад сўфи мазкур қудуқдин сув ичиб, беҳавотир ётиб роҳат қилди, аммо беш тиллоси бор сўфи хавфдин ухлай олмади ва ҳамиша ўзига дер эдики: «Оҳ, на қилай?!» Бунинг овози мужаррад сўфининг қулоғига етиб уйғонди ва унга деди: «Эй фалончи, сенга нима бўлди, тинмай: «Оҳ, на қилай, дерсан?» У деди: «Эй биродар, менда бешта тилло бордур. Бу жой хавфлидур, сен бу жойда беҳавотир ухларсен, мен эрса хавотирдин ухлай олмасман ва ҳатто ўтира олмасман ҳам».

Мужаррад сўфи деди: «Тиллонгни менга бергил, токи мен бу тиллонгга бирон чора қилай». Сўфи тиллони унга берди. У олиб тиллони қудуққа ташлаб юборди ва деди: «Мана энди, «оҳ на қилай»ингдин қутулдинг. Энди тинчгина ўтиргил, фароғат била ухлагил. Билгилки, мужаррад кишининг ҳеч офатдин хавфи бўлмағай».

Эй фарзанд, билгилки, агар назаринг бир бўлса, барча офатдин омон юргайсан. Агар биродаринг ҳақида жанжал қилсанг ҳам ўзинг ҳақингда биродаринг била ҳеч вақт мукошафа¹ қилмағил. Манманликни бошингдин чиқаргил ва соҳиби беғараз бўлгил. Тасдиқ ва тажаррудга назар қилгил ва ҳеч нарсага иккилик кўзи била қарамағил.

Эй фарзанд, билгилки, агар киши сидқидил била сувга оёқ қўйса, сув ҳам унинг оёғи остида қаттиқ бўлур. Агар бирон киши бу бобда сенга

¹ Мукошафа – фош қилиш.

авлиё кароматидин бир ҳикоят қилса ва ул ҳикоят ақл тариқасидин йироқ бўлса ҳамда сенга номумкин кўринса ҳам унга рой, эътиқод қилғил. Дарвеш шундай кишидурки, у ҳар бир нарсага сидқ кўзи била қарағай, унинг зоҳири ва ботини бир бўлғай ва кўнглини тавҳид фикридин холи қилмағай. Қаттиқ андиша ва оҳисталикни ихтиёр этғай, токим тафаккур ўтига куймағай, нединким бу тариқа соҳиблари тафаккурни улур ўт деб билурлар, сидқ суви эса унинг тасаллиси бўлур. Демак, улар ишрат ва рақс, самоъ¹ни тасаллига дом қилмишлар, агар дарвешлар самоъ оҳангига мойил бўлмасалар, ҳамиша тафаккур ўтига куярлар, нединким ҳар кишида тавҳид тафаккури бўлмаса, унга самоъ қилмоқ маҳолдур... Дарвеш ...мулойим сўзлик бўлғай; тан ва жаомасин пок тутғай; сафарни дўст тутғай ва биродарларига ҳамма вақт хизмат қилғай; сафарга ҳар одам ҳамроҳ бўлмоғ тиласа ман этмағай ва белини устидин боғлаб, халқ орасига бормағай; ҳар ердин жой берсалар, унда ўтирғай; ичкари кирғон вақтида салом берғай; яхши одамлар била суҳбат тутғай, беҳуда сўзлашмағай; бир ерга чақирсалар тезроқ борғай, токи азиз бўлғай. Бир иш қилмоқ бўлса, кўпнинг ҳукми ва ризоси била қилғай... Агар ҳожат юзасидин бир жойга кетмоқ, ё либос киймоқ ёки либосни тандин чиқармоқ тиласа, кўпдин рухсат олғай; халқдин яширин равишда ҳеч нарса емағай ва халқнинг олдида кўп сўзламағай... Кўп халқнинг орасида шитоб била юрмағай.

Бу гуруҳ ранж била топғон нонни ганж билғай. Нон емоқ вақтида суфра²дин ғойиб бўлмағай,

¹ Самоъ – ашула.

² Суфра – дастурхон.

токи ўзгалар уни келур деб интизорлик чекмағайлар. Халқнинг олдидаги нонга қўлин урмағай. Агар бир иллат сабаби била таом егуси келмаса суфра ёйилмасдин бурун узр айтғай.

Эй фарзанд, жаҳд қилки, ҳар қандай сифатга эга бўлсанг ҳам олдинни кўрадиғон бўлғил ва жувонмардликка яқин бўлғил, токи жаҳон аҳлининг яхшиси бўлғайсан.

Агар жувонмардлик йўлида юрмоқ тиласанг, ҳамиша уч нарсани кўзда тутғил: кўзни ёмон назардин, қўлни ёмон ишдин ва тилни ёмон сўздин сақлашни. Уч нарсани дўст ва душманга очиқ тутғил: уй эшигини, суфра бошини, ҳамёнингнинг боғичини.

Ҳаргиз ёлғон сўз демағилки, барча ножувонмардлар ёлғон сўз айтмоқдадурлар. Агар ҳар киши сенинг жувонмардлигинга эътиқод қилса, агар азиз киши бўлса ҳам сенинг олдинда ўзини хор тутар, агар улуғ душман бўлса ҳам сенга ўзини таслим қилур ва барча халқнинг орасида сенинг жувонмардлигинга эътимод этар.

Бас, жонинг борича қўшиш қилиб, жувонмардликни эгаллағил. Ва яна ҳаргиз ўтғон иш юзасидин интиқом қилмоқ¹қа машғул бўлмағил, хиёнат қилмоқни асло ўйламағил, нединким хиёнат қилмоқ жувонмардликнинг шарти эмасдур.

Эй фарзанд, огоҳ бўлғилки, сўз қўпдур. Агар ҳар тоифанинг жувонмардлигини айтсам сўз чўзилур, аммо сўзни мухтасар қилурманки, айтғонларимнинг барчаси юқорида баён этилғон фикрларга тобедур.

Билғилки, камоли жувонмардлик шулдурки, ўз молингни аниқ билғил, киши молини киши моли билғил, халқ молидин тамаъ қилмағил. Ўз

¹ Интиқом қилмоқ – ўч олмақ.

қўлинг била қўймагон нарсани олмағил. Халққа яхшилик қила олмасанг ҳам ёмонлик қилмағил. Оламда жувонмардроқ киши ҳамиша менинг айтғонимдек тирикчилик қилғай, токи ҳам бу дунёни, ҳам охиратни топғай.

Эй фарзанд, билғилки, бу китобнинг неча жойида қаноатни зикр этдим ва яна такрор қилурман. Аммо ҳамиша дилтанг бўлмасликни тиласанг, қаноатлиғ бўлғил, ҳасадчи бўлмағил, токи вақтинг ҳамиша хуш бўлғай. Нединким, барча гамнокликнинг асли ҳасаддур. Билғилки фалак гардишнинг таъсиридин одамга нек¹ ва бад² етар. Менинг устозим дердики: «Фалак таъсири била одам бўйинини узатғай ва оғзини очғай. Фалакдин бир саъб³ етса, одам бўйнида кўтарғай ва агар бир луқма етса, оғзига олғай...»

Фалак таъсирида ҳам шул икки ишдин ташқари эрмасдур. Бу тариқани илгари тутиб, қаноатга одат қилсанг, озод баданинг ҳеч кишининг бандаси бўлмас. Ҳаргиз тамаъни хаёлингга келтурмағил. Нек ёки бадин наинки олдингга келса, рози бўлғил. Билғилки, одам тоифаси хилма-хилдур. Лекин уларнинг бир-биридан кам бўлмоғи ниёз⁴ ва тамаъ жиҳатидиндур. Шунинг учун киши тамаъни тарк этиб, қаноатни одат қилса, барча жаҳон аҳлидин бениёз бўлғай. Демак, ҳеч кишидин тамаъ талаб қилмагон киши жаҳонда энг азиз, муҳташамдир. Ул ҳеч одамга ниёзи бўлмағай, тамаъгир ва ниёзманд паст ва хордир. Нединким, бундай киши ўз моли ва жувонмардлигидин тамаъ қилғай.

Ҳикоят. Шундоқ эшитибманки, шайх Шибли бир кун бир мачитга борди ва икки ракат намоз

¹ Нек – яхши.

² Бад – ёмон.

³ Саъб – машаққатли.

⁴ Ниёз – муҳтожлик.

Ўқиб, бир оз вақт осойиш топди. Ул мачитда ёш ўғлонлар жам бўлиб китоб ўқир эрдилар. Ўғлонларнинг таом ейдигон вақтлари бўлиб қолди. Буларнинг орасида бир бойнинг ўғли ҳам бор эрди ва бир фақирнинг ҳам ўғли бор эрди. Бойнинг ўғли олдида ҳалво, фақирнинг ўғли олдида қуруқ нон эрди. Бойнинг ўғли унга деди: «Агар ҳалво емак тиласанг, менинг итим бўл, шундин сўнг ҳалво берурман». Фақирнинг ўғли деди: «Мен сенинг итингман». Бойнинг ўғли деди: «Шундоқ бўлса, итдек ҳурғил». У бечора ит янглиғ ҳурди, шундин кейин бойнинг ўғли бир бўлак ҳалво берди. У ҳар вақт итдек ҳурарди ва бир бўлак ҳалво оларди. Шайх Шибли ҳар вақт уларга қараб йиғлар эрди. Бир куни муридлари ундин сўрадилар: «Эй шайх, не важди йиғларсан?» Шайх деди: «Кўрингларки, беқаноатлик ва тамаъгирлик одамнинг бошига на савдоларни солур. Агар бу ўғлон қуруқ нонга қаноатли бўлиб, ундин ҳалво тиламаса эрди, ўзидек бир ўғлоннинг ити бўлмасди».

Бас, агар зоҳир ва фосиқ бўлсанг ҳам қаноатли бўлғил.

Эй фарзанд, билғилки, мен шу қирқ тўрт бобда ҳар хил ишлар тўғрисида сўз дедим ва ҳар боб ҳақидаги масалалар юзасидин панд-насиҳат қилдим. Аммо ақллилик бобини зўрлик била айта олмасман. Ақлни кишига зўрлик била ўргатиб бўлмас. Билғилки, ақл икки хилдур: бири туғма ақлдур, уни азалий дерлар, иккинчиси касбий ақл, буни муктасиб дерлар, касбий ақлга дониш ҳам дерлар. Бас, агар азалий ақл бўлмаса, мен ва сен ҳеч илож қила олмасмиз. Сен муктасиб ақлни пеша қилмоқда камчил қилмағил, қурбинг етғонича ўрганғил. Ақлдилар тоифасидин бўлмасанг ҳам донишлар тоифасидинсан, иккисидин бири-

га эга бўлгонинг яхшидур, нединким дебдурлар, агар ота бўлмаса, онадин яхши киши йўқдур. Агар оқил бўлмоқ тиласанг, ҳикмат ўрганғил, ақл ҳикмат била камолга етар. Аристотелис донишдин: «Оқилнинг қуввати нимада?» – деб сўрабдурлар. Донишманд: «Барча кишининг кучи овқатдандур, ақлнинг кучи эса ҳикматдандур», – дея жавоб бермишдур.

Эй фарзанд, билғилки, ҳар неки иш менинг одатим эрди, ҳаммасини сенинг учун бу китобга ёздим, бу фақат сенинг учундур, яъни барча фикр ва тушунчаларимни сенинг учун китобга ёздим ва ҳар бир илм, ҳар ҳунар ва ҳар пешаким билур эрдим, ҳаммасини қирқ тўрт бобда баён этдим.

Билғилки, кичикликдин менинг одатим шундоқ эрди. Мен олтмиш уч ёшимни шу сират ва шу одатда ўткардим. Бу китобни сана тўрт юз етмиш бешда бошладим. Агар бундин буён ҳам Худо таоло умр бериб, тирик бўлсам, яна шу одат била бўлурман. Агар сен бундин яхшироқ хислатни билсанг, ўша била бўлғил. Шуларни ўзимга раво кўрдим, сенга ҳам раво кўрдим. Агар сен менинг бу пандларимни эшитмасанг ва булар била иш қилмасанг, сенга менинг зўрим йўқдур. Ҳар қандай киши бу китобни ўқир, тушунар ва шу китоб юзасидин иш кўрар, нединким менинг ҳар бир сўзим бахтнинг аломатидур.

ИЗОҲЛАР

1. *Мутаваккил* – 847–861 йиллар орасида ҳукмронлик қилган аббосийларнинг учинчи халифаси.

2. *Сукрот* – юнон олимларидан бўлиб, эрамиздан илгари 469–399 йилларда яшаб ўтган.

3. *Афлотун* – *Платон* – эрамиздан илгари 427 йилда туғилиб, 343 йилда вафот этган юнон олими.

4. *Муҳаммад Закариёйи Рози* – Эроннинг машҳур табибларидан бири. У Рай шаҳрида 240 ҳижрий йили (854–856 милодий йили)да туғилди, 320 ҳижрий йили (932 милодий йили)да вафот этди.

5. *Хисрав Парвез* – Ануширавон (Хисрав I) 579 йилда вафот этгандан кейин тахтни унинг ўғли Хурмузд IV эгаллайди. Аммо 90-йилларнинг охирида Михран қабиласидан бўлган Хурмузднинг сипоҳсолари Баҳром Чубин бошчилигида Хурмуздга қарши исён кўтарилади. Баҳром ўз яқинлари билан пойтахтга юриш қилади. Бу вақтда пойтахтда Испахпат уруғидан бўлган Виндол ва Вистахм номли икки ака-ука бошчилигидаги оқсуяк гуруҳи Баҳром Чубиннинг келишини кутмасдан мустақил равишда ҳаракат қиладилар. Бу гуруҳ Хурмуздни қўлга оладилар ва унинг иккала кўзини ўйиб олиб кўр қиладилар, кейин ўлдирадилар. Унинг ўрнига Хурмузднинг ўғли Хисрав II ни подшоҳ қилиб тайинлайдилар. Хисрав II кейинроқ «Парвез» лақабини олади, «Парвез» сўзининг маъноси музаффар, галаба қилувчи, голиб демакдир.

Аммо Хисрав Парвез ўзини ўраб олган давлат кишиларига, қўшинларига ишонмайди ва Ктеси-

фонни ташлаб, Византия императори даргоҳига боради, улар билан келишиб, яна ўз ватанини эгаллайди. Аммо Хисрав Парвезнинг душманлари уни зиндонга ташлайдилар ва ўлдирадилар.

6. *Абузуржмехр* – Сосоний Нўширавоннинг афсонавий вазири бўлиб, асли оти Бузургмехрдир. Бу номга арабча тус берилиб, «Абузуржмехр» дейилган.

7. *Абу Сувор Шопур* (Шовур) бинни Абу ал Фазл. Абу Сувор Шовур бинни Абу ал Фазл Шаддодийлар сулоласидан саккизинчи амир Бус Сувор (ёки Абул Асовар) Шовур (ёки Шопур) ибн Фазл ҳақида сўз юритилади. Шаддодийлар тарихи кам ўрганилган. Улар курдлардан бўлиб, 340 ҳижрий (951–952 милодий) йилида Арронда ҳукмронлик қилганлар. Амир Бус Сувор Двинанинг ҳокими сифатида эсга олинади. Маълумки, салжуқийлар 1021 йилданок Арманистонга ҳарбий юриш қилдилар. Арманистон Византиядан ёрдам сўрашга ҳаракат қилади. Бу курашга Шаддодийлар ҳам тортилган эди. Жумладан, Бус Сувор аввал византияликлар томонига ўтади, аммо улардан норози бўлиб салжуқийларга қўшилади, улар билан 1047 йилда муносабатни тиклади. Тўғрулбекнинг Арманистон билан бошлаган урушини унинг валиаҳди Олп Арслон давом эттиради. Олп Арслон узоқ вақт Аня шаҳрини қамал қилгандан сўнг уни забт этади (1064 йил 6 июнда). Аня шаҳри олингандан сўнг бир қанча вақт салжуқий ноиблари ҳукм сурадилар. 1072 йилда эса Абу Сувор бу шаҳарни ўз ўғли Манучага таг-туги билан сотиб олиб беради. Шу вақтдан бошлаб Шаддодийлар икки шажарага бўлинганлар, улардан бири Ганжада ҳукмронлик қиладилар, иккинчи шажара эса Аняда яшадилар. Бу оддий маълумот тахминий бўлса ҳам «Қобуснома» муаллифининг

Бус Сувор ҳузурига келганидан дарак беради. Афтидан, бу вақтда Ганжа Шаддодийлар томонидан олинмаган, византияликлар қўлида бўлган бўлиши мумкин. Шундай тахмин қилиш мумкинки, «Қобуснома» муаллифи Кайковуснинг Бус Сувор ҳузурига келган 1021–1047 йилларнинг ўрталарига тўғри келади.

8. *Гургон* – Журжон вилоятининг маркази бўлиб, у Каспий денгизининг шарқи жанубий қирғоғида Гургон дарёсининг ҳавзасидаги вилоятдир. Беруний Журжонда бўлган вақтда бу вилоятнинг ҳокими Кайковуснинг бобоси Қобус бинни Вушмагир эди.

9. *Фирузон Дайлабий* – Дайлам вилоятининг ҳукмдори. 289 ҳижрий (901 милодий) йилида Исмоил Сомоний қўшинлари жангда ўлдиради.

10. *Хорун ар-Рашид* – Аббосийлар сулоласининг халифаларидан (786–809) «Минг бир кеча» асаридаги эртакларнинг қаҳрамони.

11. *Ануширавон* – Асли исми Хисрав I бўлиб, лақаби Ануширавондир. Баъзи манбаларда «Нўширавон» деб ҳам юритилади. «Ануширавон» сўзининг маъноси «абдий руҳ эгаси, ўлмас руҳ эгаси» демакдир. Унинг отаси Қубод ўлгандан сўнг (531 йил) Ануширавон отасининг тахтини эгаллайди (531–579) ва Маздак қўзғолонини бостиради. Шунинг учун воқеаномаларда адолат тимсоли сифатида шуҳрат қозонган.

12. *Соҳиби Аббод* – 932–1055 йилларда Фарбий Эрон ва Ироқда ҳукмронлик қилган феодал давлати сулоласи Бувайҳийларнинг машҳур вазири Соҳиби Исмоил ибн Аббод кўзда тутилади.

13. *Ажам* – Дастлаб араблар Арабистондан ташқари мамлакатларни Ажам деб атаганлар, кейинроқ Эрон мамлакатини ва эронликларни Ажам деганлар.

14. *Аристотолис* (Аристотель) – юнон файласуфларидан бири. У эрамиздан аввалги 384 йилда туғилди, 322 йилда вафот этди.

15. *Ибн Муқла* – Абу Али Муҳаммад ибн Ҳусайн ибн Муқла машҳур адабиётчи, вазир ва ҳаттот. У 272 йил ҳижрий (885–886 милодий) йилида Бағдодда туғилди ва Аббосийлардан Муқтадир (908–932)нинг вазири эди. Бунинг даргоҳида ибн Муқла зиндонга ташланди (324 ҳижрий, 936 милодий йилида), аввал унинг ўнг қўлини кесадилар, 326/938 йили тилини суғуриб оладилар. У 328/939 йилда зиндонда вафот қилади.

16. *Ал Муътасим* – Аббосийлар сулоласидан саккизинчи халифа бўлиб, у 833-842 йилларда ҳукмронлик қилади.

17. *Шамсулмаолий* – Кайковуснинг бобоси Қобуснинг исми.

18. *Аҳмад Жағдий* – Огаҳий таржима қилган «Қобуснома»да Аҳмад Жағдий. Е.Э. Бертельс таржима қилган «Кабус-наме»да Ахмед (Аҳмад) Сади (Саъдий) деб юритилади.

19. *Ботлимус Птоломей*. Милодий иккинчи асрининг бошларида Искандарияда яшаган риёзиёт (математика), фалакиёт (астрономия) олимидир. У кўпроқ астрономия илми билан шуҳрат қозонган.

20. *Юсуф* – Шарқда кўп шоирлар томонидан ижод қилинган «Юсуф ва Зулайҳо» достонининг асосий қаҳрамони пайғамбар Яъқубнинг ўғли.

21. *Амир бинни Лайс*. Сеистондаги Саффорийлар сулоласининг асосчиси Яъқуб ибн Лайснинг биродари ва бу сулоланинг иккинчи ҳукмдори. У 265/879, 287/900 йилларда ҳукмронлик қилган.

22. *Азҳари хар*. «Азҳар» – оппоқ, жуда оқ, ёрқин, ой, ёввойи буқа маъносида; «хар» эса эшак маъносида ишлатилади.

23. *Фалакул маолий* – Манучеҳр – Қобуснинг ўғли.

24. *Қорун* – Тавротда Қорей деб аталади. Қорун бой одам бўлган, бу ривоят Қуръонда ҳам учрайди. Афсоналарга кўра у жуда бой бўлган ва куфронийлиги учун Қорунни ва бутун бойлигини ер ютган экан.

25. *Гиштосб* – Қадимги Эроннинг афсонавий подшоҳи, Абулқосим Фирдавсий Тусий «Шоҳнома» асарининг қаҳрамонларидан бири. Йигирма еттинчи бобдаги ҳикоя «Муқаддас подшоҳ» Гиштосбнинг ёшлик чоғида Византияга қилган саёҳати ҳақидаги ривоят билан боғланади.

26. *Рум* – Юнон, рим империяси, Туркия, Кичик Осиё мамлакатларининг қадимги номи.

27. *Қустантания* – Истамбул шаҳрининг қадимги номи.

28. *Шаҳрбону* – Сосонийларнинг сўнгги подшоҳи Ийаздегирнинг қизи, 637 йилда Эронни араблар истило қилганда ўлдирилган.

29. *Салмон Форисий* – Афсонавий шахс бўлиши эҳтимол.

30. *Умар ибн ал Хаттоб*. Мусулмонларнинг тўрт халифаларидан иккинчиси, 634–644 йилларда ҳукмронлик қилган. Халифаликни ташкил қилувчилардан бири.

31. *Али ибн Абу Толиб* – 656–661 йилларда ҳукмронлик қилган тўртинчи халифа.

32. *Фатима* – Муҳаммаднинг қизи, Алининг хотини.

33-34. *Ҳасан. Ҳусан* – Алининг фарзандлари, араб халифалиги учун бўлган ўзаро низолар даврида (680–683 йилларда) Умавийлар халифаси Язид томонидан ўлдирилади.

35. *Иёр* – Халифалик шаҳарларида маълум касбга эга бўлмаган, тасодифий иш ҳақи билан яшайдиган шахслар шундай ном билан аталганлар. Улардан кўнгилли қўшин тузилган эди.

36. *Саййида* – Бувайҳийлардан Фахруддавла (976–997)нинг беваси.

37. *Искандар Зулқарнайн* – Александр Македонский.

38. *Фашёғурс* (Фифоғурс – Пифагор) ёки Фусоғурос – юнон олимларидан бўлиб, эрамиздан илгари, бир ривоятга қараганда 608, бошқа бир ривоятга қараганда 572 йилда Сисом оролида дунёга келган. У ўз юртида таълим олди, риёзиёт илмини эгаллади, катта олим даражасига етишди.

39. *Муовия* – Умавийларнинг биринчи халифаси, 661–680 йилларда ҳукмронлик қилган.

40. *Жолинус* – Гален Клавдий тахминан милодий 130 йилда туғилиб, тахминан 200 йилда вафот этган. Жолинус Рим табиби ва табиатшунос бўлган. Унинг бизгача етиб келган озгина асарлари Гиппократдан кейин тиббиёт соҳасида машҳур назариётчи эканлигидан далолат бсради.

41. *Ситта ашар* – Тиббиёт бўйича ўн олтига илмий асарнинг номи.

42. *Ровий* – Бу даврнинг одати бўйича сарой ҳофизини ўзи ифодали ўқимади, балки саройда шоир ва ҳофизнинг шеърини ифодали ўқитувчи махсус ёш хушовоз йигит тайин этилади, унга ровий дейилади.

43. *Амир Фазлун Биссувор ибн Хомон* – Озарбайжон ҳукмдорларидан бири.

44. *Абдумалик Ақайрий* – баъзи манбаларда «Акбар» деб ёзилган.

45. *Ҳожиб Исмоил ибн Аббод* – Буидларнинг машҳур вазири.

46. *Девон* – 1) шоҳнинг вазирлари, маслаҳатчилари тўпланадиган жой; 2) идора, маҳкама; 3) бир шоир томонидан ёзилган шеърларнинг тўплами.

47. *Алқодир биллоҳ* – Аббосийларнинг 25-халифаси, 991–1031 йилларда ҳукмронлик қилган.

48. *Хўжа Абу Наср Мешкон* – Маҳмуд Ғазнавий ва унинг ўғли Масъуднинг соҳиби девонларидан. У нома услубининг устози ва машҳур хаттотдир. Мешкон зўр тарихчи Байҳақийнинг устози.

49. *Абу Бакр Қаҳноний* – Султон Маҳмуднинг машҳур шоири.

50. *Абу Али Симжур* – Сомонийларнинг машҳур ҳокимларидан бўлиб, бир вақт Хуросонда ҳам ҳукмронлик қилган.

51. *Абул Ғазл Балъамий* – Исмоил (892-907), Аҳмад (907–914) ва Наср II (914–943) Сомонийларнинг машҳур вазиридир. Балъамий 892 йилдан 938 йилга қадар шу вазифада бўлган.

52. *Султон Тўғрил* – 1035 йилда Ўрта Осиё чўлларини зуҳур этиб, Хуросон ўлкасида равнақ топган Салжуқий туркларининг салтанатига асос солади. Тўғрил 1038 йилдан бошлаб ҳукмронлик қилади, 1063 йилда вафот этади.

53. *Абул Фатҳ Бустий* – Бу шахсни 401/1011 йилда вафот қилган Абул Фатҳ Бустий (исми, отасининг оти бир хилда) билан аралаштирмаслик керак. Байҳақийнинг кўрсатувича, «Қобуснома»да тилга олинган шахс 430/1038 йилга қадар ҳаёт эди.

54. *Султон Масъуд* – Султон Маҳмуднинг ўғли 1030–1041 йилларда ҳукмронлик қилган.

55. *Султон Мавдуд* – Шаҳобуддавла Мавдуд (1041–1048) Ғазнавий сулоласининг 10-султони. Масъуднинг ўғли, Маҳмуднинг набираси.

56. *Хўжа Абдур Раззоқ Аҳмад бинни Ҳасан Маймандий* – Султон Маҳмуднинг мактабдош ўртоғи Аҳмад Маймандийнинг ўғли. Маҳмуд уни Ҳиндистондаги бир саройга қамаган эди. Абдур Раззоқ қамокни отаси билан тақсим қилганди. У қамокдан қутулгач, Мавдудга вазир бўлиб тайинланган эди.

МУНДАРИЖА

Муқаддима	3
Мавъизатномаи Кайковус	12
<i>БИРИНЧИ БОБ. Парвардигори оламни танимоқ зикрида ..</i>	19
<i>ИККИНЧИ БОБ. Пайғамбарларнинг хилқати зикрида</i>	21
<i>УЧИНЧИ БОБ. Ҳақ таолонинг шукргузарлиғи зикрида</i>	23
<i>ТЎРТИНЧИ БОБ. Неъматларга шукр қилмоқ зикрида</i>	26
<i>БЕШИНЧИ БОБ. Ота ва она ҳақини билмак зикрида</i>	30
<i>ОЛТИНЧИ БОБ. Ҳунар афзулиғи била баланд қадр ва олий таъб бўлмоқ зикрида</i>	32
<i>ЕТТИНЧИ БОБ. Сухандонлик била баланд мартабали бўлмоқ зикрида</i>	44
<i>САККИЗИНЧИ БОБ. Ануширавон пандларин ёд олмоқ зикрида</i>	54
<i>ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ. Қарилик ва йигитлик сифати зикрида ...</i>	57
<i>ЎНИНЧИ БОБ. Тамкин шарофати ва таом тартибининг баёни</i>	62
<i>ЎН БИРИНЧИ БОБ. Шароб ичмак зикрида</i>	64
<i>ЎН ИККИНЧИ БОБ. Меҳмон олмоқ ва меҳмон бўлмоқ зикрида</i>	67
<i>ЎН УЧИНЧИ БОБ. Мазох қилмоқ, шатранж ва нард ўйнамоқ одобин баёни зикрида</i>	73
<i>ЎН ТЎРТИНЧИ БОБ. Ишқ ва унинг одатлари зикрида</i>	75
<i>ЎН БЕШИНЧИ БОБ. Нафъ олмоқ зикрида</i>	79
<i>ЎН ОЛТИНЧИ БОБ. Ҳаммомга бормоқ зикрида</i>	80
<i>ЎН ЕТТИНЧИ БОБ. Ухламоқ ва осуда бўлмоқ зикрида</i>	82
<i>ЎН САККИЗИНЧИ БОБ. Шикорга чиқмоқ зикрида</i>	84
<i>ЎН ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ. Чавгон ўйнамоқ зикрида</i>	86
<i>ЙИГИРМАНЧИ БОБ. Уруш қилмоқ зикрида</i>	87
<i>ЙИГИРМА БИРИНЧИ БОБ. Мол жам этмоқнинг зикрида ...</i>	90
<i>ЙИГИРМА ИККИНЧИ БОБ. Омонатни сақламоқ зикрида ...</i>	93
<i>ЙИГИРМА УЧИНЧИ БОБ. Асир сотғун олмоқни(нг) зикрида ...</i>	95
<i>ЙИГИРМА ТЎРТИНЧИ БОБ. Уй ва ер сотиб олмоқ зикрида</i>	102
<i>ЙИГИРМА БЕШИНЧИ БОБ. Чаҳорпой (от) сотиб олмоқнинг зикрида</i>	104

ЙИГИРМА ОЛТИНЧИ БОБ. Хотин олмоқ зикрида	108
ЙИГИРМА ЕТТИНЧИ БОБ. Фарзанд парвариш қилмоқ зикрида	110
ЙИГИРМА САККИЗИНЧИ БОБ. Дўст тутмоқ зикрида	117
ЙИГИРМА Тўққизинчи БОБ. Душмандин андиша қилмоқ зикрида	120
ЎТТИЗИНЧИ БОБ. Афв ва уқубат қилмоқ зикрида	127
ЎТТИЗ БИРИНЧИ БОБ. Илм талаби ва қозигарлик зикрида	130
ЎТТИЗ ИККИНЧИ БОБ. Тижорат ва бозоргонлик расми зикрида	139
ЎТТИЗ УЧИНЧИ БОБ. Тиб илми расми зикрида	146
ЎТТИЗ Тўртинчи БОБ. Нужум (юлдузлар) ва ҳандаса (геометрия) илми зикрида	154
ЎТТИЗ БЕШИНЧИ БОБ. Шоирлик расми зикрида	158
ЎТТИЗ ОЛТИНЧИ БОБ. Ҳофиз ва созандалик зикрида	161
ЎТТИЗ ЕТТИНЧИ БОБ. Подшоҳга хизмат қилмоқ зикрида	165
ЎТТИЗ САККИЗИНЧИ БОБ. Подшоҳга надимлик қилмоқ зикрида	170
ЎТТИЗ Тўққизинчи БОБ. Дабирлик ва котиблик зикрида	173
ҚИРҚИНЧИ БОБ. Вазирликнинг шарт ва расмлари зикрида	182
ҚИРҚ БИРИНЧИ БОБ. Сипоҳсоларлик шартлари ва одатлари зикрида	188
ҚИРҚ ИККИНЧИ БОБ. Подшоҳлик шарти ва расми зикрида	190
ҚИРҚ УЧИНЧИ БОБ. Деҳқончилик ва бозор пешалари баёни зикрида	201
ҚИРҚ Тўртинчи БОБ. Жувонмардлик зикрида	203
Изоҳлар	215

Адабий-бадиий нашр

КАЙКОВУС

ҚОБУСНОМА

Муҳаррирлар
Маъмура ҚУТЛИЕВА,
Муҳайё РИХСИБЕКОВА

Бадий муҳаррир
Уйғун СОЛИҲОВ

Мусаҳҳиҳ
Мадина МАҲМУДОВА

Саҳифаловчи
Суннат МУСАМЕДОВ

Техник муҳаррир
Сурайё АҲМЕДОВА

Лицензия рақами: АИ № 252,
2014 йил 02.10 да берилган.
Босишга 2016 йил 28.01 да рухсат этилди.

Бичими 84x108 ^{1\32}.

Босма тобоғи 7,0

Шартли босма тобоғи 11,76

Гарнитура «Bookman Old Style». Офсет қоғоз.

Адади 5000 нусха. Буюртма № 33.

Баҳоси келишилган нархда.

«Янги аср авлоди» НММда тайёрланди.

100113. Тошкент, Чилонзор-8,

Қатортол кўчаси, 60.

Мурожаат учун телефонлар:

Нашр бўлими – 147-00-14; 129-09-72;

Маркетинг бўлими – 128-78-43; 397-10-87;

факс – 273-00-14;

e-mail: yangiasravlodi@mail.ru